

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ, ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

ΟΜΙΛΙΕΣ ΗΜΕΡΙΔΑΣ
22 ΜΑΡΤΙΟΥ 2010

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΥΡΩΣΥΣΤΗΜΑ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ, ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

ΟΜΙΛΙΕΣ ΗΜΕΡΙΔΑΣ
22 ΜΑΡΤΙΟΥ 2010

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΥΡΩΣΥΣΤΗΜΑ

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ελευθ. Βενιζέλου 21
102 50 Αθήνα

www.bankofgreece.gr

Διεύθυνση Οικονομικών Μελετών - Γραμματεία

Τηλ. ++30 210 320 2393

Fax ++30 210 323 3025

Τυπώθηκε στο

Ίδρυμα Εκτύπωσης Τραπεζογραμματίων και Αξιών
της Τράπεζας της Ελλάδος

ISBN 978-960-7032-48-5

Οι μελέτες στον παρόντα τόμο απηχούν τις απόψεις των συγγραφέων και μόνον.

Περιεχόμενα

Πρόλογος του Διοικητή κ. Γεωργίου Προβόπουλου	7
Χαιρετισμός από την Υποδιοικητή κ. Ελένη Δενδρινού-Λουρή στην ημερίδα της Τράπεζας της Ελλάδος (22 Μαρτίου 2010) με θέμα: "Η ελληνική αγορά εργασίας: χαρακτηριστικά, εξελίξεις και προκλήσεις"	9
Οικονομική κρίση και ελληνική οικονομία: το τέλος των δημοσιονομικών αποκλίσεων και επιπτώσεις	13
<i>Σταύρος Ζωγραφάκης και Πάυλος Σπαθής</i>	
Η επίδραση της μετανάστευσης στη θέση των Ελλήνων στην αγορά εργασίας	43
<i>Κωνσταντίνος Ν. Κανελλόπουλος και Αθανάσιος Ι. Πετραλιάς</i>	
Περιφερειακές αποκλίσεις και εμμονή της ανεργίας: εμπειρικές διαπιστώσεις από τις ελληνικές περιφέρειες, 1981-2008	57
<i>Σαράντης Λώλος και Ευαγγελία Παπαπέτρου</i>	
Πτυχιούχοι και αγορά εργασίας: ανεργία, μισθοί και ιδιωτικές αποδόσεις της εκπαίδευσης στην Ελλάδα	77
<i>Θεόδωρος Μητράκος, Πάνος Τσακλόγλου και Ιωάννης Χολέζας</i>	
Διαχρονική εξέλιξη των μισθολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών στην Ελλάδα	107
<i>Ευαγγελία Παπαπέτρου</i>	
Γυναίκες και απασχόληση: ανασκόπηση και προοπτικές	135
<i>Αντιγόνη Αλυπεράκη και Πλάτων Τήνιος</i>	
Διερεύνηση της σχέσης μεγέθους επιχείρησης και μισθών στην Ελλάδα	159
<i>Νικόλαος Γιαννακόπουλος, Ιωάννης Λαλιώτης, Ιωάννα Νταούλη και Μιχάλης Ντεμούσης</i>	

Πρόλογος

Καθώς η ύφεση στην οποία έχει εισέλθει η ελληνική οικονομία οδηγεί σε σταδιακή αύξηση του ποσοστού ανεργίας, η οικονομική πολιτική βρίσκεται αντιμέτωπη με τρεις βασικές προκλήσεις: την αποκατάσταση υγιών και βιώσιμων ρυθμών ανάπτυξης, τη δημιουργία θέσεων απασχόλησης και τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Οι σύνθετες αυτές προκλήσεις δεν είναι καινούργιες. Η εγχώρια αγορά εργασίας χαρακτηρίζεται από υψηλή και επίμονη ανεργία, ιδίως των νέων και των γυναικών, σε συνδυασμό με χαμηλά ποσοστά συμμετοχής των δύο αυτών ομάδων στο εργατικό δυναμικό. Στα υψηλά ποσοστά ανεργίας συμβάλλουν μεταξύ άλλων το υψηλό κόστος απασχόλησης, το οποίο είναι σχεδόν διπλάσιο του καθαρού μισθού που εισπράττουν οι εργαζόμενοι, και η περιορισμένη κινητικότητα των εργαζομένων μεταξύ επιμέρους κλάδων οικονομικής δραστηριότητας. Η σημαντική επιβάρυνση των εργοδοτών και των εργαζομένων με τις εισφορές κοινωνικής ασφάλισης οδηγεί σε μια δυαδική αγορά εργασίας, όπου η ανεπίσημη αγορά ανταγωνίζεται αθέμιτα την επίσημη και αναστέλλει τη διαδικασία ανάπτυξης των επιχειρήσεων. Επιπλέον, η παραγωγικότητα της εργασίας είναι χαμηλή, αντανακλώντας μεταξύ άλλων το μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων, την αναντιστοιχία ανάμεσα στις δεξιότητες που προσφέρονται και εκείνες που ζητούνται στην αγορά, καθώς και την έλλειψη πρωτοβουλιών επαγγελματικής κατάρτισης από τις επιχειρήσεις.

Οι κεντρικές τράπεζες ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για τη λειτουργία της αγοράς εργασίας, τόσο γιατί η απασχόληση αποτελεί βασικό συστατικό στοιχείο της ανάπτυξης, όσο και γιατί ο βαθμός ευελιξίας της αγοράς αυτής επηρεάζει την ταχύτητα μετάδοσης της νομισματικής πολιτικής. Στην κρίσιμη καμπή που βρίσκεται τώρα η ελληνική οικονομία είναι σαφές ότι τα θέματα αυτά αποκτούν αυξανόμενη σημασία.

Με στόχο τη συζήτηση, τον προβληματισμό και τελικά τη διατύπωση προτάσεων οικονομικής πολιτικής επί των θεμάτων αυτών, η Τράπεζα της Ελλάδος μελετά με συστηματικό τρόπο τα θέματα κοινωνικής συνοχής γενικότερα και τις εξελίξεις στην αγορά εργασίας ειδικότερα. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η ημερίδα που διοργανώθηκε στις 22 Μαρτίου 2010 με θέμα “Η ελληνική αγορά εργασίας: χαρακτηριστικά, εξελίξεις και προκλήσεις”. Ο παρών τόμος, ο οποίος περιλαμβάνει τις εργασίες που παρουσιάστηκαν στην ημερίδα, φιλοδοξεί να αποτελέσει τη βάση περαιτέρω προβληματισμού με στόχο τη διαμόρφωση πολιτικής που θα ενισχύσει τη δημιουργία θέσεων απασχόλησης. Αυτός είναι ο μόνος σίγουρος δρόμος για την επίτευξη κοινωνικής συνοχής.

Ο Διοικητής

Γεώργιος Προβόπουλος

**Χαιρετισμός από την Υποδιοικητή
κ. Ελένη Δενδρινού-Λουρή
στην ημερίδα της Τράπεζας της Ελλάδος
(22 Μαρτίου 2010) με θέμα:
“Η ελληνική αγορά εργασίας: χαρακτηριστικά,
εξελιξίσεις και προκλήσεις”¹**

Σας καλωσορίζω στην Τράπεζα της Ελλάδος για την ημερίδα “Η ελληνική αγορά εργασίας: χαρακτηριστικά, εξελίξεις και προκλήσεις”. Ιδιαίτερα θα ήθελα να καλωσορίσω στην Αθήνα και στην Τράπεζα τον κ. John Martin, Διευθυντή της Γενικής Διεύθυνσης Απασχόλησης, Εργασίας και Κοινωνικών Θεμάτων του ΟΟΣΑ, και να τον ευχαριστήσω για την παρουσία του. Η εμπειρία του ΟΟΣΑ στα θέματα της πολιτικής για την απασχόληση είναι πολύτιμη και περιμένω με ενδιαφέρον να ακούσω την ομιλία του κ. Martin για τους τρόπους με τους οποίους ο ΟΟΣΑ προτείνει να αντιμετωπιστεί η κρίση στην αγορά εργασίας.²

Οι μεταβολές της οικονομικής δραστηριότητας μεταδίδονται συνήθως με χρονική υστέρηση στην αγορά εργασίας και η υστέρηση είναι εμφανής όχι μόνο στην καθοδική φάση του κύκλου αλλά και στην ανοδική. Περίπου δύομισι χρόνια μετά την έναρξη της κρίσης (τον Αύγουστο του 2007) και περίπου ενάμισι χρόνια μετά την όξυνσή της (από το Σεπτέμβριο του 2008) οι επιπτώσεις φαίνονται καθαρά στην αγορά εργασίας της ζώνης του ευρώ. Το ποσοστό ανεργίας στη ζώνη του ευρώ από σχεδόν 7% στις αρχές του 2008 διαμορφώθηκε περίπου στο 10% το 2009 – και σε ορισμένες χώρες ήταν αρκετά υψηλότερο. Οι εξελίξεις αυτές αντιστρέφουν όλη την πρόοδο που είχε καταγραφεί στη μείωση του ποσοστού ανεργίας στο διάστημα από το 2000 και μετά. Σύμφωνα με πρόσφατες ενδείξεις, διαφαίνεται ότι η άνοδος της ανεργίας στη ζώνη του ευρώ θα συνεχιστεί τους επόμενους μήνες, αλλά με λιγότερο έντονο ρυθμό από ό,τι στις αρχές του 2009. Εντούτοις, τόσο ο ΟΟΣΑ όσο και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο ανησυχούν για το ενδεχόμενο η διάρκεια της ανεργίας για σημαντικό ποσοστό του εργατικού δυναμικού να μετατραπεί από βραχεία σε μακρά. Η αντίδραση της οικονομικής πολιτικής πρέπει να είναι άμεση, προκειμένου η χρηματοπιστωτική κρίση να μη μετατραπεί σε χρόνια κρίση στην αγορά εργασίας.

Στην Ελλάδα, μετά από 10 χρόνια κατά τα οποία το ποσοστό ανεργίας βρισκόταν σε καθοδική φάση παρά και τη σημαντική αύξηση του αριθμού των μεταναστών – για την οποία θα μας μιλήσει ο κ. Κανελλόπουλος – το ποσοστό ανεργίας το τελευταίο τρίμηνο του 2009 διαμορφώθηκε στο 10,3%, δηλ. στο ίδιο επίπεδο με το 2005, ενώ το 2008 είχε υποχωρήσει στο 7,6%. Αναλυτικά στις επιπτώσεις της κρίσης στην ελληνική αγορά εργασίας θα αναφερθεί ο κ. Ζωγραφάκης. Σημειώνω

¹ Το πρόγραμμα της ημερίδας και οι παρουσιάσεις όλων των ομιλητών έχουν αναρτηθεί στην ιστοσελίδα της Τράπεζας της Ελλάδος, στη θέση <http://www.bankofgreece.gr/pages/el/publications/seminars/labourmarket.aspx>

² Η παρουσίαση του κ. J. Martin βρίσκεται στην ιστοσελίδα της Τράπεζας, στη θέση http://www.bankofgreece.gr/BoGDocuments/22-3-2010_martin_Agora%20ergasias.ppt

ωστόσο εδώ ότι το ποσοστό ανεργίας των γυναικών και των νέων 15-29 ετών ήταν ακόμη υψηλότερο το τελευταίο τρίμηνο του 2009 και διαμορφώθηκε στο 14% και 25,2% αντίστοιχα. Αποκλίσεις παρατηρούνται επίσης όσον αφορά την περιφερειακή διάσταση της ανεργίας – για τις αιτίες των οποίων θα μας μιλήσει ο κ. Λώλος. Το υψηλότερο ποσοστό ανεργίας καταγράφεται στη Δυτική Μακεδονία, καθώς το 2009 υπερέβαινε κατά περίπου 3 εκατοστιαίες μονάδες το μέσο όρο για τη χώρα. Ανησυχητική είναι επίσης η διάρκεια της ανεργίας: αν και η πρόσφατη αύξηση της ανεργίας είναι εξ ορισμού ακόμη βραχυχρόνια, πάνω από το 40% των ανέργων έχουν παραμείνει άνεργοι περισσότερο από ένα χρόνο. Ακόμη και αν δεν υπάρξει περαιτέρω άνοδος της ανεργίας, αν τα άτομα που είναι άνεργα σήμερα δεν βρουν εργασία μέσα στους επόμενους μήνες, το ποσοστό των μακροχρόνια ανέργων θα αυξηθεί σημαντικά, με όλα τα συναφή αρνητικά επακόλουθα.

Βραχυχρόνια, οι αγορές εργασίας επηρεάζονται από τις οικονομικές εξελίξεις, αλλά και τις επηρεάζουν. Μακροχρόνια, οι εξελίξεις στην αγορά εργασίας συνδιαμορφώνουν τις προοπτικές ανάπτυξης μιας οικονομίας. Οι πολλαπλές και αμφίδρομες αυτές σχέσεις εξηγούν το ενδιαφέρον των κεντρικών τραπεζών για τις αγορές εργασίας.

Την εποχή που ακόμη πιστεύαμε στην κλασική καμπύλη Phillips, το ενδιαφέρον των κεντρικών τραπεζών για την αγορά εργασίας προερχόταν από την πεποίθηση ότι υπάρχει σχέση υποκατάστασης μεταξύ πληθωρισμού και ανεργίας. Σήμερα γνωρίζουμε ότι η σχέση αυτή δεν ισχύει παρά μόνο βραχυχρόνια και ότι η διαδικασία διαμόρφωσης του πληθωρισμού είναι περίπλοκη και σε αυτή διαδραματίζει σημαντικό ρόλο ο τρόπος με τον οποίο οι προσδοκίες αλληλεπιδρούν με τις εξωγενείς διαταραχές.

Η διάρθρωση και η λειτουργία της αγοράς εργασίας διαμορφώνουν, μαζί με άλλους παράγοντες βεβαίως, τον τρόπο, την έκταση και τη χρονική διάρκεια με την οποία οι εξωγενείς διαταραχές επηρεάζουν την οικονομική δραστηριότητα. Οι κεντρικές τράπεζες παρακολουθούν μια σειρά δεικτών που αφορούν την αγορά εργασίας – το ποσοστό ανεργίας, τον αριθμό των κενών θέσεων εργασίας, τις προθέσεις των επιχειρήσεων ως προς τις προσλήψεις, τις μέσες και κλαδικές μισθολογικές εξελίξεις και την παραγωγικότητα. Όταν όμως οι αγορές εργασίας λειτουργούν με στρεβλώσεις, τα σήματα που εκπέμπουν οι εν λόγω δείκτες είναι ενδεχομένως παραπλανητικά και μπορεί να οδηγήσουν, μεταξύ άλλων, σε εσφαλμένες αποφάσεις οικονομικής πολιτικής.

Ευέλικτες αγορές εργασίας, όπου η προσφορά ανταποκρίνεται ταχύτερα στη ζήτηση, απορροφούν τις εξωγενείς διαταραχές με μικρότερο κόστος. Βεβαίως, η αγορά εργασίας δεν είναι μια συνήθης αγορά. Ο χαρακτήρας του συντελεστή “εργασία” είναι διαφορετικός. Όπως πρώτος το είχε διατυπώσει ο Walter Oi, η εργασία δεν είναι ούτε μεταβλητός ούτε σταθερός συντελεστής παραγωγής, είναι ένας οιονεί σταθερός συντελεστής παραγωγής (quasi fixed factor of production). Αυτό σημαίνει ότι ο μηχανισμός αποκατάστασης της ισορροπίας στην αγορά εργασίας δεν μπορεί να είναι τόσο ταχύς όσο σε ορισμένες άλλες αγορές.

Η σύνδεση μεταξύ της αγοράς εργασίας και των μακροχρόνιων προοπτικών ανάπτυξης μιας οικονομίας είναι προφανής. Στους μηχανισμούς σύνδεσης περιλαμβάνονται η συμμετοχή και η απασχόληση στην αγορά εργασίας και η παραγωγικότητα. Δυστυχώς, όσον αφορά τα μεγέθη αυτά η ελληνική αγορά εργασίας υστερεί. Το ποσοστό συμμετοχής του πληθυσμού 15-64 ετών στην αγορά εργασίας είναι 68%, όταν στη ζώνη του ευρώ είναι 71,5%, και το ποσοστό απασχόλησης είναι περίπου 62%, έναντι 65% στη ζώνη του ευρώ. Η υστέρηση προέρχεται κυρίως από τη χαμηλή συμμετοχή και τα χαμηλά ποσοστά απασχόλησης των γυναικών και των νέων στην αγορά εργασίας. Τα ποσοστά αυτά πρέπει να ανέλθουν προκειμένου να αυξηθεί το παραγόμενο προϊόν. Η ανάγκη αυτή είναι επιτακτική δεδομένων των, εν πολλοίς προδιαγεγραμμένων, δημογραφικών εξελίξεων, σύμφωνα με τις οποίες τα άτομα 15-64 ετών ως ποσοστό του

συνολικού πληθυσμού θα μειωθούν. Βλέπω από το πρόγραμμα της ημερίδας ότι τουλάχιστον τρεις μελέτες (Μητράκος-Τσακλόγλου-Χολέζας, Παπαπέτρου, Λυμπεράκη) θίγουν τα θέματα της συμμετοχής των γυναικών και των νέων στην αγορά εργασίας. Ελπίζω μέσα από τη συζήτηση που θα γίνει να εντοπιστούν παράγοντες που λειτουργούν ως αντικίνητρα στη συμμετοχή στην αγορά εργασίας, καθώς και αιτίες που εξηγούν την περιορισμένη ζήτηση εργασίας.

Η παραγωγικότητα ανά ώρα εργασίας στην Ελλάδα ανέρχεται σε μόλις 70% περίπου της αντίστοιχης παραγωγικότητας στη ζώνη του ευρώ. Η απόκλιση αυτή είναι επίσης θέμα και της αγοράς εργασίας. Η κατάλληλη αντιστοίχιση μεταξύ προσφοράς και ζήτησης εργασίας μέσω της αξιοποίησης των διαθέσιμων δεξιοτήτων του εργατικού δυναμικού, η βελτίωση, μέσω της επαγγελματικής κατάρτισης – ενδοεπιχειρησιακής και μη – των γνώσεων και της επαγγελματικής συνείδησης των εργοδοτών και των εργαζομένων αποτελούν θέματα που άπτονται των πολιτικών για την απασχόληση. Η ενίσχυση της παραγωγικότητας της εργασίας συναρτάται βεβαίως και με την ποιότητα του εκπαιδευτικού συστήματος, την αποτελεσματική λειτουργία του δημόσιου τομέα και την εύρυθμη λειτουργία των αγορών προϊόντων.

Η σχέση μεταξύ του μεγέθους των επιχειρήσεων και της παραγωγικότητας είναι λιγότερο σαφής. Αφενός, ορισμένοι υποστηρίζουν ότι οι μικρές και οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις είναι ευέλικτες και μπορούν να επιτύχουν υψηλότερη παραγωγικότητα. Αφετέρου, άλλοι θεωρούν ότι οι οικονομίες κλίμακας είναι τέτοιες ώστε οι μεγάλες επιχειρήσεις να μπορούν να επιτύχουν υψηλότερη παραγωγικότητα. Η ομάδα των ερευνητών από το Πανεπιστήμιο Πατρών θα υποστηρίξει αργότερα σήμερα, μέσω του κ. Γιαννακόπουλου, ότι τα στοιχεία για την Ελλάδα δείχνουν θετική σχέση μεταξύ μισθών και μεγέθους των επιχειρήσεων και, κατά συνέπεια, μεταξύ της παραγωγικότητας και του μεγέθους των επιχειρήσεων.

Βεβαίως, όπως ανέφερα και νωρίτερα, η αγορά εργασίας δεν θα πρέπει να εξετάζεται χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι παράμετροι των αγορών προϊόντων και υπηρεσιών με τις οποίες σχετίζεται. Οι συνέργειες και οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των αγορών εργασίας και προϊόντων έχουν τεκμηριωθεί τόσο θεωρητικά, από τους Blanchard και Giavazzi, όσο και σε διάφορες εφαρμοσμένες οικονομικές μελέτες για χώρες του ΟΟΣΑ. Σε μια οικονομία όπου η επιχειρηματικότητα περιορίζεται – λόγω ρυθμιστικών, γραφειοκρατικών και άλλων παρεμβάσεων – δεν ιδρύονται επιχειρήσεις και επομένως δεν δημιουργούνται θέσεις εργασίας.

Άρα, μια από τις σημαντικές τρέχουσες προκλήσεις είναι η διαμόρφωση εκείνου του επιχειρηματικού περιβάλλοντος το οποίο θα επιτρέψει την ίδρυση νέων επιχειρήσεων και τη δημιουργία θέσεων εργασίας. Βραχυπρόθεσμα και προκειμένου η ανεργία να μην εδραιωθεί και μετατραπεί σε μακροχρόνια, οι πολιτικές για την απασχόληση θα πρέπει να έχουν στόχο μεταξύ άλλων την κινητοποίηση του εργατικού δυναμικού.

Κλείνοντας, θα ήθελα να σας ευχαριστήσω θερμά για τη συμμετοχή σας στην ημερίδα και να ευχηθώ οι σημερινές παρουσιάσεις/εισηγήσεις να αποτελέσουν απαρχή προβληματισμού και διαλόγου για τα σημαντικά θέματα της αγοράς εργασίας.

Οικονομική κρίση και ελληνική οικονομία: το τέλος των δημοσιονομικών αποκλίσεων και επιπτώσεις

Σταύρος Ζωγραφάκης* και Πάυλος Σπαθής**

1 Εισαγωγή

Το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης ήταν μια συμφωνία μεταξύ των κρατών-μελών της ζώνης του ευρώ με στόχο τον περιορισμό των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και τη συνεχή τήρηση της δημοσιονομικής πειθαρχίας εντός της ΟΝΕ. Το Σύμφωνο αποσκοπούσε στο να διασφαλιστεί ότι η σύγκλιση θα συνεχιζόταν, ενώ προέβλεπε κυρώσεις σε περίπτωση μη συμμόρφωσης των χωρών της ζώνης του ευρώ προς το κριτήριο που αφορούσε τα δημοσιονομικά ελλείμματα. Το Σύμφωνο εγγυόταν μια διαρκή και σταθερή διαχείριση των δημόσιων οικονομικών και στηριζόταν σε ένα προληπτικό σύστημα έγκαιρης προειδοποίησης στην περίπτωση που το έλλειμμα κάποιας χώρας-μέλους υπερέβαινε το κριτήριο του 3% και σε ένα σύνολο ρυθμίσεων αποτρεπτικού χαρακτήρα ώστε τα κράτη-μέλη να αποφεύγουν τα υπερβολικά δημοσιονομικά ελλείμματα ή να λαμβάνουν μέτρα για την ταχεία διόρθωσή τους.

Επιπρόσθετα, θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα κράτη-μέλη που συμμετείχαν στη ζώνη του ευρώ δεσμεύονταν για την επιδίωξη ενός ισοσκελισμένου προϋπολογισμού με την εξυγίανση των δημόσιων οικονομικών τους, ώστε να ανακτήσουν τα περιθώρια ελιγμών που είναι αναγκαία για την άσκηση της δημοσιονομικής τους πολιτικής. Η παραπάνω επιδίωξη ήταν αναγκαία για την προετοιμασία της Ευρώπης να αντιμετωπίσει τις συνέπειες της αναπόφευκτης γήρανσης του πληθυσμού της. Κάθε διαφορετική “συμπεριφορά” θα μετέθετε στις επόμενες γενεές το βάρος των ελλειμμάτων που θα είχαν ενδεχομένως συσσωρεύσει οι προγενέστερες γενεές. Επιπλέον, η διατήρηση της δημοσιονομικής πειθαρχίας με την επίτευξη υγιών δημόσιων οικονομικών στα κράτη-μέλη εξασφάλιζε τη μακροπρόθεσμη οικονομική σύγκλιση και ανάπτυξη. Σ’ αυτό το πλαίσιο, η ελληνική οικονομία σημείωνε διπλάσια ποσοστά αύξησης του ΑΕΠ σε σχέση με τη ζώνη του ευρώ (4,2% στην Ελλάδα την περίοδο 2000-2007, έναντι 2,1% στη ζώνη του ευρώ). Η οικονομική ανάπτυξη που επιτεύχθηκε κατά την εν λόγω περίοδο επιβραδύνθηκε το 2008, οπότε ο ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ υποχώρησε στο 2,0% το 2008, διατηρώντας ωστόσο μια θετική διαφορά 1,4 εκατοσטיαίας μονάδας από το μέσο ρυθμό ανάπτυξης της ζώνης του ευρώ.

Γιατί λοιπόν η ελληνική οικονομία από τις αρχές του 2010 βρέθηκε αντιμέτωπη με τη χρεοκοπία; Μήπως η ταχεία αυτή ανάπτυξη στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο σε αυξήσεις της ζήτησης, οι οποίες τροφοδοτούνταν από την ευκολότερη πρόσβαση των επιχειρήσεων και των νοικοκυριών σε πιστώσεις χάρη στα χαμηλότερα επιτόκια μετά την υιοθέτηση του ευρώ, και συνυπήρξε με την εμφάνιση δίδυμων ελλειμμάτων, δηλ. δημοσιονομικού ελλείμματος και ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών; Μήπως αυτά τα ελλείμματα αντανakλούσαν αφενός την έλλειψη βούλησης για τη διατήρηση δημοσιονομικής πειθαρχίας και αφετέρου τις επιπτώσεις της χαλαρής δημο-

* Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

** Καθηγητής στο Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

οικονομικής πολιτικής σε ό,τι αφορά το εξωτερικό ισοζύγιο της οικονομίας, σε συνδυασμό με τη σημαντική διάβρωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας, που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται σε στρεβλώσεις της αγοράς; (Υπουργείο Οικονομικών, 2010β).

Μετά τις πρόσφατες μεγάλες αναθεωρήσεις των δημοσιονομικών μεγεθών, σε συνδυασμό με τις αποτυχημένες προσπάθειες στο πεδίο της δημοσιονομικής προσαρμογής (όπως θα αναλυθεί στις επόμενες ενότητες), έχει καταστεί απαγορευτική για την Ελλάδα η συνέχιση της χρηματοδότησης των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και του πολύ μεγάλου χρέους από τις διεθνείς αγορές κεφαλαίων. Μέσα σ' αυτό το δυσμενές οικονομικό κλίμα, η ελληνική οικονομία θα πρέπει ν' αλλάξει πορεία και αυτό πρέπει να γίνει χωρίς αυτή να διαθέτει στο οπλοστάσιό της κανένα εργαλείο νομισματικής ή συναλλαγματικής πολιτικής, με μόνο διαθέσιμο όπλο τη δημοσιονομική πολιτική (πέραν των αναγκαίων διαρθρωτικών μέτρων), την οποία μπορεί να χρησιμοποιήσει μόνο προς την κατεύθυνση που οδηγεί σε μεγαλύτερη ύφεση, εφόσον η κρίση του χρέους απαγορεύει μια επεκτατική κατεύθυνση.

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να παρουσιαστεί και να αναδειχθεί πώς η ελληνική οικονομία έφθασε μέχρι εδώ, ποια λάθη έγιναν και γιατί διογκώθηκε το δημοσιονομικό έλλειμμα και κυρίως το δημόσιο χρέος. Επιπρόσθετα, σκοπός της μελέτης είναι να καταδειχθεί ότι ένα σημαντικό μερίδιο της ανάπτυξης της προηγούμενης περιόδου θα μπορούσε να αποδοθεί στην άτυπη, μέσω δανείων, επεκτατική δημοσιονομική πολιτική. Ο λογαριασμός όμως αυτής της πολιτικής θα πρέπει σήμερα να πληρωθεί. Ένα μεγάλο μέρος του κόστους της εν λόγω προσαρμογής, η οποία έχει σημαντικές επιπτώσεις και για τις αγορές εργασίας, αναμένεται να πληρωθεί από τους εργαζομένους, οι οποίοι είτε χάνουν την εργασία τους είτε, στην καλύτερη περίπτωση, βλέπουν τους πραγματικούς τους μισθούς να περιορίζονται σημαντικά.

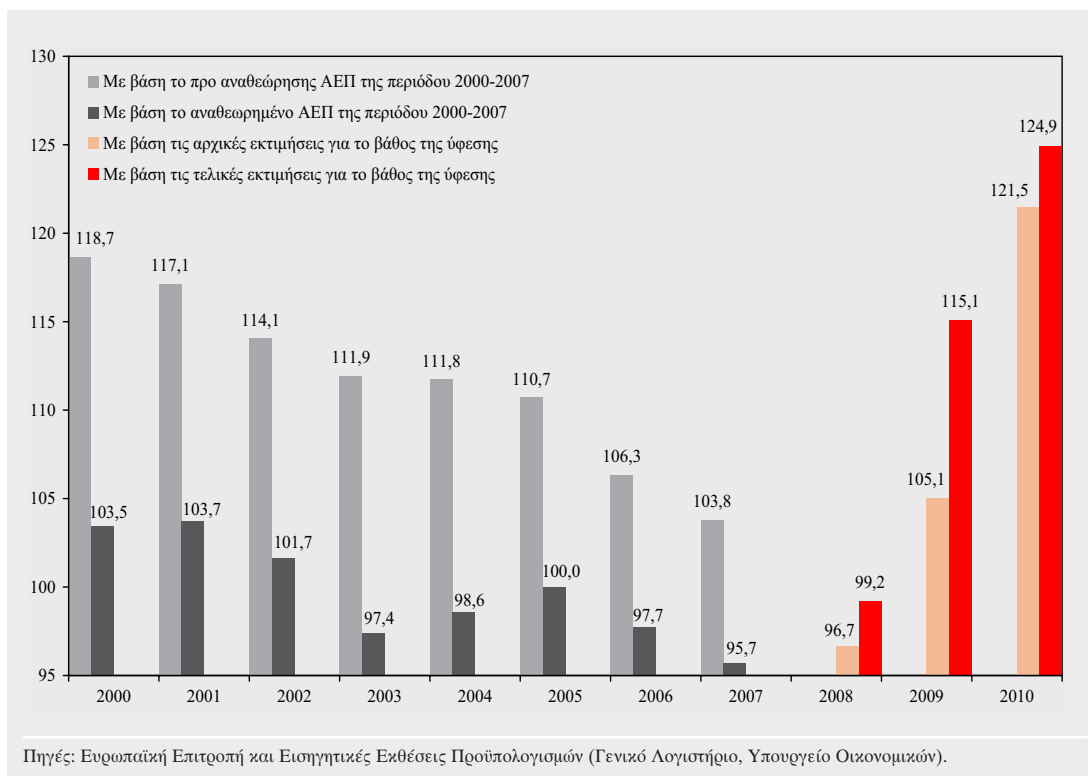
2 Το μακροοικονομικό περιβάλλον της τελευταίας 10ετίας

“Το δυσβάσταχτο χρέος είναι το αποτέλεσμα ενός οικονομικού συνδρόμου σύμφωνα με το οποίο οι αδύναμες δομές στους θεσμούς και ένα προβληματικό πολιτικό σύστημα κάνουν τον εξωτερικό δανεισμό να μοιάζει με ένα δελεαστικό, για τις κυβερνήσεις, μέσον, που τους επιτρέπει να αποφεύγουν δύσκολες αποφάσεις σε σχέση με τον περιορισμό των δαπανών και τη φορολόγηση” (Reinhart and Rogoff, 2009).

Η ένταξη της Ελλάδος στη ζώνη του ευρώ το 2001 έγινε δυνατή χάρη στη σημαντική βελτίωση των επιδόσεων της ελληνικής οικονομίας κατά τη δεκαετία του 1990. Η δημοσιονομική προσαρμογή ήταν ιδιαίτερα αξιοσημείωτη, δεδομένου ότι, σε αντίθεση με προηγούμενες περιόδους, δημιουργήθηκε πρωτογενές πλεόνασμα, με αποτέλεσμα το δημοσιονομικό έλλειμμα της γενικής κυβέρνησης ως ποσοστό του ΑΕΠ να διαμορφωθεί το 1999 περί το 3,0%, που ήταν απαραίτητη προϋπόθεση ένταξης με βάση τη Συνθήκη. Παράλληλα, οι δείκτες ανταγωνιστικότητας, ενώ είχαν παρουσιάσει σημαντική χειροτέρευση τη δεκαετία του 1980, εμφάνισαν στη συνέχεια τάσεις σταθεροποίησης.

Η βελτίωση όμως αυτή των οικονομικών μεγεθών δεν διατηρήθηκε την επόμενη δεκαετία. Τούτο οφείλεται στη μεταβολή της κατεύθυνσης της οικονομικής πολιτικής, η οποία από το 2002 και μετά χαρακτηρίζεται από αυξανόμενες παροχές και διευρυνση των κρατικών παρεμβάσεων (Alpha Bank, 2010). Εκτιμάται ότι κατά την περίοδο 2001-2009 η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας υποχώρησε σημαντικά. Σύμφωνα με στοιχεία, η πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία του ευρώ έναντι του νομίσματος των 28 κυριότερων εμπορικών εταίρων της Ελλάδος αυξήθηκε κατά 20% με βάση τις σχετικές τιμές καταναλωτή και κατά 28% με βάση το σχετικό κόστος εργασίας (Τράπεζα της Ελλάδος, 2010). Εκτιμάται επίσης ότι στη σωρευτική αυτή άνοδο της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας συνέβαλε η ανατίμηση του ευρώ κατά περίπου 10 εκατοστιαίες μονάδες.

Διάγραμμα 1: Η διαχρονική εξέλιξη του χρέους της γενικής κυβέρνησης ως ποσοστού % του ΑΕΠ

Παρόμοιες τάσεις παρατηρήθηκαν και σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Σημαντικές απώλειες στην ανταγωνιστικότητά τους σημείωσαν επίσης η Ιρλανδία, η Πορτογαλία, η Ισπανία και η Ιταλία, ενώ αντίθετα η Γερμανία, παρά το ότι εισήλθε στη νομισματική ένωση με υπερεπιμενόμενη ισοτιμία, κατάφερε να βελτιώσει την ανταγωνιστικότητά της συγκρατώντας τις αυξημένες πιέσεις για άνοδο του εργατικού κόστους (Davies and Green, 2010).

Η απώλεια ανταγωνιστικότητας, σε συνδυασμό με την αδυναμία κατάλληλης προσαρμογής της συναλλαγματικής ισοτιμίας, είχε επιπτώσεις στην ασκούμενη δημοσιονομική πολιτική (Artus, 2007). Πιο συγκεκριμένα, μετά τη νομισματική ενοποίηση, προκειμένου να αντιμετωπίσουν (βραχυπρόθεσμα) την απώλεια ανταγωνιστικότητάς τους, οι χώρες που αναφέρθηκαν πιο πάνω εκμεταλλεύθηκαν τη μεγαλύτερη και με μικρότερο κόστος δυνατότητα δανεισμού που τους παρείχε το ενιαίο νόμισμα και αύξησαν τα δημοσιονομικά τους ελλείμματα, ασκώντας έντονα επεκτατική δημοσιονομική πολιτική. Στην περίπτωση της Ελλάδος,¹ προς την κατεύθυνση αυτή συνέβαλε και η αναθεώρηση του ΑΕΠ προς τα άνω κατά 9,6% (με τη σύμφωνη γνώμη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής), ξεκινώντας από το 2000. Τούτο είχε αποτέλεσμα τη μείωση του χρέους ως ποσοστού του ΑΕΠ, παρέχοντας τη δυνατότητα στην κυβέρνηση να δανειζεται με μεγαλύτερη ευχέρεια τα επόμενα χρόνια. Η επίπτωση της αναθεώρησης φαίνεται στο Διάγραμμα 1, με τη μετατόπιση προς τα κάτω της πορείας εξέλιξης του χρέους για την περίοδο 2000-2007.

¹ Σημειώνεται ότι στην Ελλάδα υπήρχε συχνά πολιτική αντιπαράθεση μεταξύ αυτών (συνήθως η κυβέρνηση) που υποστήριζαν τη μέτρηση του χρέους ως ποσοστού του ΑΕΠ και εκείνων (συνήθως η αντιπολίτευση), που υποστήριζαν τη μέτρησή του σε απόλυτα μεγέθη. Με τον τρόπο αυτό, επειδή ο ρυθμός αύξησης του ονομαστικού ΑΕΠ ήταν μεγαλύτερος από το ρυθμό αύξησης του χρέους, η κυβέρνηση παρουσίαζε συνεχή βελτίωση στα δημοσιονομικά μεγέθη, πράγμα που της παρείχε τη δυνατότητα περαιτέρω αύξησης του χρέους μέσω επεκτατικής δημοσιονομικής πολιτικής. Αντίθετα, η αντιπολίτευση υιοθετούσε την αντίθετη θέση εκμεταλλευόμενη τη συνεχή αύξηση του χρέους σε απόλυτα μεγέθη (από 141 δισεκ. ευρώ το 2000 αυξήθηκε σε 300 δισεκ. ευρώ περίπου στο τέλος της δεκαετίας).

Πίνακας 1: Ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης και δημοσιονομική πορεία Ελλάδος

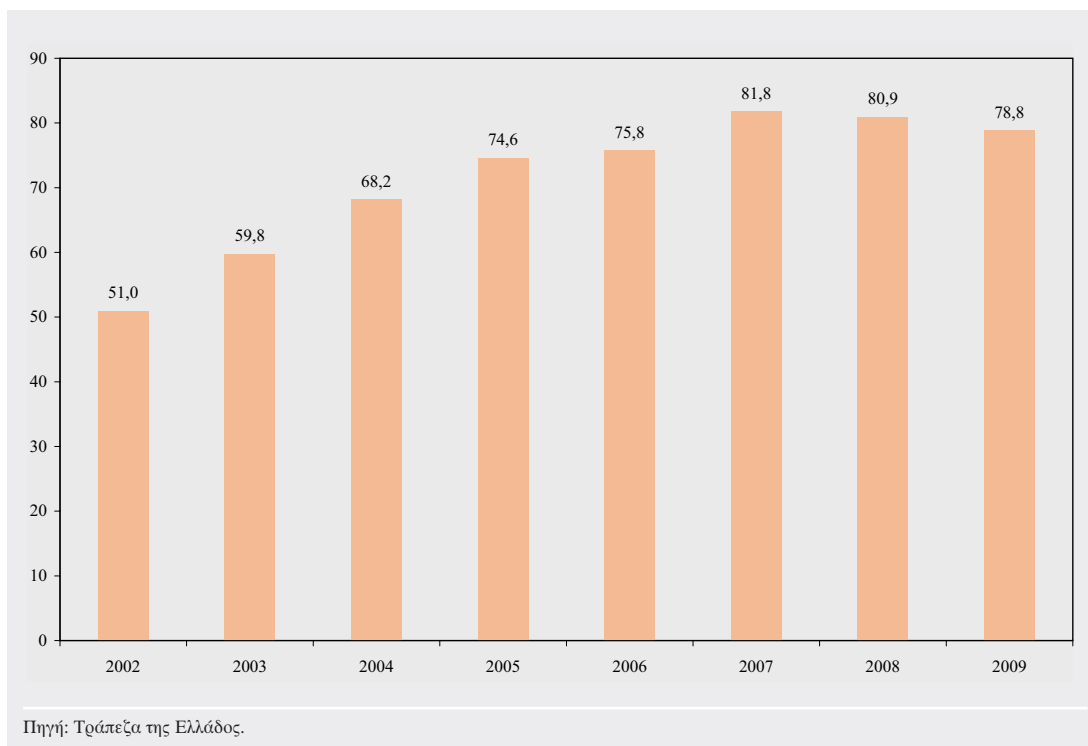
	Ρυθμός μεταβολής ΑΕΠ σε σταθερές τιμές		Χρέος γενικής κυβέρνησης					
	Ελλάδα σε %	Ζώνη ευρώ σε %	Ως % του ΑΕΠ	Σε δισεκ. ευρώ	Διαφορά έναντι προηγ. έτους σε δισεκ. ευρώ	Πρωτογενές αποτέλεσμα (έλλειμμα ή πλεόνασμα) ως % του ΑΕΠ	Έλλειμμα γενικής κυβέρνη- σης ως % του ΑΕΠ	Έλλειμμα ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών ως % του ΑΕΠ
2000	4,5	4,0	103,4	141,0	22,4	3,6	-3,7	-8,2
2001	4,2	1,9	103,7	151,9	10,9	2,0	-4,5	-7,1
2002	3,4	0,9	101,7	159,2	7,3	0,7	-4,8	-7,8
2003	5,9	0,8	97,4	168,0	8,8	-0,7	-5,6	-9,8
2004	4,6	1,9	98,6	183,2	15,2	-2,6	-7,5	-9,3
2005	2,2	1,7	100,0	195,4	12,2	-0,7	-5,2	-11,0
2006	4,5	3,0	97,8	205,7	10,3	0,6	-3,6	-12,8
2007	4,5	2,8	95,7	216,7	11,0	-0,9	-5,1	-14,7
2008	2,0	0,6	99,2	237,3	20,6	-3,1	-7,7	-13,8
2009	-2,0	-4,1	115,1	273,4	36,1	-8,5	-13,6	-13,1
2010	-3,0	0,9	124,9	296,7	23,3	-4,0	-9,3	-10,3
2011	-0,5	1,5	133,9	321,8	25,1	-4,1	-9,9	-8,6

Πηγές: Ευρωπαϊκή Επιτροπή, OECD, Γενικό Λογιστήριο του Κράτους (Υπουργείο Οικονομικών).

Παρά την απώλεια ανταγωνιστικότητας, οι πολιτικές αυτές, σε συνδυασμό με το ευνοϊκό γενικό-τερο οικονομικό περιβάλλον, συνετέλεσαν στη διατήρηση υψηλών ρυθμών ανάπτυξης στην Ελλάδα μέχρι την έναρξη της διεθνούς οικονομικής κρίσης το 2008 (βλ. Πίνακα 1). Παράλληλα όμως αυξήθηκε και το δημόσιο χρέος. Το χρέος της γενικής κυβέρνησης ως ποσοστό του ΑΕΠ αυξήθηκε από 103,4% το 2000 σε 115,1% το 2009, ενώ το δημοσιονομικό έλλειμμα αυξήθηκε αντίστοιχα από 3,7% σε 13,6%. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, η μεγαλύτερη αύξηση του χρέους (+56,7 δισεκ. ευρώ) έγινε τη διετία 2008-2009. Διακόπηκε έτσι η ήπια εξέλιξη του χρέους, το οποίο μετά την ένταξη της χώρας στην ΟΝΕ κυμάνθηκε από 96% έως 104% του ΑΕΠ.

Η μεγάλη αύξηση του χρέους στο πιο πρόσφατο διάστημα οφείλεται αφενός στην οικονομική κρίση (πακέτο ενίσχυσης τραπεζών, επιδόματα ανεργίας, αύξηση τόκων, πώση εσόδων από φόρους και εισφορές κ.λπ.) και αφετέρου στην υπερβολική αύξηση ορισμένων δαπανών λόγω της προεκλογικής περιόδου μέχρι τον Οκτώβριο του 2009 (προσλήψεις στο Δημόσιο, αύξηση μισθών και επιδομάτων των δημοσίων υπαλλήλων κ.λπ.). Η εξέλιξη του χρέους ως ποσοστού του ΑΕΠ εμφανίζεται δραματική μετά το 2009 (βλ. Διάγραμμα 1), λόγω του επιπρόσθετου γεγονότος ότι οι ρυθμοί αύξησης του ΑΕΠ είναι αρνητικοί. Πιο συγκεκριμένα, το χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ αναμένεται να διαμορφωθεί στο 124,9% το 2010 και στο 133,9% το 2011, δηλαδή να αυξηθεί κατά 18,8 εκατοστιαίες μονάδες τη διετία 2010-2011. Από την άλλη πλευρά, το χρέος της γενικής κυβέρνησης στη ζώνη του ευρώ το ίδιο διάστημα αυξήθηκε συνολικά κατά 9,5 εκατοστιαίες μονάδες (από 69,2% ως ποσοστό του ΑΕΠ το 2000 αυξήθηκε σε 78,7% το 2009), ενώ για το 2010 αναμένεται να αυξηθεί επιπλέον κατά 6 εκατοστιαίες μονάδες και να φθάσει στο 84,7% του ΑΕΠ (European

Διάγραμμα 2: Εξωτερικό χρέος γενικής κυβέρνησης ως ποσοστό % του συνολικού χρέους της γενικής κυβέρνησης

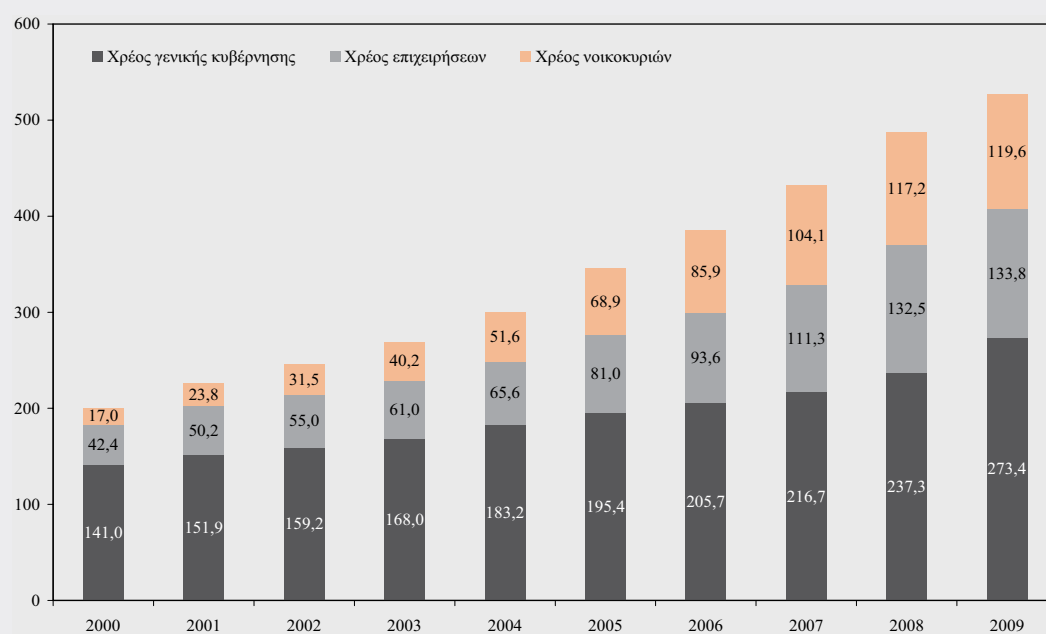
Commission, 2010). Σημειώνεται σχετικά ότι μετά την ένταξη της Ελλάδας στη ζώνη του ευρώ παρατηρείται γενικότερα σημαντική αύξηση της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα, με παράλληλη μεγάλη αύξηση των αποδοχών και επιδομάτων των δημοσίων υπαλλήλων, με αποτέλεσμα το 2008 οι δαπάνες προσωπικού στο δημόσιο τομέα να απορροφούν το 57,2% των συνολικών φορολογικών εσόδων (Eurostat, 2009). Η μεγάλη αύξηση των δαπανών προσωπικού στο δημόσιο τομέα, παράλληλα με την αύξηση των συντάξεων και των πληρωμών τόκων, διόγκωσε τις κρατικές δαπάνες, που το 2009 έφθασαν περίπου στο 50% του ΑΕΠ (Τράπεζα της Ελλάδος, 2010).

Το 78,8% του ελληνικού δημόσιου χρέους (βλ. Διάγραμμα 2) κατέχουν ξένοι επενδυτές (τράπεζες, ασφαλιστικά ταμεία κ.λπ.), έναντι 51% το 2002. Αυτό φανερώνει την υψηλή εξάρτηση από τις εισροές ξένων κεφαλαίων για τη χρηματοδότηση μεγάλου μέρους του χρέους (είτε του συνολικού χρέους, όπου περιλαμβάνεται και το ιδιωτικό χρέος, είτε του χρέους της γενικής κυβέρνησης), γεγονός που αντανακλάται και στο υψηλό έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Το έλλειμμα αυτό, όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, έφθασε το 2007 το 14,7% του ΑΕΠ, μειώθηκε πολύ λίγο στη συνέχεια λόγω της κρίσης και της ύφεσης και διαμορφώθηκε στο 13,1% το 2009. Τούτο οφείλεται στη ραγδαία μείωση της εθνικής αποταμίευσης, η οποία από 18,5% του ΑΕΠ την περίοδο 1992-1996 μειώθηκε στο 5% του ΑΕΠ το 2009 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2010).

Παράλληλα με την αύξηση του δημόσιου χρέους, αυξήθηκε και το χρέος του ιδιωτικού τομέα προς τις ελληνικές τράπεζες, και μάλιστα με ταχύτερους ρυθμούς (βλ. Διάγραμμα 3). Το χρέος αυτό, από 59 δισεκ. ευρώ το 2000 (42 δισεκ. ευρώ χρέος επιχειρήσεων και 17 δισεκ. ευρώ χρέος νοικοκυριών), έφθασε τα 254 δισεκ. ευρώ το 2009 (134 δισεκ. ευρώ χρέος επιχειρήσεων και 120 δισεκ. ευρώ χρέος νοικοκυριών), σημειώνοντας αύξηση κατά 330%. Ιδιαίτερα μεγάλη ήταν η αύξηση του χρέους των νοικοκυριών, που έφθασε το 606%. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4, το

Διάγραμμα 3: Συνολικό χρέος γενικής κυβέρνησης και χρέος επιχειρήσεων και νοικοκυριών προς εγχώρια πιστωτικά ιδρύματα

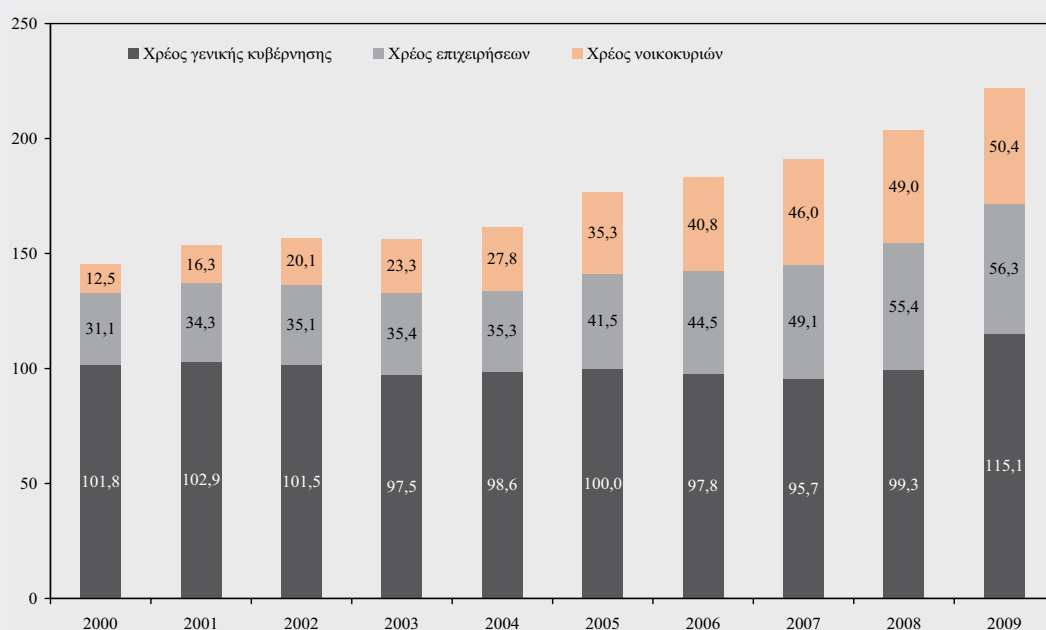
(Δισεκ. ευρώ)

Πηγές: Τράπεζα της Ελλάδος και Γενικό Λογιστήριο του Κράτους.

Διάγραμμα 4: Συνολικό χρέος γενικής κυβέρνησης και χρέος επιχειρήσεων και νοικοκυριών προς εγχώρια πιστωτικά ιδρύματα

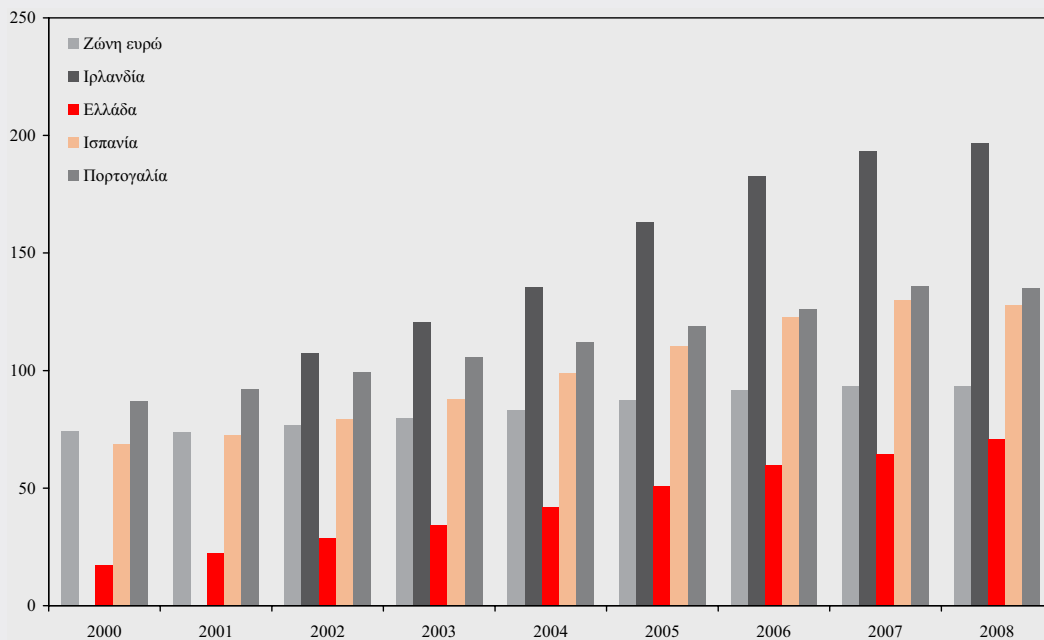
(Ποσοστά % του ΑΕΠ)

Πηγές: Τράπεζα της Ελλάδος και Γενικό Λογιστήριο του Κράτους.

Διάγραμμα 5: Ακαθάριστο χρέος νοικοκυριών ως προς το εισόδημά τους

(Ποσοστά %)

Πηγή: Eurostat.

2009 το δημόσιο χρέος, το χρέος των επιχειρήσεων και το χρέος των νοικοκυριών έφθαναν αντίστοιχα το 115,1%, το 56,3% και το 50,4% του ΑΕΠ της χώρας.

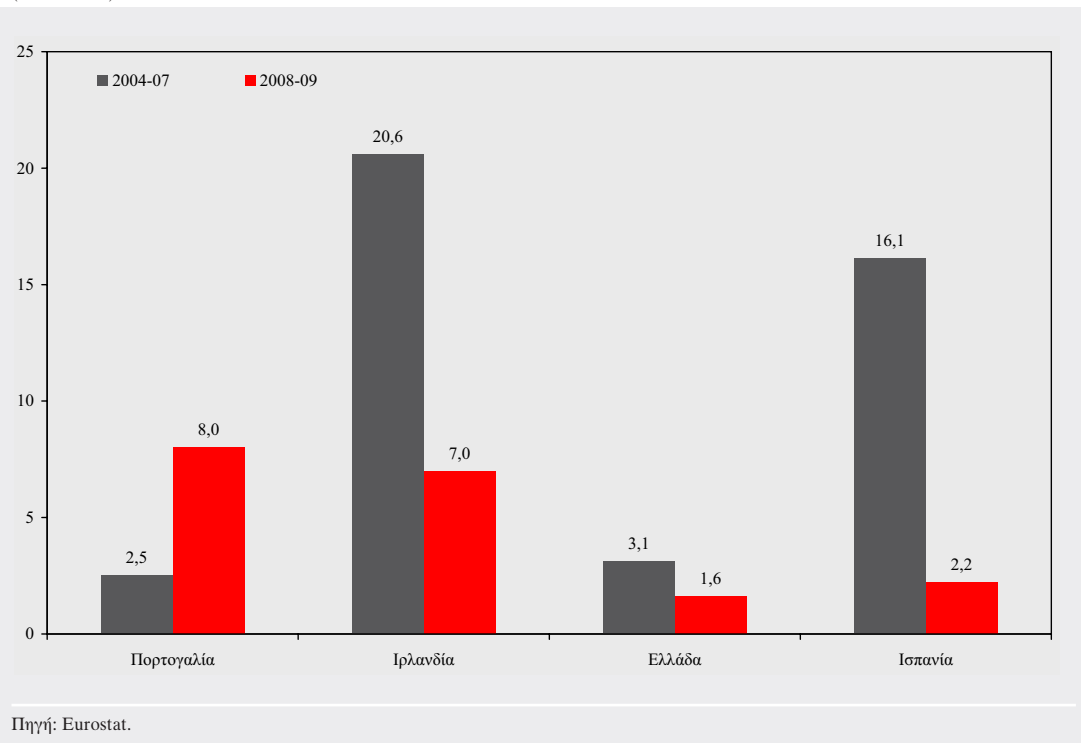
Παρά την αύξηση του χρέους του ιδιωτικού τομέα, αυτό παραμένει σε σχετικά χαμηλά επίπεδα σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Σύμφωνα με το Διάγραμμα 5, το χρέος των νοικοκυριών ως προς το εισόδημά τους στην Ελλάδα μπορεί να αυξήθηκε από 17% το 2000 σε 71% το 2008, εντούτοις παραμένει χαμηλότερο του μέσου όρου στη ζώνη του ευρώ, ενώ είναι κατά πολύ χαμηλότερο έναντι χωρών όπως η Ιρλανδία, η Πορτογαλία και η Ισπανία.

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με το Διάγραμμα 6, η πιστωτική επέκταση των εγχώριων τραπεζών προς τις επιχειρήσεις την τελευταία περίοδο ήταν χαμηλότερη στην Ελλάδα σε σχέση με πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Στο σύνολο των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 27, η Ελλάδα την περίοδο 2004-2007 καταλαμβάνει την 20ή θέση όσον αφορά την πιστωτική επέκταση (αφού αφαιρεθεί ο ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ) προς τις επιχειρήσεις και την 9η θέση όσον αφορά την πιστωτική επέκταση προς τα νοικοκυριά. Στην περίοδο της οικονομικής κρίσης 2008-2009, η αύξηση των δανείων είτε προς τις επιχειρήσεις είτε προς τα νοικοκυριά ήταν από τις μικρότερες που σημειώθηκαν και η Ελλάδα καταλαμβάνει την 26η και 25η θέση αντίστοιχα στο σύνολο των 27 κρατών-μελών.

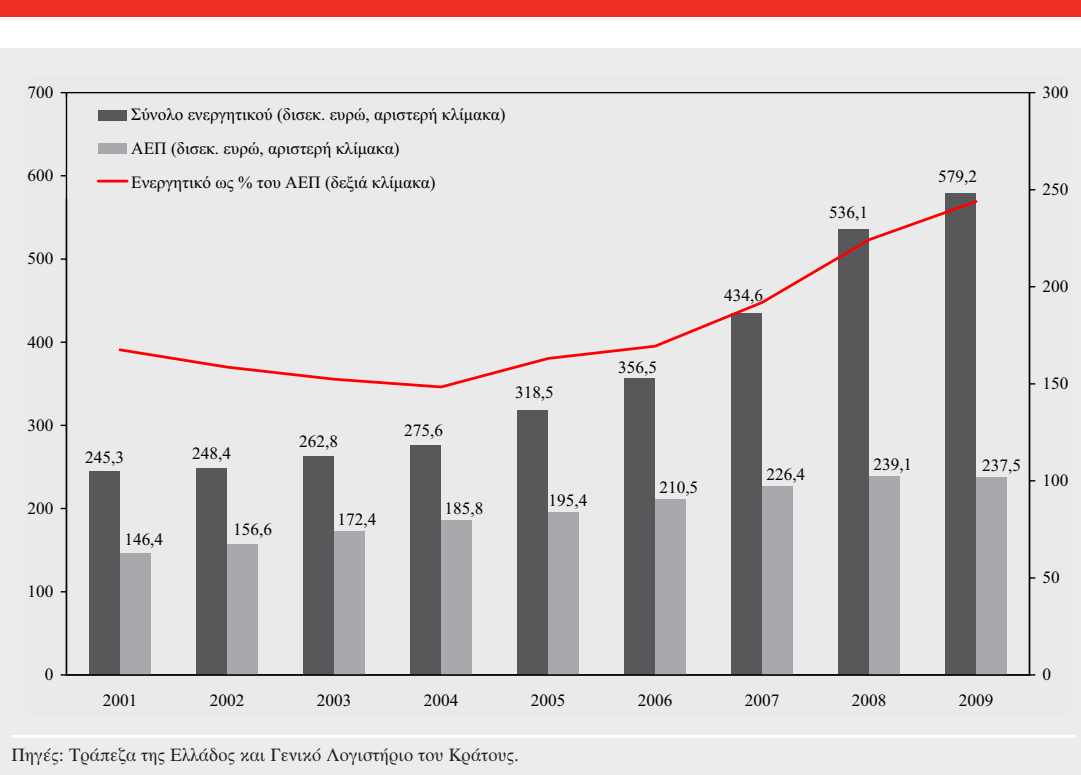
Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη συντηρητική πολιτική των ελληνικών τραπεζών σε ό,τι αφορά την επέκτασή τους στο εξωτερικό και τις επενδύσεις τους σε σύγχρονα χρηματοοικονομικά προϊόντα, περιόρισε τη διόγκωση του ενεργητικού τους, το οποίο διατηρήθηκε σε λογικά επίπεδα. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 7, το ενεργητικό των πιστωτικών ιδρυμάτων στην Ελλάδα παρουσίασε μικρές διακυμάνσεις περί το 150-170% του ΑΕΠ την περίοδο 2001-2005 και στη συνέχεια αυξήθηκε σημαντικά, φθάνοντας στο 244% του ΑΕΠ το 2009. Παρά την αύξηση αυτή, κυμαίνεται σε χαμηλά επίπεδα συγκρινόμενο με άλλες χώρες της Ευρώπης, όπου π.χ.

Διάγραμμα 6: Πιστωτική επέκταση προς επιχειρήσεις από εγχώρια πιστωτικά ιδρύματα πέραν της αύξησης του ΑΕΠ

(Ποσοστά %)

Διάγραμμα 7: ΑΕΠ και σύνολο ενεργητικού χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων

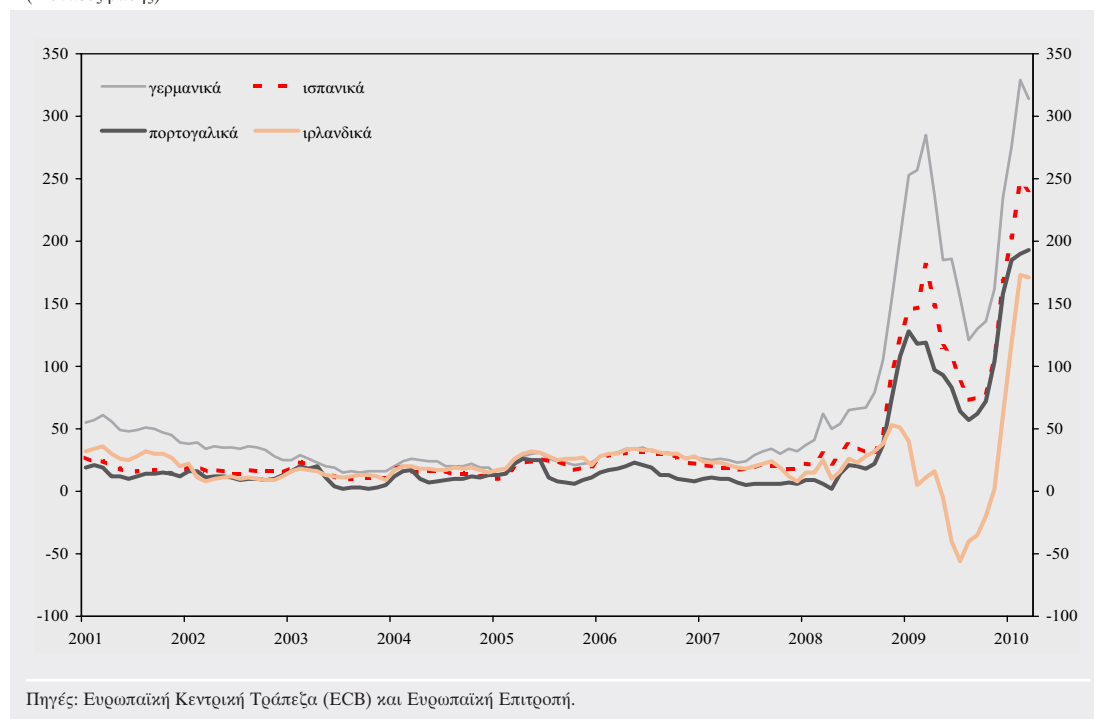
έφθασε το 800% του ΑΕΠ στην Ιρλανδία και το 520% του ΑΕΠ στο Ηνωμένο Βασίλειο, ενώ κυμαίνεται περί το 340% κατά μέσο όρο στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Fisher, 2010).

Το γεγονός ότι ήταν συγκρατημένη η διόγκωση του ενεργητικού των ελληνικών τραπεζών έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί συχνά σε μια κρίση μέρος του ενεργητικού αυτού μετατρέπεται σε δημόσιο χρέος λόγω των κεφαλαίων (μέσω πακέτων στήριξης) που παρέχουν οι κυβερνήσεις στο τραπεζικό σύστημα προκειμένου αυτό να συνεχίσει να διοχετεύει επαρκή ρευστότητα στην οικονομία, αλλά, και σε ακραίες περιπτώσεις, για τη διάσωση τραπεζών από χρεοκοπία. Το συνολικό ποσό που αντιστοιχεί στα μέτρα στήριξης των ελληνικών τραπεζών (παροχή εγγυήσεων του Δημοσίου, κεφαλαιακή ενίσχυση και έκδοση ειδικών ομολόγων) κατά την παρούσα κρίση, όπως συμφωνήθηκαν στη σύνοδο κορυφής των κρατών-μελών της ζώνης του ευρώ στις 12 Οκτωβρίου 2008, ήταν 28 δισεκ. ευρώ. Το ποσό αυτό αντιστοιχεί στο 11,5% του ΑΕΠ της χώρας το 2008, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τις χώρες της ζώνης του ευρώ έφθασε κατά μέσο όρο το 28,5% του ΑΕΠ το 2008 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2009).

Η μεγάλη αύξηση των ελλειμμάτων και του χρέους της ελληνικής κυβέρνησης κατά τα έτη 2008-2009, σε συνδυασμό με τη διεθνή οικονομική κρίση του 2008, που συρρίκνωσε την παγκόσμια ρευστότητα, προκάλεσε σοβαρές δυσκολίες και προβλήματα στη χρηματοδότηση των ελλειμμάτων αυτών. Τα προβλήματα διογκώθηκαν σε υπερβολικό βαθμό διότι η ελληνική κυβέρνηση που ανέλαβε τον Οκτώβριο του 2009 καθυστέρησε να συνειδητοποιήσει το μέγεθος των προβλημάτων και να λάβει τα απαραίτητα μέτρα, αλλά και η Ευρωπαϊκή Ένωση (κυρίως λόγω των επιφυλάξεων της Γερμανίας) καθυστέρησε στη διαμόρφωση ενός αξιόπιστου πακέτου διάσωσης της ελληνικής οικονομίας (Fidler, 2010). Αποτέλεσμα ήταν η εκτόξευση των επιτοκίων των ελληνικών ομολόγων (βλ. Διάγραμμα 8) σε απαγορευτικά επίπεδα και η δημιουργία κρίσης χρέους, με ουσιαστικό αποκλεισμό της Ελλάδος από τις διεθνείς χρηματαγορές. Μάλιστα, η διαφορά του περιθωρίου

Διάγραμμα 8: Περιθώριο απόδοσης (spread) ελληνικού 10ετούς ομολόγου έναντι των αντίστοιχων ομολόγων άλλων χωρών

(Μονάδες βάσης)

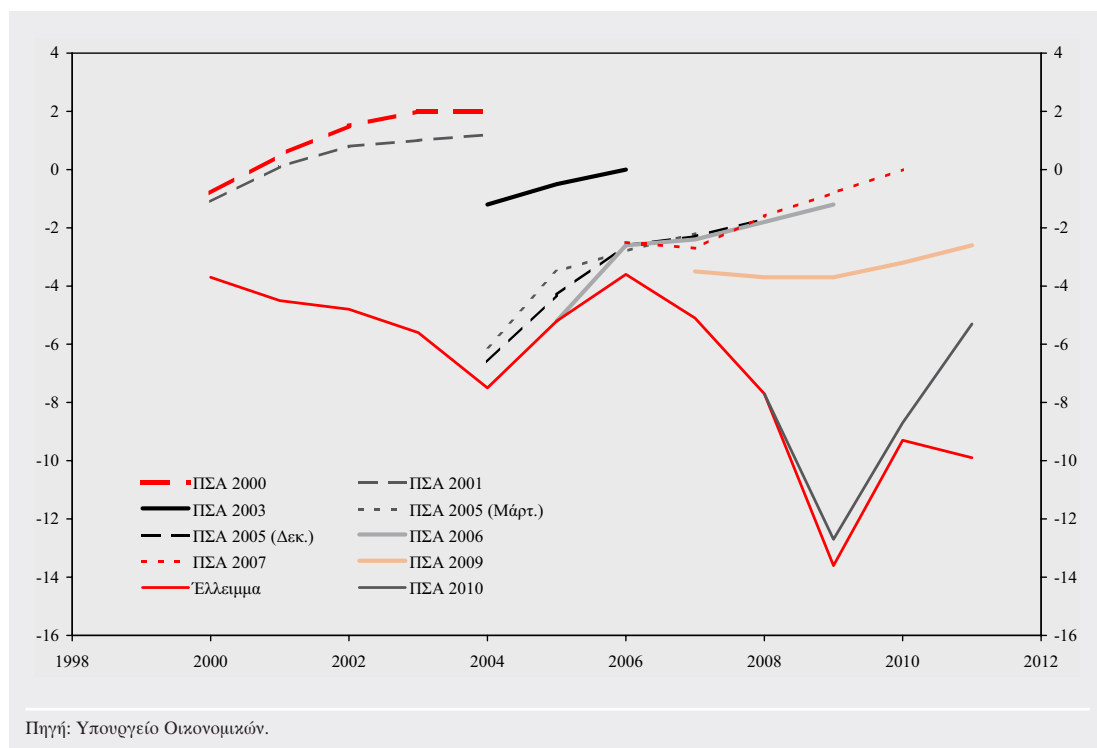
απόδοσης των ελληνικών ομολόγων ήταν σημαντική συγκρινόμενη και με χώρες οι οικονομίες των οποίων κινούνται σε παράλληλη πορεία με την ελληνική οικονομία, όπως π.χ. η Πορτογαλία, η Ιρλανδία και η Ισπανία.

Υπό τις συνθήκες αυτές, κατέστη αναγκαία η παρέμβαση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία, σε συνεργασία με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, συμφώνησε με την ελληνική κυβέρνηση ως προς τους όρους για τη διαμόρφωση μηχανισμού στήριξης, ο οποίος προβλέπει την κάλυψη αναγκών χρηματοδότησης της ελληνικής οικονομίας συνολικού ύψους 110 δισεκ. ευρώ. Με τον τρόπο αυτό διακόπηκε μια σχετικά ομαλή πορεία χρηματοδότησης της ελληνικής οικονομίας κατά τα τελευταία χρόνια. Σημειώνεται ότι το τελευταίο επεισόδιο χρεοκοπίας της ελληνικής οικονομίας έλαβε χώρα το 1932, όταν έγινε αναγκαστική μείωση των τόκων του εξωτερικού χρέους της Ελλάδος κατά 75%. Είχαν προηγηθεί τέσσερα ακόμη επεισόδια χρεοκοπίας το 1826, το 1843, το 1860 και το 1893. Σύμφωνα με τους Reinhart and Rogoff (2009), από τη σύσταση του ελληνικού κράτους η χώρα μας βρίσκεται υπό καθεστώς χρεοκοπίας ή αναδιαπραγμάτευσης του χρέους της το 50% περίπου του χρόνου.

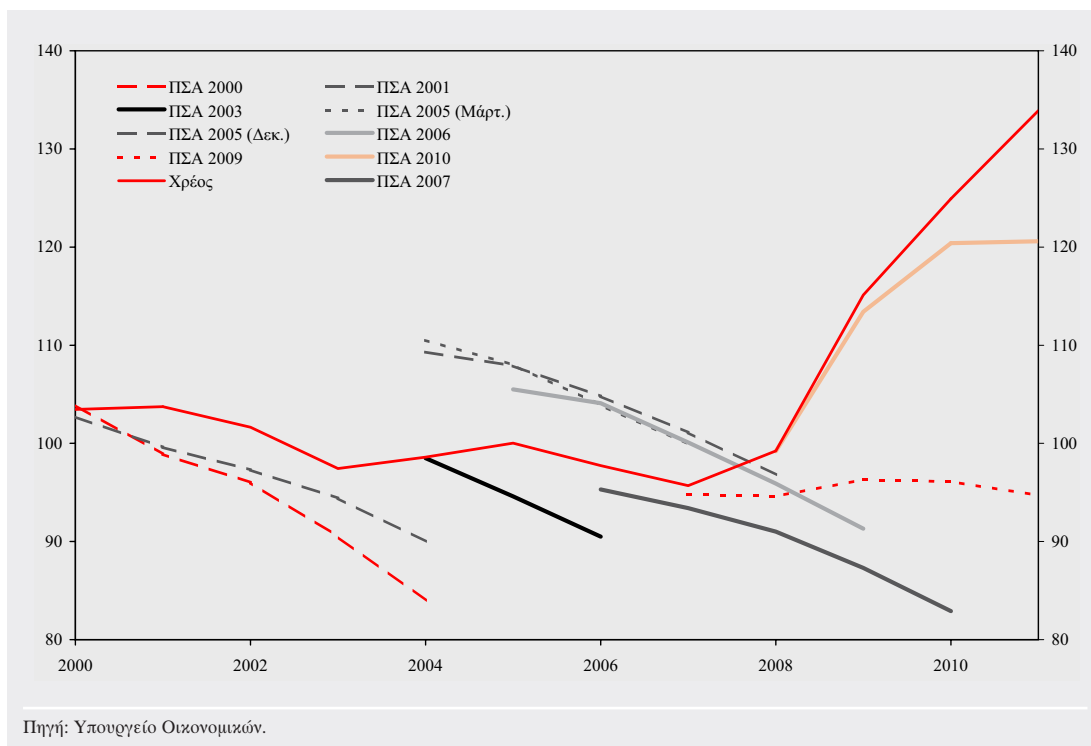
3 Κρατικοί προϋπολογισμοί και αποκλίσεις

Με βάση τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, η Ελλάδα, καθώς και οι υπόλοιπες χώρες της ζώνης του ευρώ, αποστέλλουν στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή σε τακτά χρονικά διαστήματα οικονομικές εκθέσεις για την πορεία της οικονομίας τους και κυρίως για την εξέλιξη των δημοσιονομικών τους μεγεθών. Οι εκθέσεις αυτές καλούνται Επικαιροποιημένα Προγράμματα Σταθερότητας και Ανάπτυξης (ΕΠΣΑ) και λαμβάνουν υπόψη αφενός τις αλλαγές που συντελούνται στο διεθνές οικονομικό περιβάλλον, οι οποίες και επηρεάζουν την οικονομία, και αφετέρου τις αλλαγές που συντε-

Διάγραμμα 9: Εκτιμήσεις για το έλλειμμα της γενικής κυβέρνησης ως ποσοστό % του ΑΕΠ με βάση τα ΠΣΑ 2000-2010

Διάγραμμα 10: Εκτιμήσεις για το χρέος της γενικής κυβέρνησης ως ποσοστό % του ΑΕΠ με βάση τα ΠΣΑ της περιόδου 2000-2010

λούνται στις επιμέρους χώρες. Τα ΕΠΣΑ συνήθως έχουν τετραετή κύκλο, σε αντίθεση με τους κρατικούς προϋπολογισμούς, που είναι ετήσιοι.

Στα Διαγράμματα 9 και 10 παρουσιάζονται εννέα ΕΠΣΑ, όπως υποβλήθηκαν στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή την περίοδο 2000-2010. Στο Διάγραμμα 9 αποτυπώνεται για κάθε ΕΠΣΑ η εκτίμηση της εξέλιξης του ελλείμματος (ή πλεονάσματος) της γενικής κυβέρνησης ως ποσοστού του ΑΕΠ, ενώ στο Διάγραμμα 10 παρουσιάζεται η εκτίμηση της εξέλιξης του χρέους ως ποσοστού του ΑΕΠ. Η συνεχόμενη γραμμή που καλύπτει ολόκληρη την περίοδο αποτυπώνει την οριστική εξέλιξη των παραπάνω δύο δημοσιονομικών μεγεθών, σύμφωνα με τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Μάιος 2010). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι μέχρι το 2009 όλα τα ΕΠΣΑ καταρτιζόνταν με βάση το μη αναθεωρημένο ΑΕΠ. Αυτό σημαίνει ότι, για λόγους σύγκρισης, θα έπρεπε οι καμπύλες για το έλλειμμα να μετακινηθούν ελαφρά παράλληλα προς τα πάνω, ενώ οι καμπύλες για το χρέος θα έπρεπε, αντίστοιχα, να μετακινηθούν παράλληλα προς τα κάτω, εφόσον η εξέλιξη των παραπάνω μεγεθών θα πρέπει να εμφανίζεται ευνοϊκότερη.

Με βάση τα παραπάνω διαγράμματα, γίνεται αμέσως αντιληπτό ότι όλα τα επικαιροποιημένα ΠΣΑ απέκλιναν από το στόχο τους, απόκλιση η οποία διευρύνεται ήδη από το δεύτερο έτος εφαρμογής κάθε προγράμματος. Σημαντικές αποκλίσεις σημειώνονται στα ΕΠΣΑ του 2007 και του 2009, ενώ στο τελευταίο ΕΠΣΑ του 2010, αν και έχουν περάσει ελάχιστοι μήνες από την έναρξη της εφαρμογής του, καταγράφονται αποκλίσεις εξαιτίας κυρίως των δυσμενών προοπτικών της ελληνικής οικονομίας (με συνεχείς αναφορές από το διεθνή τύπο για αναχρηματοδότηση του ελληνικού χρέους) και της μεγαλύτερης ύφεσης που εκτιμάται ότι θα εμφανίσει η οικονομία το 2010 και το 2011.

Ένας από τους σημαντικότερους λόγους απόκλισης των παραπάνω ΠΣΑ θα μπορούσε να ήταν η μη πιστή εκτέλεση των κρατικών προϋπολογισμών. Άλλοι λόγοι ενδεχομένως θα ήταν οι εσφαλμένες εκτιμήσεις για το διεθνές μακροοικονομικό περιβάλλον (π.χ. ρυθμοί ανάπτυξης, τιμές ενέργειας, επιτόκια στις διεθνείς αγορές, συναλλαγματικές ισοτιμίες κ.ά.), καθώς και απροσδόκητα εξωτερικά ή εσωτερικά γεγονότα (π.χ. χρηματοπιστωτική κρίση στις ΗΠΑ, φυσικές καταστροφές, απεργίες κ.ά.). Στη συνέχεια της παρούσας ενότητας θα εξεταστεί πώς εξελίχθηκε διαχρονικά η εκτέλεση των κρατικών προϋπολογισμών με σκοπό να διερευνηθεί ο βαθμός απόκλισης (εσόδων και δαπανών).

Στον Πίνακα 2 αποτυπώνονται οι αποκλίσεις μεγεθών του κρατικού προϋπολογισμού. Απόκλιση είναι η διαφορά που προκύπτει αν από τα προϋπολογισθέντα μεγέθη αφαιρεθούν τα πραγματοποιη-

Πίνακας 2: Αποκλίσεις μεγεθών Τακτικού Προϋπολογισμού

(Εκατ. ευρώ)

	2000-2003		2004-2009		2000-2009	
	Συνολική απόκλιση	Μέση ετήσια απόκλιση	Συνολική απόκλιση	Μέση ετήσια απόκλιση	Συνολική απόκλιση	Μέση ετήσια απόκλιση
Τακτικός Προϋπολογισμός (ΤΠ)						
Έσοδα	-662	-166	16.821	2.804	16.159	1.616
Φορολογικά έσοδα	-1.542	-385	16.018	2.670	14.476	1.448
Άμεσοι φόροι	-2.202	-550	5.751	959	3.549	355
Φόρος εισοδήματος	-1.390	-348	2.609	435	1.219	122
Φυσικών προσώπων	-926	-232	-534	-89	-1.460	-146
Νομικών προσώπων	-464	-116	3.143	524	2.679	268
Φόροι στην περιουσία	-30	-7,6	1.971	329	1.941	194
Έμμεσοι φόροι	661	165	10.267	1.711	10.928	1.093
ΦΠΑ	-246	-62	7.655	1.276	7.409	741
Μη φορολογικά έσοδα	879	220	224	37,3	1.103	110,3
Επιστροφές φόρων	1.745	436	-3.972	-662	-2.227	-223
Σύνολο καθαρών εσόδων	-2.407	-602	20.793	3.466	18.386	1.839
Πρωτογενείς δαπάνες	-4.916	-1.229	-13.620	-2.270	-18.536	-1.854
Αποδοχές και συντάξεις	-1.251	-313	-1.363	-227	-2.614	-261
Ασφάλιση, περίθαλψη κ.ά.	-2.142	-536	-6.993	-1.166	-9.135	-914
Καταναλωτικές δαπάνες	-216	-54	-1.927	-321	-2.143	-214
Τόκοι	-660	-165	-770	-128	-1.430	-143
Σύνολο δαπανών ΤΠ (πρωτογενείς δαπάνες συν τόκοι)	-5.576	-1.394	-14.390	-2.398	-19.966	-1.997
Έλλειμμα ΤΠ	3.169	792	35.183	5.864	38.352	3.835

Πηγή: Επεξεργασμένα στοιχεία Εισηγητικών Εκθέσεων Κρατικών Προϋπολογισμών των ετών 2000-2010.

ηθέντα. Εξετάζονται όλοι οι κρατικοί προϋπολογισμοί από την ένταξη της Ελλάδος στην ΟΝΕ μέχρι το 2010. Συνήθως, η οριστική διαμόρφωση των μεγεθών ενός προϋπολογισμού γίνεται γνωστή δύο χρόνια μετά την εκτέλεσή του. Τα στοιχεία αυτά παρατίθενται στους επόμενους κατατεθειμένους προϋπολογισμούς, την πρώτη χρονιά ως εκτιμήσεις και τη δεύτερη ως πραγματοποιήσεις (τελικά).

Η περίοδος χωρίστηκε σε δύο υποπεριόδους με κριτήριο τον πολιτικό κύκλο (2000-2003 και 2004-2009) και υπολογίστηκαν οι μέσοι όροι κάθε περιόδου και η συνολική απόκλιση. Το θετικό πρόσημο στα φορολογικά έσοδα σημαίνει ότι οι εισπράξεις υπολείπονται, το αρνητικό πρόσημο στις δαπάνες σημαίνει ότι υπάρχει υπέρβαση δαπανών. Ο προϋπολογισμός του 2004 συνέπεσε με την αλλαγή πολιτικού κόμματος στην εξουσία και, αν και κατατέθηκε από την προηγούμενη κυβέρνηση, εντούτοις εκτελέστηκε από την επόμενη, γι' αυτό και κρίθηκε ότι θα πρέπει να ενσωματωθεί στη δεύτερη υποπερίοδο. Επίσης, για το 2009 δεν υπάρχουν ακόμη τελικά μεγέθη, αλλά μόνο εκτιμήσεις πραγματοποιηθέντων. Όλα τα μεγέθη του πίνακα προέρχονται αποκλειστικά από επεξεργασμένα στοιχεία εισηγητικών εκθέσεων επί του προϋπολογισμού.

Όσον αφορά το σκέλος των εσόδων:

Σε ολόκληρη την περίοδο (2000-2009), κάθε χρόνο τα φορολογικά έσοδα υπολείπονται κατά μέσο όρο από τα προϋπολογισθέντα κατά 1,45 δισεκ. ευρώ (συνολική απώλεια 14,5 δισεκ. ευρώ). Στην πρώτη περίοδο (2000-2003), τα φορολογικά έσοδα υπερέβησαν αυτά που είχαν προϋπολογιστεί (385 εκατ. ευρώ κατά μέσο όρο κάθε χρόνο), ενώ αντίθετα στη δεύτερη περίοδο (2004-2009) υπολείπονται (2,67 δισεκ. ευρώ κατά μέσο όρο κάθε χρόνο ή 16 δισεκ. ευρώ συνολικά για την υποπερίοδο).

Οι σημαντικότερες αποκλίσεις που καταγράφονται αφορούν κυρίως τα φορολογικά έσοδα από νομικά πρόσωπα, τους φόρους επί της περιουσίας και τον ΦΠΑ. Σύμφωνα με τον πίνακα, 3,5 δισεκ. ευρώ αποτελούν απόκλιση των φορολογικών εσόδων από την άμεση φορολογία (υπολειπόμενος φόρος εισοδήματος νομικών προσώπων), 1,9 δισεκ. ευρώ από υπολειπόμενους φόρους επί της περιουσίας και 10,9 δισεκ. ευρώ από υπολειπόμενες εισπράξεις ΦΠΑ. Αντίθετα, οι εισπράξεις από το φόρο εισοδήματος φυσικών προσώπων είναι περισσότερες από τις προϋπολογισθείσες (146 εκατ. ευρώ κατά μέσο όρο κάθε χρόνο). Ένα μέρος της απόκλισης των εσόδων από τη φορολογία των νομικών προσώπων οφείλεται στην εσφαλμένη εκτίμηση για το μέγεθος της κερδοφορίας των επιχειρήσεων, ενώ ένα μέρος της απόκλισης των εσόδων από τον ΦΠΑ μπορεί να αποδοθεί και πάλι στην εσφαλμένη εκτίμηση για την εξέλιξη των μεγεθών της τελικής ζήτησης, η οποία συνδέεται άμεσα με την ανάπτυξη της οικονομίας. Ένα άλλο, ίσως το σημαντικότερο, μέρος της απόκλισης των φορολογικών εσόδων συνδέεται άμεσα με τη φοροδιαφυγή, της οποίας το μέγεθος εξαρτάται από την ικανότητα και αποτελεσματικότητα των φορολογικών ελεγκτικών μηχανισμών. Στις εκλογικές περιόδους οι αποκλίσεις διευρύνονται, επειδή δεν ασκείται συνήθως στον ίδιο βαθμό ο έλεγχος από τους παραπάνω μηχανισμούς.

Όσον αφορά το σκέλος των δαπανών:

Η μέση ετήσια απόκλιση των πρωτογενών δαπανών για όλη την περίοδο ήταν 1,8 δισεκ. ευρώ. Συνολικά δαπανήθηκαν 18,5 δισεκ. ευρώ επιπλέον σε σχέση με τα προϋπολογισθέντα. Οι σημαντικότερες αποκλίσεις εμφανίζονται στα παρακάτω μεγέθη: αποδοχές και συντάξεις (261 εκατ. ευρώ κάθε χρόνο κατά μέσο όρο), δαπάνες για ασφάλιση και περίθαλψη (914 εκατ. ευρώ), καταναλωτικές και άλλες δαπάνες (214 εκατ. ευρώ).

Οι δαπάνες για αποδοχές και συντάξεις εμφάνισαν μεγαλύτερες αποκλίσεις κατά την πρώτη περίοδο, ενώ οι δαπάνες για περίθαλψη και ασφάλιση και οι λοιπές καταναλωτικές δαπάνες εμφάνισαν μεγαλύτερες αποκλίσεις κατά τη δεύτερη περίοδο. Οι δαπάνες για αποδοχές είχαν μέση ετή-

Πίνακας 3: Αποκλίσεις μεγεθών ΠΔΕ και Γενικού Κρατικού Προϋπολογισμού

(Εκατ. ευρώ)

	2000-2003		2004-2009		2000-2009	
	Συνολική απόκλιση	Μέση ετήσια απόκλιση	Συνολική απόκλιση	Μέση ετήσια απόκλιση	Συνολική απόκλιση	Μέση ετήσια απόκλιση
Πρόγραμμα Δημόσιων Επενδύσεων (ΠΔΕ)						
Έσοδα	4.979	1.245	1.578	263	6.557	656
Δαπάνες	2.355	589	-613	-102	1.742	174
Έλλειμμα ΠΔΕ	2.624	656	2.191	365	4.815	481
Γενικός Κρατικός Προϋπολογισμός (ΓΚΠ) - Κεντρική κυβέρνηση (ΚΚ)						
Έσοδα	2.572	643	22.371	3.729	24.943	2.494
Δαπάνες	-3.222	-806	-15.003	-2.501	-18.225	-1.823
Έλλειμμα ΚΚ	5.794	1.449	37.374	6.229	43.168	4.317
Χρεολύσια	-4.135	-1.034	834	139	-3.301	-330
Εξοπλιστικά	-1.138	-285	-1.915	-319	-3.053	-305
Χρέος ΚΚ	-46.779	-11.695	-65.284	-10.881	-112.063	-11.206
Ενδοκυβερνητικό χρέος	-11.683	-2.921	-13.613	-2.269	-25.296	-2.530
Χρέος γενικής κυβέρνησης	-58.462	-14.615	-78.897	-13.150	-137.359	-13.736

Πηγή: Επεξεργασμένα στοιχεία Εισηγητικών Εκθέσεων Κρατικών Προϋπολογισμών των ετών 2000-2010.

σια απόκλιση 261 εκατ. ευρώ (ή συνολικά 2,3 δισεκ. ευρώ για όλη την περίοδο) εξαιτίας είτε πρόσθετων αυξήσεων των αποδοχών (ή των επιδομάτων) των εργαζομένων στο δημόσιο τομέα είτε αύξησης του αριθμού των εργαζομένων στο δημόσιο τομέα με διάφορες μορφές απασχόλησης.

Οι πρόσθετες δαπάνες στην ασφάλιση και την περίθαλψη μπορούν να αποδοθούν εν μέρει στη μεγαλύτερη από την αναμενόμενη αύξηση του αριθμού των συνταξιούχων και στις πρόσθετες δαπάνες στον τομέα της υγείας. Φαίνεται ότι ο τομέας της υγείας αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες απόκλισης των δαπανών.

Όσον αφορά το πρόγραμμα δημόσιων επενδύσεων:

Κατά μέσο όρο κάθε χρόνο η πραγματοποιηθείσα δαπάνη ήταν μεγαλύτερη κατά 481 εκατ. ευρώ (4,8 δισεκ. ευρώ για ολόκληρη την περίοδο) από την προϋπολογισθείσα (Πίνακας 3). Η μεγαλύτερη απόκλιση καταγράφεται στην πρώτη περίοδο και πιθανόν να οφείλεται στις αυξημένες δαπάνες για τους Ολυμπιακούς Αγώνες.

Όσον αφορά τα χρεολύσια και τα εξοπλιστικά:

Στον Πίνακα 3 εμφανίζεται και η μέση απόκλιση των δαπανών για τα χρεολύσια και τις εξοπλιστικές δαπάνες (περίπου 635 εκατ. ευρώ ή 6,35 δισεκ. ευρώ συνολικά για ολόκληρη την περίοδο).

Πίνακας 4: Προγραμματιζόμενο έλλειμμα κεντρικής κυβέρνησης και η υπέρβασή του την τελευταία 10ετία

	2000-2003	2004-2009	2000-2009
Προγραμματιζόμενο έλλειμμα (α)			
Σύνολο περιόδου (σε δισεκ. ευρώ)	19,2	49,5	68,7
Μέσο ετήσιο προγραμματιζόμενο έλλειμμα (σε δισεκ. ευρώ)	4,8	8,2	6,9
ως % του συνολικού ελλείμματος	76,8	57,0	61,4
Υπέρβαση/απόκλιση ελλείμματος (β)			
Σύνολο περιόδου (σε δισεκ. ευρώ)	5,8	37,4	43,2
Μέση ετήσια υπέρβαση ελλείμματος (σε δισεκ. ευρώ)	1,4	6,2	4,3
ως % του συνολικού ελλείμματος	23,2	43,0	38,6
Συνολικό έλλειμμα (α+β)			
Σύνολο περιόδου (σε δισεκ. ευρώ)	25,0	86,9	111,9
Μέσο ετήσιο συνολικό έλλειμμα (σε δισεκ. ευρώ)	6,3	14,5	11,2

Σημείωση: Στα παραπάνω ποσά δεν περιλαμβάνεται το έλλειμμα για το 2010.

Πηγή: Επεξεργασμένα στοιχεία Εισηγητικών Εκθέσεων Κρατικών Προϋπολογισμών των ετών 2000-2010.

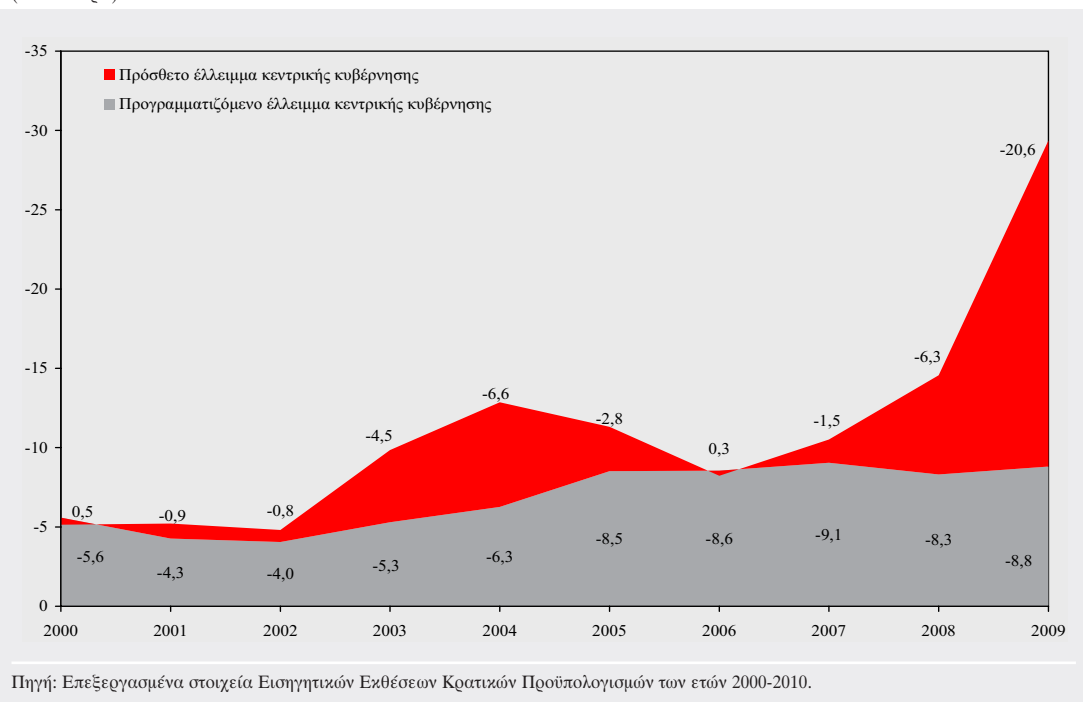
Όσον αφορά το χρέος:

Στον Πίνακα 3 εμφανίζεται η μέση απόκλιση του χρέους της κεντρικής και της γενικής κυβέρνησης. Στις αποκλίσεις που καταγράφονται έχουν ενσωματωθεί όλες οι αποκλίσεις των ελλειμμάτων, καθώς και μέρος έκτακτων δαπανών, το οποίο καταγράφεται απευθείας στο χρέος. Η μέση ετήσια απόκλιση του χρέους έφθασε τα 13,7 δισεκ. ευρώ, ενώ η συνολική απόκλιση για όλη την περίοδο έφθασε τα 137,4 δισεκ. ευρώ.

Στην Έκθεση της επιτροπής για την αξιοπιστία των δημοσιονομικών στοιχείων σημειώνεται ότι η μεγάλη αναθεώρηση των στοιχείων του χρέους συνδέεται με την καταγραφή (Υπουργείο Οικονομικών, 2010α) του χρέους των νοσοκομείων. Σημαντικές αναθεωρήσεις έχουν γίνει: (α) εξαιτίας της χρήσης συμφωνιών ανταλλαγής επιτοκίου (swaps), η οποία αρχικά βοηθά στη διαχείριση των τρεχόντων ελλειμμάτων, αλλά στη συνέχεια επηρεάζει το ύψος του μελλοντικού χρέους, (β) επειδή αρχικά στο χρέος δεν περιλαμβάνονταν οι πιστώσεις των προμηθευτών, καθώς το Ευρωπαϊκό Σύστημα Εθνικών Λογαριασμών προβλέπει ότι οι οφειλές θα πρέπει να εξοφλούνται εντός 60 ημερών, πράγμα που στην Ελλάδα δεν τηρείται, με αποτέλεσμα να συσσωρεύονται μεγάλα ποσά, τα οποία στη συνέχεια οδηγούν στην αναθεώρηση του χρέους, (γ) επειδή δεν περιλαμβάνεται ο δανεισμός διαφόρων δημόσιων φορέων εκτός γενικής κυβέρνησης, ο οποίος έχει πραγματοποιηθεί με την εγγύηση του Δημοσίου (το 2009 το εγγυημένο δημόσιο χρέος έφθασε τα 26,2 δισεκ. ευρώ), (δ) λόγω της συσσώρευσης πολλών εγγυήσεων του Δημοσίου, καθώς διάφοροι δημόσιοι φορείς εξωθούνται σε τραπεζικό δανεισμό με την εγγύηση του Δημοσίου για να μην αυξήσουν το τρέχον έλλειμμα με επιτόκιο μεγαλύτερο από το επιτόκιο δανεισμού του Δημοσίου, με αποτέλεσμα σημαντικές υποχρεώσεις του Δημοσίου να παραμένουν διάχυτες στο τραπεζικό σύστημα για μερικά έτη χωρίς να εμφανίζονται στο χρέος, ενώ, όταν οι υποχρεώσεις αυτές αναληφθούν επίσημα από το Δημόσιο, προκαλείται αιφνίδια αύξηση του χρέους. Τέλος, σημαντικές αναθεωρήσεις και επιβαρύνσεις του χρέους μπορούν να

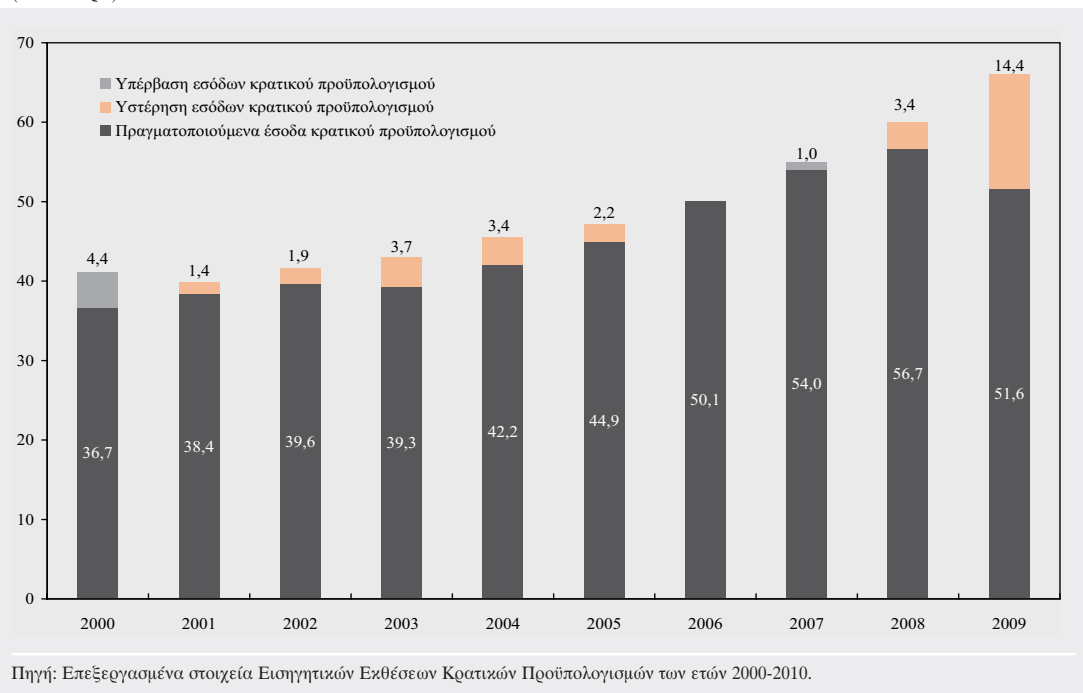
Διάγραμμα 11: Απόκλιση ελλείμματος κεντρικής κυβέρνησης

(Δισεκ. ευρώ)

Διάγραμμα 12: Έσοδα Κρατικού Προϋπολογισμού

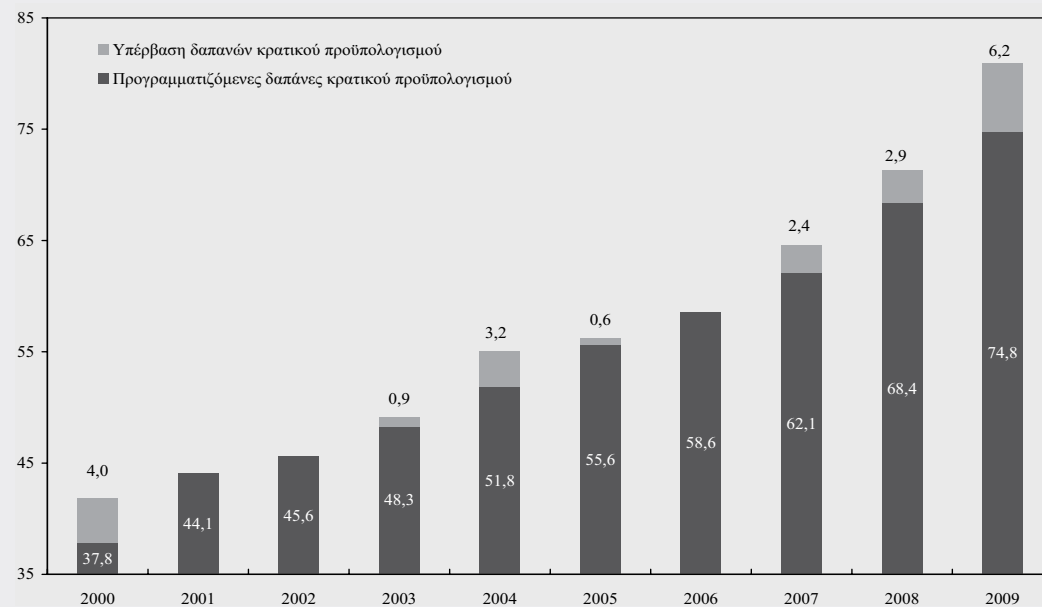
(Δισεκ. ευρώ)

προέλθουν από τις Συμπράξεις Δημόσιου και Ιδιωτικού Τομέα (ΣΔΙΤ) για την κατασκευή δημοσίων έργων, καθώς τα παραπάνω έργα δεν πληρούν ορισμένα κριτήρια που έχει θεσπίσει η

Διάγραμμα 13: Δαπάνες Κρατικού Προϋπολογισμού

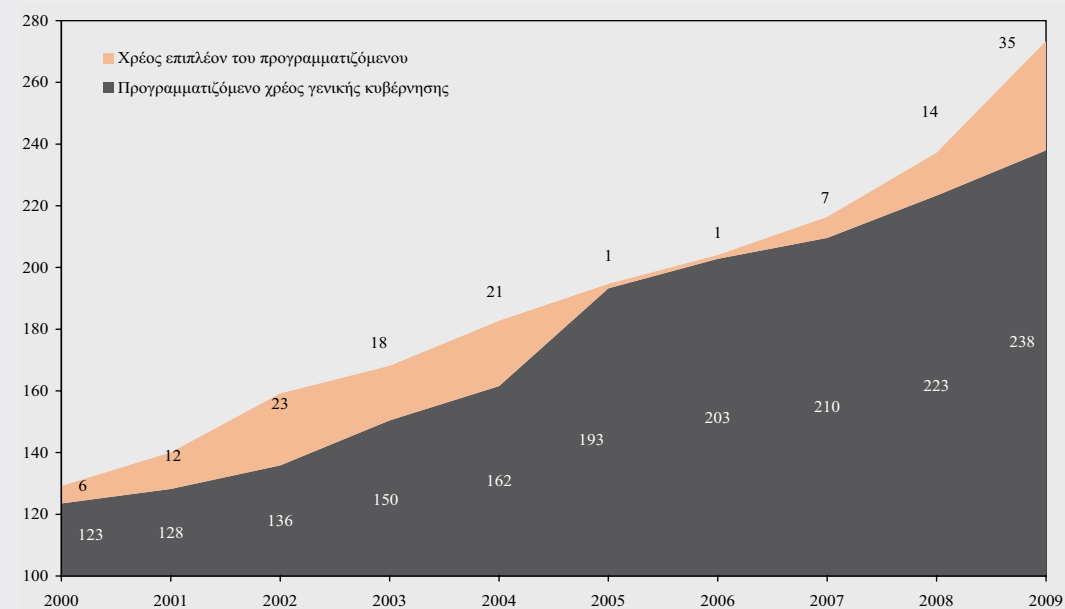
(Δισεκ. ευρώ)

Πηγή: Επεξεργασμένα στοιχεία Εισηγητικών Εκθέσεων Κρατικών Προϋπολογισμών των ετών 2000-2010.

Διάγραμμα 14: Υπέρβαση χρέους

(Δισεκ. ευρώ)

Πηγή: Επεξεργασμένα στοιχεία Εισηγητικών Εκθέσεων Κρατικών Προϋπολογισμών των ετών 2000-2010.

Eurostat. Η αναθεώρηση του χρέους συνδέεται επίσης άμεσα με τις αναθεωρήσεις του ΑΕΠ, καθώς και με τις αναθεωρήσεις των ελλειμμάτων.

Στον Πίνακα 4 αποτυπώνεται το συνολικό έλλειμμα της κεντρικής κυβέρνησης. Κατά ετήσιο μέσο όρο ο προϋπολογισμός της είναι ελλειμματικός κατά 11,2 δισεκ. ευρώ (ή 112 δισεκ. ευρώ για ολόκληρη την περίοδο). Από αυτά, το 61,4% (ή 6,9 δισεκ. ευρώ ετησίως) είναι έλλειμμα προγραμματισμένο από την κατάρτιση του προϋπολογισμού. Το υπόλοιπο 38,6% (ή 4,3 δισεκ. ευρώ κάθε χρόνο) οφείλεται στην απόκλιση (ή στη μη πιστή εκτέλεση) του προϋπολογισμού. Τα παραπάνω μεγέθη αυξήθηκαν (υπερδιπλασιάστηκαν) την περίοδο 2004-2009, ιδίως την τελευταία διετία 2008-2009. Συγκεκριμένα, το μέσο ετήσιο συνολικό έλλειμμα αυξήθηκε από 6,3 δισεκ. ευρώ κατά την περίοδο 2000-2003 σε 14,5 δισεκ. ευρώ την περίοδο 2004-2009, ενώ η μέση ετήσια απόκλιση/υπέρβαση του ελλείμματος εκτινάχθηκε σε 6,2 δισεκ. ευρώ την περίοδο 2004-2009 από 1,4 δισεκ. ευρώ την περίοδο 2000-2003.

Στα Διαγράμματα 11 έως και 14 αποτυπώνονται οι παραπάνω αποκλίσεις για κάθε έτος αναλυτικά. Συγκεκριμένα, στο Διάγραμμα 11 αποτυπώνεται η εξέλιξη και η απόκλιση του ελλείμματος σε δισεκ. ευρώ, ενώ στα Διαγράμματα 12 και 13 αποτυπώνεται η απόκλιση που εμφανίζεται στις συνιστώσες του, δηλαδή στις δαπάνες και στα έσοδα. Τέλος, στο Διάγραμμα 14 αποτυπώνεται η εξέλιξη και η απόκλιση του χρέους της γενικής κυβέρνησης σε δισεκ. ευρώ. Σε όλα αυτά τα διαγράμματα παρατηρείται ότι επιβαρυντικά έτη όσον αφορά τις αποκλίσεις ήταν για μεν τις δαπάνες το 2004 και η περίοδος 2007-2009 για δε τα έσοδα το 2003, το 2008 και το 2009.

4 Η ελληνική οικονομία χωρίς αποκλίσεις στους προϋπολογισμούς της

Στην παρούσα ενότητα εξετάζονται (κυρίως) οι βραχυχρόνιες επιδράσεις τις οποίες ασκεί στην οικονομία ο περιορισμός των αποκλίσεων των ελλειμμάτων του κρατικού προϋπολογισμού. Η διακοπή της δημοσιονομικής χαλαρότητας μέσω της εξάλειψης των αποκλίσεων των δημοσιονομικών μεγεθών του προϋπολογισμού θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ταυτίζεται με τη συστατική δημοσιονομική πολιτική, στο πλαίσιο της οποίας περιορίζονται οι δημόσιες δαπάνες και αυξάνονται οι φόροι. Η πολιτική αυτή, η οποία ούτως ή άλλως αποτελεί μονόδρομο μετά την υπαγωγή της Ελλάδος στο μηχανισμό στήριξης (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο), θα ασκήσει πρόσθετες επιδράσεις, πέραν αυτών που βιώνει σήμερα η ελληνική οικονομία εξαιτίας της διεθνούς κρίσης και ύφεσης.

Το βασικό σενάριο που εξετάζεται στην παρούσα μελέτη είναι η μείωση των αποκλίσεων συγκεκριμένων μεγεθών του κρατικού προϋπολογισμού, όπως απολογιστικά προσδιορίστηκαν στην προηγούμενη ενότητα, και οι επιπτώσεις αυτής της προσαρμογής στην οικονομία. Συγκεκριμένα, περιορίζονται οι δημόσιες δαπάνες (περίπου κατά 2,5 δισεκ. ευρώ) και αυξάνονται οι φόροι, ώστε το έλλειμμα να περιοριστεί κατά 5 δισεκ. ευρώ. Οι δαπάνες που περιορίζονται αφορούν τις δημόσιες επενδύσεις, τις καταναλωτικές δαπάνες του δημόσιου τομέα, τις δαπάνες για κοινωνική ασφάλιση και περίθαλψη και τις δαπάνες για επιδόματα εργαζομένων στο δημόσιο τομέα. Οι αυξήσεις των φόρων αφορούν κυρίως τον ΦΠΑ, το φόρο εισοδήματος νομικών προσώπων και το φόρο επί της περιουσίας. Το παραπάνω μέγεθος της προσαρμογής αφορά ένα μέρος του συνολικού ελλείμματος (προγραμματισμένου + απόκλιση) της ελληνικής οικονομίας κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Είναι ένα σενάριο συστατικής δημοσιονομικής πολιτικής, που υπαγορεύεται από την προσπάθεια περιορισμού αποκλίσεων συγκεκριμένων μεγεθών του κρατικού προϋπολογισμού.

Η μεθοδολογική προσέγγιση στηρίζεται σ' ένα μακροοικονομικό κλαδικό υπόδειγμα γενικής ισορροπίας, με βάση το οποίο η ελληνική οικονομία προσαρμόζεται σε μια νέα κατάσταση μετά την εφαρμογή του σεναρίου.² Το υπόδειγμα ανήκει στην κατηγορία των νεοκλασικών υποδειγμά-

² Για μια αναλυτική παρουσίαση του υπολογιστικού υποδείγματος γενικής ισορροπίας που έχει κατασκευαστεί, βλ. Ζωγραφάκης και Μητράκος (2008), καθώς και Ζωγραφάκης κ.ά. (2009). Το υπόδειγμα αυτό αντλεί στατιστικά στοιχεία από πίνακα κοινωνικής λογιστικής που έχει κατασκευαστεί για το 2004 και έχει επικαιροποιηθεί για το 2008.

των γενικής ισορροπίας CGE,³ τα οποία παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά από τον Johansen (1960) και στη συνέχεια εφαρμόστηκαν στην ανάλυση τόσο για αναπτυσσόμενες όσο και για ανεπτυγμένες χώρες (για περαιτέρω μελέτη, βλ. Dervis, de Mello and Robinson, 1982, Robinson, 1988, Shoven and Whalley, 1984 και 1992, και Gunning and Keyzer, 1995, Capros et al., 1997).

Η εξέταση γίνεται υπό το πρίσμα δύο εναλλακτικών θεωρήσεων της αγοράς εργασίας. Στην πρώτη περίπτωση, η αγορά εργασίας προσαρμόζεται σύμφωνα με το νεοκλασικό τρόπο, όπου οι μέσοι ονομαστικοί μισθοί για κάθε τύπο εργασίας προσαρμόζονται, ώστε να διατηρείται η ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης εργασίας, οι οποίες με την σειρά τους εξαρτώνται ενδογενώς από τους πραγματικούς μισθούς. Στην περίπτωση αυτή, η εκκαθάριση της αγοράς (κανόνας κλεισίματος) γίνεται βάσει της τιμής (στήλη L1 στους παρακάτω πίνακες). Στη δεύτερη περίπτωση, της κενυσιανής προσαρμογής, οι ονομαστικοί μισθοί για κάποιες μορφές απασχόλησης είναι σταθεροί στη βραχυχρόνια περίοδο (ίσως εξαιτίας συνδικαλιστικών διαπραγματεύσεων ή για άλλους λόγους ακαμψίας) και η απασχόληση προσδιορίζεται ενδογενώς (στήλη K1 στους παρακάτω πίνακες). Μια τέτοια υπόθεση θα μπορούσε να δημιουργήσει ακούσια ανεργία για συγκεκριμένες κατηγορίες ειδικοτήτων, πολύ μεγαλύτερη από την υποτιθέμενη σταθερή ανεργία που είναι συμβατή με τα δεδομένα της ελληνικής οικονομίας κατά το εξεταζόμενο έτος.

Πάντως υπάρχει μακροχρόνια διαφωνία μεταξύ των διαφορετικών σχολών οικονομικής σκέψης ως προς τον καταλληλότερο κανόνα προσαρμογής της αγοράς εργασίας. Μπορεί όμως να υποθεθεί ότι κάποια τμήματα της αγοράς εργασίας είναι πιο ευέλικτα από άλλα. Για παράδειγμα, η αγορά εργασίας με μισθωτούς με λίγες δεξιότητες αναμένεται να είναι λιγότερο ευέλικτη σε σύγκριση με την αγορά εργασίας με μισθωτούς με περισσότερες δεξιότητες, καθώς η πρώτη μπορεί να είναι η περισσότερο οργανωμένη συνδικαλιστικά. Στο πλαίσιο της ανάλυσης στην παρούσα μελέτη, παρουσιάζονται εναλλακτικές περιπτώσεις διαφορετικών αγορών με διάφορους βαθμούς ευελιξίας. Και στις δύο προηγούμενες διαφορετικές θεωρήσεις, η αγορά εργασίας των αυτοαπασχολούμενων προσαρμόζεται σύμφωνα με το νεοκλασικό τρόπο.

Ωστόσο, μετά τη χρηματοπιστωτική κρίση, την έλλειψη τραπεζικής ρευστότητας και τη μείωση της παραγωγής εξαιτίας της ελλιπούς ζήτησης, παρατηρείται σιωπηρή μετεξέλιξη των εργασιακών σχέσεων στις περισσότερες χώρες του κόσμου (ακόμη και στην Ελλάδα, αλλά σε περιορισμένη έκταση, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 2010), καθώς προσωρινά οι εργαζόμενοι, για να μη χάσουν την εργασία τους, αποδέχονται “ευκολότερα” ευέλικτες μορφές απασχόλησης ή ακόμα και την εκ περιτροπής εργασία (προσωρινή διαθεσιμότητα), με αντίστοιχες προσαρμογές των αμοιβών τους προς τα κάτω. Θα πρέπει, επίσης, να επισημανθεί ότι κάποιες άλλες επιχειρήσεις, προσπαθώντας να κερδίσουν χρόνο και να αντιμετωπίσουν τα νέα οικονομικά δεδομένα, εισάγουν στην επιχείρηση και στο προσωπικό συστήματα εκ περιτροπής εργασίας και υποχρεωτικών αδειών, καταργούν την υπερωριακή απασχόληση, θέτουν τους εργαζομένους σε διαθεσιμότητα ή αποφασίζουν προσωρινή αναστολή της λειτουργίας τους. Μέχρι και τους πρώτους μήνες του 2010 οι εργαζόμενοι στο δημόσιο τομέα φαινόταν να μην κινδυνεύουν είτε να χάσουν την εργασία τους είτε να μειωθούν οι αποδοχές τους. Στη συνέχεια όμως, μετά την κρίση του χρέους, τίποτα πλέον δεν είναι δεδομένο και για κανέναν. Στην κατάσταση που βρίσκεται η ελληνική οικονομία, η σκιά της οικονομικής ύφεσης, της κρίσης του χρέους και των συνεπειών της φαίνεται να διαπερνά όλες τις μέχρι τώρα οργανωμένες μορφές απασχόλησης.

³ Το υπόδειγμα CGE είναι μια αριθμητική παρουσίαση των βασικών σχέσεων του βαλρασιανού συστήματος γενικής ισορροπίας, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί από το θεώρημα γενικής ισορροπίας των Arrow-Debreu. Ο παλαιότερος πρόγονος της σημερινής εμπειρικής έρευνας είναι το υπόδειγμα του Johansen. Η θεωρητική διάθροιση του CGE απαιτεί από τις αγορές να ισορροπούν μέσω του μηχανισμού των τιμών. Πάντως, οι εμπειρικές εφαρμογές του υποδείγματος CGE δεν βασίζονται πάντοτε στην υπόθεση της ισορροπίας των αγορών μέσω του μηχανισμού των τιμών. Αντίθετα, οι συγγραφείς συχνά χρησιμοποιούν μη νεοκλασικές υποθέσεις που αφορούν ακαμψία και ατέλειες των αγορών, σε μια προσπάθεια να συλληφθούν οι μακροοικονομικές δυνάμεις που επικρατούν στην πραγματικότητα. Σε αυτές τις περιπτώσεις, μερικές από τις αγορές του υποδείγματος μπορεί να ισορροπούν μέσω της προσαρμογής των τιμών, ενώ άλλες αγορές περιέχουν ενδογενή καθορισμό του επιπέδου των τιμών (όπως των παραδοσιακών μακροοικονομικών υποδείγματων που θέτουν ως υπόθεση την ύπαρξη υπερβάλλουσας προσφοράς), ο οποίος εγγυάται μια ισορροπία με προσαρμογή ποσοτήτων, ή ακόμη περιέχουν και ακαμψία για συγκεκριμένες τιμές.

Πίνακας 5: Επιπτώσεις σεναρίων σε βασικά μακροοικονομικά μεγέθη

(Εκατοστιαίες μεταβολές σε σταθερές τιμές)

	Νεοκλασική προσέγγιση	Κεϋνσιανή προσαρμογή των ονομαστικών μισθών			
	L1	K1	K2	K3	K4
ΑΕΠ σε τιμές αγοράς	-0,9	-1,4	-0,6	-0,3	-0,7
Ιδιωτικές επενδύσεις	-3,7	-3,3	-3,9	-4,2	-4,0
Εξαγωγές (σύνολο)	1,6	0,5	2,1	2,6	1,9
Εισαγωγές (σύνολο)	-3,9	-2,4	-4,7	-5,3	-4,3
Ιδιωτική κατανάλωση	-0,4	-0,4	-0,4	-0,4	-0,4
Δείκτης Τιμών Καταναλωτή	-8,8	-3,6	-11,3	-13,1	-10,2
Πραγματικός μισθός, σύνολο οικονομίας	-2,2	2,5	-4,9	-6,0	-2,7
Μεταβολή ελλείμματος γενικής κυβέρνησης (δισεκ. ευρώ)	-4,8	-5,5	-4,5	-4,3	-4,9

Πηγή: Αποτελέσματα του υποδείγματος γενικής ισορροπίας.

Μέσα σε αυτό το νέο πλαίσιο λειτουργίας της αγοράς εργασίας, εξετάζονται τρεις επιπλέον παραλλαγές της κεϋνσιανής προσαρμογής: (α) μείωση κατά 20% των (ονομαστικών) μισθών των εργαζομένων με μεγαλύτερη ειδίκευση, μείωση κατά 10% των μισθών των εργαζομένων με μικρότερη ειδίκευση και μείωση κατά 30% των μισθών των μεταναστών (στήλη K2), (β) μείωση των μισθών κατά 20% ανεξαρτήτως ειδίκευσης και υπηκοότητας (στήλη K3) και (γ) όπως η περίπτωση (α), αλλά με σταθερούς τους ονομαστικούς μισθούς των μεταναστών (στήλη K4).

Ο Πίνακας 5 δείχνει τις μεταβολές στα βασικά μακροοικονομικά πραγματικά μεγέθη, δηλαδή τις εκατοστιαίες μεταβολές από τις αρχικές τιμές ισορροπίας. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην παρούσα εξέταση θεωρείται ότι δεν υπάρχει καμία άλλη εξωτερική παρέμβαση. Στη στήλη L1 εμφανίζονται οι μεταβολές σύμφωνα με τη νεοκλασική προσέγγιση, ενώ στις στήλες K1 έως και K4 εμφανίζονται οι μεταβολές με προσαρμογές των ονομαστικών μισθών. Το ΑΕΠ περιορίζεται κατά 0,3% έως και 1,4% αντίστοιχα.

Η μεγαλύτερη μείωση αφορά την αγορά εργασίας με πλήρη ακαμψία των ονομαστικών μισθών (L1). Η μικρότερη μείωση επιτυγχάνεται όταν οι ονομαστικοί μισθοί μειώνονται για το σύνολο των μισθωτών κατά 20% (K3). Οι τιμές διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην αναζήτηση ισορροπίας και περιορίζουν σημαντικά τις απώλειες στους πραγματικούς μισθούς. Είναι προφανές ότι ο περιορισμός της εγχώριας ζήτησης έχει επιπτώσεις στη μείωση του πραγματικού ΑΕΠ. Όμως, η μείωση των τιμών των αγαθών και των υπηρεσιών αντισταθμίζει σε μεγάλο βαθμό τις αρνητικές συνέπειες της ελλειμματικής ζήτησης. Μάλιστα, έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση της ζήτησης από το εξωτερικό για εγχωρίως παραγόμενα προϊόντα, με αποτέλεσμα να υπάρχει θετικό πρόσημο στις εξαγωγές.

Ενώ το εξεταζόμενο σενάριο έχει την ίδια αρχική εισπρακτική λογική, εντούτοις το αποτέλεσμα διαφέρει σημαντικά ανάλογα με τη μορφή της αγοράς εργασίας και την κατηγορία μισθωτών που επιβαρύνεται περισσότερο.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις εντός των διαφόρων κλάδων οικονομικής δραστηριότητας, οι οποίες προκαλούνται από τη διαφορετική εξέλιξη των τιμών των αγαθών και των υπηρεσιών, καθώς και των μεταβολών του κόστους παραγωγής λόγω της μείωσης

Πίνακας 6: Επιπτώσεις σεναρίων στη παραγωγή

(Εκατοστιαίες μεταβολές σε σταθερές τιμές)

	Νεοκλασική προσέγγιση	Κεϋνσιανή προσαρμογή των ονομαστικών μισθών			
	L1	K1	K2	K3	K4
Πρωτογενής τομέας	0,2	-0,1	0,4	0,6	0,2
Ορυχεία – Ενέργεια	-0,3	-0,6	-0,3	-0,1	-0,3
Παραγωγή τροφίμων και ποτών	0,6	-0,1	0,9	1,2	0,6
Παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών	0,8	0,0	1,1	1,5	0,8
Βιομηχ. ξύλου, χάρτου, εκδόσεις, εκτυπώσεις	-0,5	-1,1	-0,3	0,0	-0,3
Βιομηχανίες ενδιάμεσων αγαθών	-1,1	-1,4	-1,1	-0,9	-1,0
Βιομηχανίες κεφαλαιακών αγαθών	-0,8	-1,0	-0,7	-0,5	-0,8
Κατασκευές	-4,3	-4,1	-4,4	-4,6	-4,5
Εμπόριο	-1,0	-1,2	-1	-0,9	-1,0
Υπηρεσίες αναψυχής, τουρισμός	0,4	0,0	0,6	0,8	0,4
Υπηρεσίες μεταφορών – επικοινωνιών	0,4	-0,2	0,5	0,8	0,5
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες	-0,3	-0,5	-0,2	-0,1	-0,2
Δημόσιες υπηρεσίες	-3,6	-3,6	-3,6	-3,5	-3,6
Υπηρεσίες εκπαίδευσης	-3,6	-3,9	-3,2	-3,3	-3,2
Υπηρεσίες υγείας	-1,7	-2,0	-1,5	-1,5	-1,5
Σύνολο	-1,2	-1,4	-1,1	-1,0	-1,1

Πηγή: Αποτελέσματα του υποδείγματος γενικής ισορροπίας.

των πραγματικών μισθών των εργαζομένων. Παρατηρείται ότι στο σύνολο της οικονομίας το ΑΕΠ περιορίζεται, σύμφωνα με τον Πίνακα 5. Η εξέλιξη αυτή είναι απόρροια της σημαντικής μείωσης της παραγωγής στους κλάδους των κατασκευών, του εμπορίου και της δημόσιας διοίκησης, συμπεριλαμβανομένης της εκπαίδευσης και της υγείας. Αντίθετα, υπάρχουν κλάδοι που σημειώνουν μικρή αύξηση της παραγωγικής τους ικανότητας (εξαιρουμένης της περίπτωσης της πλήρους ακαμψίας, όπου εμφανίζεται μείωση της παραγωγής σε όλους τους κλάδους, K1). Αυτοί οι κλάδοι είναι ο πρωτογενής τομέας, η κλωστοϋφαντουργία, αλλά και οι κλάδοι της παραγωγής τροφίμων και ποτών, της αναψυχής και του τουρισμού και τέλος των μεταφορών και επικοινωνιών (Πίνακας 6).

Στον Πίνακα 7 εμφανίζονται οι αντίστοιχες μεταβολές της απασχόλησης. Η συνολική απασχόληση φαίνεται να μειώνεται κατά 115.600 εργαζομένους στην εκδοχή της ακαμψίας (K1) και κατά 46.000 στην εκδοχή της ευελιξίας (L1). Όπως θα ήταν αναμενόμενο, οι εργαζόμενοι των οποίων οι ονομαστικοί μισθοί περιορίζονται σημαντικά έναντι των άλλων εργαζομένων διατηρούν τις θέσεις απασχόλησής τους. Αντίθετα, όταν διατηρείται η ακαμψία, τίθενται εκτός αγοράς εργασίας. Αν και στην εκδοχή (K2) οι μισθωτοί χαμηλής ειδίκευσης αντιμετώπισαν μείωση των ονομαστικών τους μισθών, έχασαν παρά ταύτα θέσεις απασχόλησης, γιατί κάποιοι άλλοι εργαζόμενοι (μετανάστες) ήταν διατεθειμένοι, σύμφωνα με την αρχική υπόθεση για μείωση των μισθών τους κατά 30%, να εργαστούν με μεγαλύτερες απώλειες των ονομαστικών τους μισθών. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκδοχή (K3), όπου η μείωση των ονομαστικών μισθών είναι ενιαία για όλους

Πίνακας 7: Επιπτώσεις σεναρίων στην απασχόληση

	Νεοκλασική προσέγγιση	Κεϋνσιανή προσαρμογή των ονομαστικών μισθών			
	L1	K1	K2	K3	K4
Απασχολούμενοι (σε χιλιάδες)	-46,1	-115,6	8,6	21,6	-66,2
Μισθωτοί μετανάστες	-6,0	-20,1	68,2	3,4	-51,8
με χαμηλή ειδίκευση	-5,1	-17,1	57,1	2,8	-43,1
με υψηλή ειδίκευση	-0,9	-3,0	11,1	0,6	-8,7
Μισθωτοί	-31,2	-94,0	-46,8	34,1	-6,0
με χαμηλή ειδίκευση	-15,7	-55,5	-57,6	32,9	-28,1
με υψηλή ειδίκευση	-15,6	-38,5	10,8	1,2	22,1
Αυτοαπασχολούμενοι	-8,8	-1,4	-12,9	-15,8	-8,4
με χαμηλή ειδίκευση	-5,7	-0,9	-8,2	-10,5	-4,0
με υψηλή ειδίκευση	-3,1	-0,6	-4,7	-5,3	-4,4

Πηγή: Αποτελέσματα του υποδείγματος γενικής ισορροπίας.

τους μισθωτούς. Οι θέσεις απασχόλησης των Ελλήνων εργαζομένων με χαμηλή ειδίκευση αυξάνονται περισσότερο από τις θέσεις απασχόλησης των μεταναστών και των εργαζομένων με μεγαλύτερη ειδίκευση.

Η μείωση της απασχόλησης των Ελλήνων αυτοαπασχολούμενων προέρχεται κυρίως από την πλευρά της προσφοράς. Η πτώση του πραγματικού μισθού, όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια, οδηγεί σε μείωση της προσφοράς εργαζομένων αυτής της κατηγορίας. Κατά κάποιο τρόπο, αυτή η μείωση της προσφοράς μπορεί να θεωρηθεί ως ένα είδος ηθελημένης “ανεργίας”.

Στον Πίνακα 8 αποτυπώνονται οι μεταβολές των πραγματικών μισθών στους έξι διαφορετικούς τύπους εργασίας. Στην εκδοχή της ακαμψίας των ονομαστικών μισθών (K2), οι πραγματικοί μισθοί αυξήθηκαν εξ ορισμού κατά το ίδιο ποσοστό με τη μείωση του πληθωρισμού. Αντίθετα, στη νεοκλασική εκδοχή της πλήρους ευελιξίας (L1), εμφανίζεται μείωση του πραγματικού μισθού με σημαντικές διαφοροποιήσεις στις επιμέρους κατηγορίες εργαζομένων. Ειδικότερα, οι πραγματικοί μισθοί των εργαζομένων με χαμηλή ειδίκευση μειώνονται λιγότερο από τους μισθούς των εργαζομένων με υψηλή ειδίκευση σε όλες τις επιμέρους κατηγορίες των Ελλήνων εργαζομένων, ενώ οι αυτοαπασχολούμενοι με υψηλότερη ειδίκευση αντιμετωπίζουν σχεδόν υπερδιπλάσιες απώλειες έναντι των αυτοαπασχολούμενων με χαμηλότερη ειδίκευση. Επίσης, οι απώλειες για τους μετανάστες δεν διαφέρουν σημαντικά ανάμεσα στους δύο τύπους ειδίκευσης.

Από την κλαδική ανάλυση των επιπτώσεων του σεναρίου στην απασχόληση, η οποία παρουσιάζεται στον Πίνακα 9, γίνεται αντιληπτό ότι οι μεγαλύτερες απώλειες θέσεων εργασίας αφορούν τους κλάδους των κατασκευών, του εμπορίου, των δημόσιων υπηρεσιών και της εκπαίδευσης. Στην υπόθεση της ακαμψίας των ονομαστικών μισθών (K1), καταγράφονται απώλειες σε όλους τους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν κλάδοι στους οποίους αυξάνονται οι θέσεις απασχόλησης, με αποτέλεσμα να αντισταθμίζεται εν μέρει η απώλεια θέσεων απασχόλησης στο σύνολο της

Πίνακας 8: Επιπτώσεις σεναρίων στους πραγματικούς μισθούς

(Εκατοστιαίες μεταβολές)

	Νεοκλασική προσέγγιση	Κεϋνσιανή προσαρμογή των ονομαστικών μισθών			
	L1	K1	K2	K3	K4
Πραγματικός μισθός μεταναστών					
με χαμηλή ειδίκευση	-2,8	3,6	-18,7	-6,9	10,2
με υψηλή ειδίκευση	-2,6	3,6	-18,7	-6,9	10,2
Πραγματικός μισθός μισθωτών					
με χαμηλή ειδίκευση	-1,8	3,6	1,3	-6,9	0,2
με υψηλή ειδίκευση	-2,8	3,6	-8,7	-6,9	-9,8
Πραγματικός μισθός αυτοαπασχολούμενων					
Με χαμηλή ειδίκευση	-1,3	-0,2	-1,8	-2,3	-0,9
με υψηλή ειδίκευση	-2,3	-0,4	-3,4	-3,8	-3,2

Πηγή: Αποτελέσματα του υποδείγματος γενικής ισορροπίας.

Πίνακας 9: Μεταβολές της απασχόλησης κατά κλάδο

(Χιλιάδες άτομα)

	Νεοκλασική προσέγγιση	Κεϋνσιανή προσαρμογή των ονομαστικών μισθών			
	L1	K1	K2	K3	K4
Πρωτογενής τομέας	4,9	-3,2	7,1	13,3	2,5
Ορυχεία – ενέργεια	0,1	-1,0	0,7	1,3	-0,1
Παραγωγή τροφίμων και ποτών	2,2	-1,0	4,1	5,4	1,5
Παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών	1,9	-0,3	3,0	4,1	1,5
Βιομηχ. ξύλου, χάρτου, εκδόσεις, εκτυπώσεις	0,2	-1,5	1,3	1,7	-0,1
Βιομηχανίες ενδιάμεσων αγαθών	0,2	-3,3	2,4	3,5	-0,6
Βιομηχανίες κεφαλαιακών αγαθών	0,8	-1,4	2,4	2,9	0,1
Κατασκευές	-18,5	-25,7	-4,3	-12,2	-27
Εμπόριο	-6,5	-19,7	-1,7	6,8	-8,4
Υπηρεσίες αναψυχής, τουρισμός	4,0	-2,6	9,1	10,6	1,3
Υπηρεσίες μεταφορών – επικοινωνιών	2,8	-2,0	4,5	7,6	2,8
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες	-2,1	-7,7	2,1	3,2	-0,1
Δημόσιες υπηρεσίες	-21,4	-27	-10,6	-16,1	-27,9
Υπηρεσίες εκπαίδευσης	-11,3	-12,2	-10,7	-10,5	-10,7
Υπηρεσίες υγείας	-3,3	-7,0	-0,9	0,1	-1,1
Σύνολο	-46,1	-115,6	8,6	21,6	-66,2

Πηγή: Αποτελέσματα του υποδείγματος γενικής ισορροπίας.

Πίνακας 10: Μεταβολές της απασχόλησης στον κλάδο των κατασκευών

(Χιλιάδες άτομα)

	Νεοκλασική προσέγγιση	Κεϋνσιανή προσαρμογή των ονομαστικών μισθών			
	L1	K1	K2	K3	K4
Μισθωτοί μετανάστες	-5,9	-10,6	16,6	-2,9	-18,4
με χαμηλή ειδικευση	-5,3	-9,5	14,9	-2,6	-16,6
με υψηλή ειδικευση	-0,6	-1,1	1,7	-0,3	-1,8
Μισθωτοί	-7,5	-11,1	-14	-3,1	-5,5
με χαμηλή ειδικευση	-7,0	-10,3	-13,6	-2,8	-5,8
με υψηλή ειδικευση	-0,5	-0,8	-0,4	-0,2	0,2
Αυτοαπασχολούμενοι	-5,1	-4,0	-6,8	-6,2	-3,0
με χαμηλή ειδικευση	-4,6	-3,6	-6,2	-5,6	-2,8
με υψηλή ειδικευση	-0,5	-0,4	-0,7	-0,6	-0,2
Σύνολο	-18,5	-25,7	-4,3	-12,2	-27,0

Πηγή: Αποτελέσματα του υποδείγματος γενικής ισορροπίας.

οικονομίας. Στην περίπτωση της υπόθεσης (K3), κατά την οποία όλοι οι ονομαστικοί μισθοί περιορίζονται κατά 20% σε όλους τους μισθωτούς, οι νέες θέσεις απασχόλησης είναι περισσότερες από τις θέσεις που χάνονται, με αποτέλεσμα να προκύπτει θετικό ισοζύγιο. Οι θέσεις απασχόλησης που χάνονται για τους μετανάστες προέρχονται κατά κύριο λόγο από τον κατασκευαστικό τομέα και το εμπόριο. Τα συγκεντρωτικά αποτελέσματα, όπως παρουσιάζονται στον Πίνακα 9, αναφέρονται στο σύνολο και των έξι τύπων εργαζομένων και επομένως δεν εντοπίζονται οι διάφορες μορφές υποκατάστασης ανάμεσα στους διάφορους τύπους εργαζομένων που μπορεί να υπάρχουν μέσα σε κάθε κλάδο δραστηριότητας.

Στον Πίνακα 10 αποτυπώνονται οι επιπτώσεις στην απασχόληση ειδικά για τον κατασκευαστικό κλάδο και για τις 6 κατηγορίες εργαζομένων σύμφωνα με το υπόδειγμα. Με βάση την υπόθεση ότι οι ονομαστικοί μισθοί των μεταναστών περιορίζονται κατά 30% (K2), δηλ. μειώνονται περισσότερο από τους μισθούς των Ελλήνων, οι θέσεις απασχόλησης των μεταναστών αυξάνονται κατά 16.600, ενώ αντίθετα περιορίζονται οι θέσεις απασχόλησης για τους Έλληνες κατά 20.800, και το ισοζύγιο είναι αρνητικό κατά 4.300 θέσεις απασχόλησης. Το αντίθετο παρατηρείται στην περίπτωση κατά την οποία οι ονομαστικοί μισθοί των μεταναστών παραμένουν σταθεροί, ενώ οι μισθοί των Ελλήνων μειώνονται (K4). Στην περίπτωση αυτή, από τις 27.000 θέσεις απασχόλησης που χάνονται στον κλάδο των κατασκευών, οι 18.400 είναι θέσεις στις οποίες εργάζονταν μετανάστες.

Στον Πίνακα 11 παρουσιάζεται η επίδραση του συγκεκριμένου σεναρίου στα πραγματικά διαθέσιμα εισοδήματα των διαφόρων ομάδων νοικοκυριών. Εφόσον τα πληθυσμιακά μεγέθη δεν μεταβάλλονται στις προσομοιώσεις, οι εκατοστιαίες μεταβολές του πίνακα μπορούν να θεωρηθούν ως μεταβολές του κατά κεφαλήν πραγματικού διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών. Οι σημαντικότερες διαπιστώσεις που προκύπτουν με βάση τον Πίνακα 11 είναι οι εξής:

Τα νοικοκυριά με μη εργαζόμενα μέλη (κυρίως συνταξιούχοι) έχουν τις μεγαλύτερες απώλειες στα πραγματικά τους εισοδήματα. Οι απώλειες γίνονται μεγαλύτερες στα φτωχά νοικοκυριά.

Πίνακας 11: Επιπτώσεις σεναρίων στα πραγματικά εισοδήματα των νοικοκυριών

(Εκατοστιαίες μεταβολές)

	Νεοκλασική προσέγγιση	Κεϋνσιανή προσαρμογή των ονομαστικών μισθών			
	L1	K1	K2	K3	K4
Νοικοκυριά μεταναστών	-5,0	-2,0	-9,6	-7,4	-2,0
Φτωχά	-4,4	-1,6	-8,6	-6,6	-1,5
Μεσαία	-5,4	-2,2	-10,2	-7,9	-2,3
Πλούσια	-2,7	-0,8	-6,3	-4,6	0,0
Αγροτικά	-2,9	-2,9	-2,9	-3,3	-2,5
Φτωχά	-3,8	-3,3	-3,9	-4,3	-3,3
Μεσαία	-2,9	-2,9	-2,9	-3,4	-2,6
Πλούσια	-1,9	-2,4	-1,7	-1,5	-1,6
Μη αγροτικά με χαμηλή ειδίκευση	-3,7	-3,1	-3,3	-4,4	-3,2
Φτωχά	-4,7	-3,6	-4,2	-5,7	-4,1
Μεσαία	-4,4	-3,4	-4,2	-5,4	-4,0
Πλούσια	-0,9	-1,8	-0,2	-0,5	-0,4
Μη αγροτικά με υψηλή ειδίκευση	-1,4	-0,9	-2,6	-1,8	-2,8
Φτωχά	-4,4	-1,3	-7,3	-6,5	-6,9
Μεσαία	-1,4	-0,7	-2,5	-1,8	-2,8
Πλούσια	-1,4	-1,1	-2,5	-1,8	-2,7
Μη εργαζόμενα	-5,8	-7,0	-5,0	-4,7	-5,6
Φτωχά	-7,9	-8,9	-7,3	-7,2	-7,9
Μεσαία	-5,8	-7,0	-5,0	-4,7	-5,7
Πλούσια	-4,1	-5,9	-3,2	-2,7	-4,0
Σύνολο νοικοκυριών	-4,0	-4,2	-4,0	-4,0	-4,0
Φτωχά	-6,3	-6,3	-6,4	-6,4	-5,9
Μεσαία	-4,4	-4,4	-4,3	-4,4	-4,3
Πλούσια	-2,2	-2,8	-2,2	-1,8	-2,5

Πηγή: Αποτελέσματα του υποδείγματος γενικής ισορροπίας.

Στα (μη αγροτικά) νοικοκυριά με αρχηγό άτομο χαμηλής ειδίκευσης, οι απώλειες είναι σημαντικές, τόσο για τα φτωχά όσο και για τα μεσαία νοικοκυριά. Οι απώλειες αυτές είναι σχεδόν τετραπλάσιες έναντι των πλούσιων νοικοκυριών αυτής της ομάδας εργαζομένων.

Στα (μη αγροτικά) νοικοκυριά με αρχηγό άτομο με υψηλότερη ειδίκευση, οι απώλειες είναι κοινές για τα μεσαία και τα πλούσια νοικοκυριά. Οι απώλειες αυτές όμως είναι σημαντικά μικρότερες από τις απώλειες που αντιμετωπίζουν τα φτωχά νοικοκυριά. Πάντως, οι απώλειες στο σύνολο αυτής της ομάδας των νοικοκυριών είναι μικρότερες από τις απώλειες των νοικοκυριών με αρχηγό άτομο χαμηλότερης ειδίκευσης.

Μεταξύ των αγροτικών νοικοκυριών, οι απώλειες είναι μεγαλύτερες στα φτωχά νοικοκυριά, ακολουθούν τα μεσαία, ενώ τα πλούσια αγροτικά νοικοκυριά φαίνεται να βρίσκονται σε καλύτερη κατάσταση έναντι των άλλων δύο.

Ανάμεσα στα νοικοκυριά των μεταναστών, τα μεγαλύτερα προβλήματα αντιμετωπίζουν τα μεσαία νοικοκυριά έναντι των φτωχών και των πλουσίων. Στην εκδοχή της νεοκλασικής ευελιξίας οι μετανάστες μπορεί να διατηρούν σε μεγάλο βαθμό τις θέσεις απασχόλησής τους, όμως οι πραγματικές απώλειες στο εισόδημά τους είναι υψηλότερες κατά 5% από ό,τι των Ελλήνων.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι με βάση το παραπάνω σενάριο αυξάνεται η ανισότητα, καθώς και ο αριθμός των νοικοκυριών που θα βρεθούν κάτω από τη γραμμή της φτώχειας.

Τα παραπάνω αποτελέσματα ελέγχθηκαν με βάση αρκετά σενάρια ευαισθησίας για να διαπιστωθεί κατά πόσον τα αποτελέσματα εξαρτώνται από τις υποθέσεις του συγκεκριμένου υποδείγματος. Οι υποθέσεις που φαίνεται να είναι κρίσιμες αφορούν τις επιμέρους ελαστικότητες που προσδιορίζουν την αγορά εργασίας. Δεδομένου ότι στο υπόδειγμα όλες οι σχέσεις παραγωγής ανήκουν στην ομάδα των συναρτήσεων CES, μια πιο ελαστική ζήτηση εργασίας μπορεί να προσομοιωθεί με βάση την υπόθεση ότι οι ελαστικότητες των συναρτήσεων CES είναι μεγαλύτερες. Τα αποτελέσματα του υποδείγματος δεν εμφανίζουν μεγάλες διαφοροποιήσεις ως προς τις ελαστικότητες υποκατάστασης μεταξύ εγχώριων και εισαγόμενων αγαθών που έχουν γίνει δεκτές (ελαστικότητες Armington) ή ως προς τις ελαστικότητες μετασχηματισμού μεταξύ εγχώριων και εξαγόμενων αγαθών. Σενάρια στα οποία οι ελαστικότητες τέθηκαν στο μισό ή στο διπλάσιο των βασικών τους τιμών δεν οδηγούν σε αποτελέσματα με σημαντική διαφορά από αυτά του βασικού σεναρίου.

5 Συμπεράσματα

Η ένταξη της Ελλάδος στη ζώνη του ευρώ έγινε δυνατή χάρη στη σημαντική βελτίωση των επιδόσεων της ελληνικής οικονομίας στη δεκαετία του 1990. Η βελτίωση όμως αυτή δεν διατηρήθηκε κατά την επόμενη δεκαετία. Οι αυξανόμενες παροχές και η διεύρυνση των κρατικών παρεμβάσεων, συνεισφέροντας από την ανατίμηση του ευρώ, οδήγησαν σε σημαντικές απώλειες ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας. Οι απώλειες αυτές είχαν δυσμενείς επιπτώσεις στην ασκούμενη δημοσιονομική πολιτική, καθώς μετά τη νομισματική ενοποίηση η Ελλάδα εκμεταλλεύθηκε τη μεγαλύτερη και με φθηνότερο κόστος δυνατότητα δανεισμού που της παρείχε το κοινό νόμισμα και αύξησε τα δημοσιονομικά της ελλείμματα ασκώντας έντονα επεκτατική δημοσιονομική πολιτική. Προς αυτή την κατεύθυνση συνέβαλε και η αναθεώρηση του ΑΕΠ προς τα άνω, με αποτέλεσμα τη μείωση του χρέους ως ποσοστού του ΑΕΠ, παρέχοντας τη δυνατότητα στο κράτος να δανείζεται με μεγαλύτερη ευχέρεια τα επόμενα χρόνια.

Παρά την απώλεια ανταγωνιστικότητας, οι πολιτικές αυτές, σε συνδυασμό με το ευνοϊκό γενικότερο οικονομικό περιβάλλον, συνετέλεσαν στη διατήρηση υψηλών ρυθμών ανάπτυξης στην Ελλάδα μέχρι την έναρξη της διεθνούς οικονομικής κρίσης το 2008, με παράλληλη όμως επιβάρυνση των δημοσιονομικών μεγεθών. Η μεγάλη αύξηση των ελλειμμάτων και του χρέους κατά τα έτη 2008-2009, σε συνδυασμό με τη διεθνή οικονομική κρίση του 2008 που συρρίκνωσε την παγκόσμια ρευστότητα, προκάλεσε σοβαρές δυσκολίες και προβλήματα στη χρηματοδότηση των ελλειμμάτων αυτών. Αποτέλεσμα ήταν η εκτόξευση των επιτοκίων των ελληνικών ομολόγων σε απαγορευτικά επίπεδα και η δημιουργία κρίσης χρέους με ουσιαστικό αποκλεισμό της Ελλάδος από τις διεθνείς χρηματαγορές.

Η δημοσιονομική σταθερότητα δεν επιτεύχθηκε ποτέ, καθώς σχεδόν όλα τα επικαιροποιημένα προγράμματα σταθερότητας και ανάπτυξης που υλοποιήθηκαν απέκλιναν από τον κύριο στόχο

για τον οποίον είχαν σχεδιαστεί και ο οποίος αφορούσε τη δημοσιονομική πειθαρχία. Ένας από τους σημαντικότερους λόγους απόκλισης ήταν η χαλαρή εκτέλεση των κρατικών προϋπολογισμών, καθώς σε ολόκληρη την περίοδο 2000-2009 τα έσοδα πάντοτε υστερούσαν, ενώ στις δαπάνες υπήρχαν πάντοτε υπερβάσεις, με αποτέλεσμα κατά μέσο ετήσιο όρο ο προϋπολογισμός της κεντρικής κυβέρνησης να είναι ελλειμματικός κατά 11,2 δισεκ. ευρώ. Από το ποσό αυτό, το 61,4% ήταν προγραμματισμένο έλλειμμα, ενώ το υπόλοιπο 38,6% ήταν έλλειμμα λόγω απόκλισης (ή χαλαρής εκτέλεσης) του προϋπολογισμού. Τα παραπάνω μεγέθη αυξήθηκαν (υπερδιπλασιάστηκαν) την περίοδο 2004-2009, ιδίως την τελευταία διετία 2008-2009. Το μέσο ετήσιο συνολικό έλλειμμα της περιόδου 2004-2009 αυξήθηκε σε 14,5 δισεκ. ευρώ, ενώ η μέση ετήσια απόκλιση/υπέρβαση του ελλείμματος από 1,4 δισεκ. ευρώ την περίοδο 2000-2003 εκτινάχθηκε σε 6,2 δισεκ. ευρώ.

Σήμερα πλέον, το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζει η ελληνική οικονομία αφορά τη μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος και του χρέους. Η δημοσιονομική προσαρμογή θα πρέπει να επιτευχθεί χωρίς εργαλεία νομισματικής ή συναλλαγματικής πολιτικής. Από την άλλη πλευρά, η δημοσιονομική πολιτική μπορεί να χρησιμοποιηθεί, αλλά θα δημιουργεί και σημαντικές παρενέργειες, δηλαδή μεγαλύτερη ύφεση της οικονομίας.

Ένα μέρος από αυτές τις παρενέργειες εξετάζεται στην παρούσα εργασία με βασικό σενάριο τη μείωση των αποκλίσεων συγκεκριμένων μεγεθών του κρατικού προϋπολογισμού και των επιπτώσεων στην οικονομία. Το παραπάνω μέγεθος της προσαρμογής αφορά ένα μέρος του συνολικού ελλείμματος της ελληνικής οικονομίας κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Είναι ένα σενάριο συστατικής δημοσιονομικής πολιτικής που υπαγορεύεται από την προσπάθεια περιορισμού συγκεκριμένων αποκλίσεων μεγεθών του κρατικού προϋπολογισμού.

Η μεθοδολογική προσέγγιση στηρίζεται σε ένα μακροοικονομικό κλαδικό υπόδειγμα γενικής ισορροπίας, με βάση το οποίο η ελληνική οικονομία προσαρμόζεται σε μια νέα κατάσταση μετά την εφαρμογή του σεναρίου, ενώ η εξέταση γίνεται υπό το πρίσμα δύο εναλλακτικών θεωρήσεων της αγοράς εργασίας. Στην πρώτη περίπτωση, η αγορά εργασίας προσαρμόζεται σύμφωνα με το νεοκλασικό τρόπο, όπου οι μέσοι ονομαστικοί μισθοί για κάθε τύπο εργασίας προσαρμόζονται ώστε να διατηρείται η ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης εργασίας, οι οποίες με τη σειρά τους εξαρτώνται ενδογενώς από τους πραγματικούς μισθούς. Στη δεύτερη περίπτωση, της кеϋνσιανής προσαρμογής, οι ονομαστικοί μισθοί για κάποιους τύπους εργασίας είναι σταθεροί στη βραχυχρόνια περίοδο και η απασχόληση προσδιορίζεται ενδογενώς. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο λειτουργίας της αγοράς εργασίας, εξετάζονται τρεις επιπλέον παραλλαγές της кеϋνσιανής προσαρμογής, που αφορούν εναλλακτικές μειώσεις των ονομαστικών μισθών για ομάδες εργαζομένων.

Όπως προκύπτει, ένα σημαντικό μερίδιο της ανάπτυξης της προηγούμενης περιόδου θα μπορούσε να αποδοθεί στην άτυπη, βασισμένη στο δανεισμό, επεκτατική δημοσιονομική πολιτική. Ο περιορισμός της δημόσιας δαπάνης κατά 5 δισεκ. ευρώ περίπου θα έχει ως συνέπεια τη μείωση του ΑΕΠ κατά 0,9 μέχρι και 1,4 εκατοστιαία μονάδα, ανάλογα με το βαθμό ευελιξίας της αγοράς εργασίας.

Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι η σημαντική μείωση των τιμών των αγαθών και των υπηρεσιών αντισταθμίζει σε μεγάλο βαθμό τις αρνητικές συνέπειες της μείωσης της ζήτησης. Μάλιστα, έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση της ζήτησης από το εξωτερικό για εγχωρίως παραγόμενα προϊόντα, με αποτέλεσμα να υπάρχει θετικό πρόσημο στις εξαγωγές. Επίσης, υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις εντός των διαφόρων κλάδων οικονομικής δραστηριότητας. Η συνολική απασχόληση μειώνεται κατά 115.600 εργαζομένους στην εκδοχή της ακαμψίας της αγοράς εργασίας και κατά 46.000 στην εκδοχή της ευελιξίας.

Τα παραπάνω αρνητικά αποτελέσματα διαφοροποιούνται σημαντικά όταν μειώνονται οι ονομαστικοί μισθοί. Στην περίπτωση που οι ονομαστικοί μισθοί δεν παραμένουν σταθεροί, αλλά μπορούν εξωγενώς να καθορίζονται και σε χαμηλότερα επίπεδα, οι θέσεις απασχόλησης που χάνονται περιορίζονται σημαντικά. Φαίνεται ότι, με τη μείωση των μισθών, η διαχείριση της δημοσιονομικής προσαρμογής διευκολύνεται, αν υποτεθεί ότι η αύξηση της ανεργίας μπορεί να έχει μεγαλύτερο πολιτικό κόστος από τη μείωση των μισθών. Πάντως, η μείωση του πληθωρισμού περιορίζει τις σημαντικές απώλειες στους ονομαστικούς μισθούς.

Τα νοικοκυριά με μη εργαζόμενα μέλη (κυρίως συνταξιούχοι) έχουν τις μεγαλύτερες απώλειες στα πραγματικά τους εισοδήματα. Οι απώλειες γίνονται μεγαλύτερες στα φτωχά νοικοκυριά. Στα (μη αγροτικά) νοικοκυριά με αρχηγό άτομο χαμηλής ειδίκευσης, οι απώλειες είναι σημαντικές τόσο για τα φτωχά όσο και για τα μεσαία νοικοκυριά. Οι απώλειες αυτές είναι σχεδόν τετραπλάσιες από εκείνες των πλούσιων νοικοκυριών αυτής της ομάδας εργαζομένων. Στα (μη αγροτικά) νοικοκυριά με αρχηγό άτομο με υψηλότερη ειδίκευση, οι απώλειες είναι κοινές για τα μεσαία και τα πλούσια νοικοκυριά. Οι απώλειες αυτές όμως είναι σημαντικά μικρότερες από τις απώλειες που αντιμετωπίζουν τα φτωχά νοικοκυριά. Στα αγροτικά νοικοκυριά οι απώλειες είναι μεγαλύτερες στα φτωχά νοικοκυριά, ακολουθούν τα μεσαία, ενώ τα πλούσια αγροτικά νοικοκυριά φαίνεται να βρίσκονται σε καλύτερη κατάσταση έναντι των άλλων δύο. Ανάμεσα στα νοικοκυριά των μεταναστών, τα μεσαία νοικοκυριά αντιμετωπίζουν μεγαλύτερα προβλήματα έναντι των φτωχών και των πλούσιων νοικοκυριών.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι με βάση το παραπάνω σενάριο αυξάνεται η ανισότητα, καθώς και ο αριθμός των νοικοκυριών που θα βρεθούν κάτω από τη γραμμή της φτώχειας.

Βιβλιογραφία

Α. Ελληνική

Alpha Bank (2010), *Οικονομικό Δελτίο*, Τεύχος 111, Φεβρουάριος.

Ζωγραφάκης, Σ. και Θ. Μητράκος (2008), “Πόσους μετανάστες μπορούμε να έχουμε”, παρουσιάστηκε στην Ημερίδα που οργανώθηκε από το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο με τίτλο “Απασχόληση και ένταξη των μεταναστών στις τοπικές κοινωνίες”, 31 Οκτωβρίου 2008, Αθήνα (υπό δημοσίευση στα πρακτικά).

Ζωγραφάκης, Σ., Α. Κόντης και Θ. Μητράκος (2009), *Τα βήματα των μεταναστών στην ελληνική οικονομία*, Εκδόσεις ΙΜΕΠΟ, Αθήνα.

Τράπεζα της Ελλάδος (2009), *Νομισματική Πολιτική 2008-2009*, Φεβρουάριος.

Τράπεζα της Ελλάδος (2010), *Νομισματική Πολιτική 2009-2010*, Μάρτιος.

Υπουργείο Οικονομικών (2010α), “Έκθεση της Επιτροπής για την Αξιοπιστία των Δημοσιονομικών Στοιχείων”, Ιανουάριος.

Υπουργείο Οικονομικών (2010β), “Επικαιροποιημένο Ελληνικό Πρόγραμμα Σταθεροποίησης και Ανάπτυξης”, Ιανουάριος.

Β. Ξενόγλωσση

Artus, P. (2007), “Les incendiaires, les banques centrales dépassées par la globalisation”, Paris: Perrin.

Capros P., T. Georgakopoulos, S. Zografakis, D. Van Regemorter and S. Proost (1997), “Coordinated versus uncoordinated European carbon tax solutions analysed with GEM-E3 linking the EU-12 countries”, στο S. Proost (επιμ.) *Economic Aspects of Environmental Policy*, Edward Elgar Publishers.

Davies, H. and D. Green (2010), *Banking on the Future: The Fall and Rise of Central Banking*, Princeton University Press.

Dervis K., J. de Melo and S. Robinson (1982), “General Equilibrium Models for Development Policy”, Cambridge University Press, Cambridge.

European Commission (2010), “European Economic Forecast”, Spring 2010, Μάιος.

Eurostat (2009), “Government Finance Statistics, Summary Tables”, 2/2009.

Fidler, S. (2010), “The EU broke every rule in the bailout textbook”, *The Wall Street Journal*, 30 Απριλίου.

Fisher, D. (2010), “The Global Debt Bomb”, *Forbes*, 8 Φεβρουαρίου.

Gunning, J.W. and M. Keyzer (1995), “Applied General Equilibrium Models for Policy Analysis”, στο J. Behrman and T.N. Srinivasan (επιμ.) *Handbook of Development Economics*, Τόμος IIIB, Amsterdam, North Holland.

Johansen, L. (1960), *A Multi-Sectoral Study of Economic Growth*, North Holland (2nd enlarged edition, 1974).

Reinhart, C. and K. Rogoff (2009), *This Time is Different: Eight Centuries of Financial Folly*, Princeton University Press.

Robinson, S. (1988), “Multisectoral Models”, στο H. Chenery and T.N. Srinivasan (επιμ.) *Handbook of Development Economics*, Τόμος II, 886-935, Amsterdam.

Shoven, J.B. and J. Whalley (1984), “Applied General Equilibrium Models of Taxation and International Trade: An Introduction and Survey”, *Journal of Economic Literature*, Τόμος XXII, 1007-51, Σεπτέμβριος.

Shoven, J.B. and J. Whalley (1992), *Applying General Equilibrium*, Cambridge, Cambridge University Press.

Η επίδραση της μετανάστευσης στη θέση των Ελλήνων στην αγορά εργασίας

Κωνσταντίνος Ν. Κανελλόπουλος* και Αθανάσιος Ι. Πετραλιάς**

1 Εισαγωγή

Στόχος της εργασίας είναι να εξεταστεί η επίδραση της μετανάστευσης στη θέση των Ελλήνων στην αγορά εργασίας. Το βασικό ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσον η εισροή μεταναστών στη χώρα μας επηρεάζει τις ευκαιρίες απασχόλησης των Ελλήνων. Επειδή είναι αξιόλογο το ποσοστό των μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας, αυτό το ερώτημα αποκτά ενδιαφέρον για τους Έλληνες, ιδίως τους ανειδίκευτους εργάτες. Η επίδραση της μετανάστευσης στην ελληνική αγορά εργασίας, όπως συμβαίνει και με πολλές άλλες χώρες, παραμένει επίμαχο θέμα και διατυπώνονται διυστάμενες απόψεις. Από τη μια πλευρά, πολλοί Έλληνες εργαζόμενοι φοβούνται τον ανταγωνισμό των μεταναστών στην αγορά εργασίας και τις πιθανές αρνητικές συνέπειες για τις ευκαιρίες απασχόλησης και τις αμοιβές. Αντίθετα, άλλοι αναλυτές υποστηρίζουν ότι υπάρχει ισχυρή ζήτηση μεταναστών για εργασία σε ορισμένους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας, που δεν μπορεί να καλυφθεί από τη διαθέσιμη προσφορά εργασίας ημεδαπών. Συνεπώς, το ερώτημα συνίσταται στο κατά πόσον οι μετανάστες και οι Έλληνες εργαζόμενοι είναι υποκατάστατοι ή συμπληρωματικοί συντελεστές στην παραγωγική διαδικασία. Εάν ισχύει η πρώτη σχέση, η μετανάστευση υπονομεύει τη θέση των Ελλήνων στην αγορά εργασίας, ενώ στη δεύτερη περίπτωση η παρουσία και η εργασία των μεταναστών λειτουργεί υπέρ των ημεδαπών.

Τα εμπειρικά αποτελέσματα για την επίδραση της μετανάστευσης στην ελληνική αγορά εργασίας παραμένουν, με λίγες εξαιρέσεις, σχετικώς περιορισμένα. Πολλοί ειδικοί προβάλλουν το επιχείρημα ότι οι μετανάστες ωφελούν την εγχώρια αγορά εργασίας, επειδή αναλαμβάνουν εργασίες τις οποίες οι Έλληνες δεν επιθυμούν. Η συγκέντρωση των μεταναστών σε μερικούς κλάδους, όπως η γεωργία, τα ιδιωτικά νοικοκυριά και οι κατασκευές, παρουσιάζεται ως στοιχείο που υποστηρίζει αυτό το συμπέρασμα (Fakiolas, 1999, και Chletsos and Karassavoglou, 1997). Κατ' αυτόν τον τρόπο οι Έλληνες μπορούν να μετακινηθούν σε άλλες θέσεις απασχόλησης και η εργασία των μεταναστών λειτουργεί συμπληρωματικά μ' αυτή των Ελλήνων. Εξάλλου, το γεγονός ότι ο κύριος όγκος των μεταναστών προέρχεται είτε από αυθαίρετη υπέρβαση του χρόνου νόμιμης παραμονής στη χώρα είτε από παράνομη είσοδο στη χώρα χωρίς την κατοχή άδειας παραμονής έχει αυξήσει την ευελιξία στην αγορά εργασίας, καθώς οι εν λόγω μετανάστες οδηγούνται σε εργασίες και όρους απασχόλησης τους οποίους δύσκολα αποδέχονται Έλληνες.

Οι ποσοτικές εκτιμήσεις για την επίδραση της μετανάστευσης στην ελληνική αγορά εργασίας είναι λιγοστές. Αυτό συμβαίνει επειδή η μεταναστευτική εισροή είναι σχετικά πρόσφατο φαινόμενο και, όπως και σε άλλες χώρες του ευρωπαϊκού νότου, οι περισσότεροι μετανάστες εισήλθαν παράνομα

* Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ), email : kkanel@kepe.gr.

** Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Το άρθρο απηχεί τις απόψεις των συγγραφέων και όχι κατ' ανάγκην της Τράπεζας της Ελλάδος.

ή παρέμειναν μετά τη λήξη των αδειών εισόδου. Γι' αυτό, η αξιόπιστη πληροφόρηση για τον αριθμό και τα χαρακτηριστικά των μεταναστών δεν επαρκούσε ώστε να αξιολογηθεί η επίδρασή τους. Σ' αυτό το πλαίσιο, οι Lianos, Sarris and Katseli (1996) συνέλεξαν δεδομένα για την παράνομη μετανάστευση μέσω ερωτηματολογίων που απηύθυναν σε Έλληνες εργοδότες. Η ανάλυσή τους έδειξε ότι η μετανάστευση λειτουργούσε επωφελώς για τις τοπικές αγορές που εξετάστηκαν, καθώς και ότι οι παράνομοι μετανάστες υποκαθιστούσαν σε μικρό μόνο ποσοστό (5,8%) τις εργασίες που προηγουμένως έκαναν Έλληνες. Οι Sarris and Zografakis (1999) χρησιμοποίησαν ένα υπόδειγμα γενικής ισορροπίας το οποίο μπορεί να εκτιμηθεί για να αξιολογήσουν την επίδραση της μετανάστευσης σε διάφορες κοινωνικοοικονομικές ομάδες. Με βάση εύλογες υποθέσεις, εκτίμησαν ότι η απασχόληση των Ελλήνων μειώνεται κατά το 1/3 της αντίστοιχης αύξησης του εργατικού δυναμικού των μεταναστών, ενώ υπάρχουν σημαντικές μεταβολές της διανομής του εισοδήματος υπέρ των ειδικευμένων εργαζομένων και των νοικοκυριών τους και εις βάρος των ανειδίκευτων.

Τα διαδοχικά προγράμματα νομιμοποίησης, η εξαγγελία και εφαρμογή νέας μεταναστευτικής πολιτικής, όπως και οι προσπάθειες της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας (σήμερα: ΕΛ.ΣΤΑΤ.), συνέβαλαν σταδιακά στη δημιουργία στατιστικών δεδομένων για τη μετανάστευση που επιτρέπουν την εξέταση της επίδρασης της μετανάστευσης σε ορισμένες μεταβλητές της εγχώριας αγοράς εργασίας. Η Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ), ιδίως τα τελευταία έτη, οπότε καταγράφει μεγαλύτερο αριθμό μεταναστών, έχει καταστεί μια χρήσιμη πηγή πληροφοριών για την εξέταση των χαρακτηριστικών και του αριθμού των μεταναστών στη χώρα, όπως και της επίδρασής τους στην αγορά εργασίας. Ο Λιανός (2003) χρησιμοποιεί περιφερειακά δεδομένα από τις ΕΕΔ της περιόδου 1998-2001, ώστε να εκτιμήσει την επίδραση των αλλοδαπών στα ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και ανεργίας των ημεδαπών. Χρησιμοποιώντας κλασικές στατιστικές μεθόδους εκτιμά ότι η παρουσία των αλλοδαπών δεν επηρεάζει τη συμμετοχή των ανδρών στην αγορά εργασίας, ωστόσο για τις γυναίκες μια αύξηση κατά 1% του ποσοστού των αλλοδαπών αυξάνει το ποσοστό συμμετοχής τους κατά 2,5%. Όσον αφορά το ποσοστό ανεργίας, ο Λιανός (2003) δεν βρίσκει καμιά σχέση ανάμεσα στο ποσοστό συμμετοχής των αλλοδαπών και την ανεργία των ημεδαπών. Επιπροσθέτως, τα ίδια αποτελέσματα επιβεβαιώνονται με τη χρήση πιο αναλυτικών στατιστικών μεθόδων, που φανερώνουν ότι οι μετανάστες δεν ανταγωνίζονται τους Έλληνες στην εύρεση εργασίας.¹ Στο ίδιο πνεύμα η Cavournidis (2006) αναφέρει ότι η μετανάστευση έχει διευκολύνει την υποκατάσταση της απλήρωτης οικογενειακής εργασίας από έμμισθους μετανάστες, με αποτέλεσμα οι νοικοκυρές να ενθαρρύνονται για την εύρεση εξαρτημένης εργασίας στην τοπική αγορά εργασίας. Οι Michael et al. (2008), χρησιμοποιώντας δεδομένα οικογενειακής δαπάνης για την Κύπρο, εκτιμούν ότι οι γυναίκες που έχουν οικιακή βοήθεια που παρέχεται από μετανάστες είναι 20,5% πιο πιθανό να συμμετέχουν στην αγορά εργασίας, σε σύγκριση με εκείνες που δεν έχουν τέτοια βοήθεια. Με την εξαίρεση αυτών των μελετών, οι συγγραφείς δεν γνωρίζουν άλλες συστηματικές έρευνες για την επίδραση των μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας. Επομένως, μπορεί να λεχθεί ότι οι υπάρχουσες εμπειρικές γνώσεις για την επίδραση της μετανάστευσης στην ελληνική αγορά εργασίας παραμένουν περιορισμένες και χρονικά ξεπερασμένες.

Στην παρούσα εργασία εξετάζονται τα πρώτα αποτελέσματα σχετικά με την απασχόληση των μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας για να ποσοτικοποιηθεί η επίδραση της μετανάστευσης στην απασχόληση των Ελλήνων. Μ' αυτόν τον τρόπο ερευνάται κατά πόσον οι μετανάστες και οι Έλληνες ανταγωνίζονται ή λειτουργούν συμπληρωματικά σε όρους ευκαιριών απασχόλησης στην ελληνική αγορά εργασίας. Προς τούτο, χρησιμοποιούνται δεδομένα για την περίοδο 2004-2007 από την ΕΕΔ, δηλαδή μετά το 2004, οπότε επανασχεδιάστηκε το δείγμα της. Πιο συγκεκρι-

¹ Παρόμοια αποτελέσματα έχουν προκύψει και για άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Οι Pischke and Velling (1997) διαπίστωσαν ότι οι μετανάστες δεν φαίνεται να εκτοπίζουν τους άνεργους ημεδαπούς στη Γερμανία, ενώ οι Dodalo, Jimeno and Duce (1996) αναφέρουν μια αρνητική αλλά στατιστικά ασήμαντη επίδραση της μετανάστευσης στο ποσοστό αύξησης της εγχώριας απασχόλησης στην Ισπανία.

μένα εξετάζεται αν η παρουσία των μεταναστών, όπως αυτή μετράται από το ποσοστό τους στην εγχώρια απασχόληση, επηρεάζει την πιθανότητα του Έλληνα να εργάζεται ή όχι, καθώς και την πιθανότητα να εξέρχεται από την ανεργία ή να εισέρχεται σ' αυτή. Για να ελεγχθούν αυτές οι υποθέσεις, εκτιμώνται υποδείγματα παλινδρόμησης probit σε ατομικό επίπεδο, με βάση τα δεδομένα της ΕΕΔ για το δεύτερο τρίμηνο των ετών 2004-2007, που περιλαμβάνουν συνολικά 310.209 παρατηρήσεις, από τις οποίες 13.909 αντιστοιχούν σε μετανάστες.

Στην ακόλουθη ενότητα παρουσιάζεται συνοπτικά το θεωρητικό πλαίσιο της ανάλυσης των συγγραφέων, που είναι μια τυπική μικροοικονομική ανάλυση της αγοράς εργασίας. Στην Ενότητα 3 περιγράφονται τα δεδομένα, τα βασικά μεγέθη για τους μετανάστες όπως καταγράφονται στην ΕΕΔ. Στην Ενότητα 4, παρουσιάζονται οι εμπειρικές εκτιμήσεις του βασικού υποδείγματος probit για τη συμμετοχή των Ελλήνων στην αγορά εργασίας, καθώς και για τη μετάβασή τους από την ανεργία στην απασχόληση ή από την απασχόληση στην ανεργία με έμφαση στο κατά πόσον αυτά τα μεγέθη επηρεάζονται από την παρουσία των μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας. Η εργασία ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα, όπου διαπιστώνεται συμπληρωματικότητα παρά ανταγωνισμός Ελλήνων και μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας.

2 Θεωρητικό πλαίσιο

Αν και οι επιδράσεις της μετανάστευσης στην αγορά εργασίας και την οικονομία της χώρας υποδοχής φαίνεται να είναι πολύπλευρες, το παρόν άρθρο περιορίζεται στη βραχυχρόνια επίδραση της μετανάστευσης στην απασχόληση των ημεδαπών, αγνοώντας άλλες επιδράσεις, όπως π.χ. στην οικονομική ανάπτυξη και τις κοινωνικές δαπάνες. Η εξέταση αυτή είναι ισοδύναμη με τη διερεύνηση της υπόθεσης αν υπάρχει υποκατάσταση ή συμπληρωματικότητα στην παραγωγή ανάμεσα στους μετανάστες και τους Έλληνες. Ορίζεται ότι οι μετανάστες εργαζόμενοι έχουν σχέση υποκατάστασης (συμπληρωματικότητας) όταν έχουν αρνητική (θετική) επίδραση στην απασχόληση ή στους μισθούς των ημεδαπών.

Το απλό υπόδειγμα προσφοράς και ζήτησης εργασίας, με ευκαμψία ως προς τους μισθούς και την απασχόληση, έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως για την ανάλυση των οικονομικών συνεπειών της μετανάστευσης (Johnson, 1980). Η βασική ιδέα είναι ότι η μετανάστευση αντιπροσωπεύει αύξηση της προσφοράς εργασίας και το τελικό αποτέλεσμα αυτής της μεταβολής εξαρτάται από την ελαστικότητα της προσφοράς εργασίας στο σημείο τομής των καμπυλών ζήτησης και προσφοράς, αλλά και από πιθανές μεταβολές της ζήτησης. Η μετανάστευση αρχικά οδηγεί σε μείωση τόσο των μισθών όσο και της απασχόλησης των ημεδαπών, ενώ η συνολική απασχόληση αυξάνεται λόγω της επιπλέον απασχόλησης μεταναστών. Ωστόσο, εάν ληφθούν υπόψη πιθανές αυξήσεις της ζήτησης, αυτά τα αποτελέσματα αλλάζουν. Η αύξηση της ζήτησης εργασίας μπορεί να προκαλείται από τη μετανάστευση. Η παρουσία μεταναστών στην εγχώρια αγορά εργασίας και το μειωμένο εργατικό κόστος που αυτή συνεπάγεται παρακινούν τους εργοδότες σε νέες επενδύσεις και αυξημένη παραγωγή, που απαιτεί επιπλέον εργασία. Ταυτόχρονα, οι μετανάστες ως καταναλωτές αυξάνουν τη ζήτηση για καταναλωτικά και λοιπά προϊόντα, ενθαρρύνοντας την παραγωγή των εν λόγω αγαθών και την απασχόληση εκείνων που τα παράγουν. Συνεπώς, η αρχική μείωση των μισθών και της απασχόλησης των ημεδαπών μπορεί να αντισταθμιστεί από την αύξηση της ζήτησης της εργασίας τους. Είναι φανερό ότι εάν η ζήτηση εργασίας αυξάνεται περισσότερο από την προσφορά εξαιτίας της μετανάστευσης, τόσο οι μισθοί όσο και η απασχόληση των ημεδαπών αυξάνονται. Σ' αυτή την περίπτωση υπάρχει συμπληρωματική σχέση ανάμεσα στους μετανάστες και τους ημεδαπούς εργαζομένους.

Καθίσταται σαφές ότι η συμπληρωματικότητα ή η υποκατάσταση ανάμεσα στους μετανάστες και τους ημεδαπούς εργαζομένους μπορεί να προκληθεί από ποικίλες ομάδες εργαζομένων και εξε-

λίζεις στην αγορά εργασίας, οι οποίες είναι άγνωστες εκ των προτέρων. Επομένως, η διερεύνηση αυτής της σχέσης απαιτεί εμπειρικό έλεγχο. Γι' αυτό, το μεγαλύτερο μέρος της σχετικής βιβλιογραφίας περιλαμβάνει εμπειρική έρευνα, όπου οι μετανάστες λαμβάνονται ως ανεξάρτητη μεταβλητή των αλλαγών στην απασχόληση και τους μισθούς των ημεδαπών. Σύμφωνα με τη Venturini (2004), όπως προκύπτει από τη σχετική εμπειρική ανάλυση, η συμπληρωματικότητα φαίνεται να είναι η κυρίαρχη σχέση ανάμεσα στους μετανάστες και τους ημεδαπούς. Στις παραδοσιακές χώρες υποδοχής μεταναστών (ΗΠΑ, Καναδάς, Αυστραλία), οι μετανάστες φαίνεται να ασκούν θετική ή μηδενική επίδραση στους μισθούς των ημεδαπών και αρνητική επίδραση μόνο στους μισθούς των παλαιότερων μεταναστών, αφού οι τελευταίοι αντικαθίστανται από νεοεισερχόμενους μετανάστες.

Σ' αυτό το πλαίσιο, η παραδοσιακή μέθοδος για την εξέταση του ρόλου των μεταναστών στην αγορά εργασίας της χώρας προορισμού περιλαμβάνει τη σύγκριση, *ceteris paribus*, των μεταβολών των μισθών σε διαφορετικές αγορές εργασίας, κατά γεωγραφική περιοχή ή οικονομικό κλάδο, όπου έχουν επέλθει σημαντικές αυξήσεις της προσφοράς εργασίας εξαιτίας της μετανάστευσης. Η γεωγραφική προσέγγιση, η οποία έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως στις ΗΠΑ, έχει υποστεί κριτική ακόμη και από ερευνητές που τη χρησιμοποίησαν (Botjas, 1999), επειδή δεν λαμβάνει υπόψη τη μετακίνηση των ημεδαπών εργαζομένων που προκαλείται από την εισροή μεταναστών. Αυτή η κριτική φαίνεται λογική για τις ΗΠΑ, όπου η κινητικότητα της εργασίας ανάμεσα στις πολιτείες είναι σημαντική. Για τις ευρωπαϊκές χώρες όμως, που παρουσιάζουν ιδιαίτερα μικρή κινητικότητα εργαζομένων, η ανωτέρω παρατήρηση ενδέχεται να μην ισχύει. Οι μετανάστες από την άλλη πλευρά φαίνεται να έχουν μεγαλύτερη κινητικότητα από τους ημεδαπούς, υπό την έννοια ότι δεν είναι προσδεμένοι σε κάποια περιοχή και είναι πιο πιθανό να μετακινούνται προς τα εκεί όπου υπάρχει σχετική ζήτηση εργασίας. Επομένως, ενδέχεται να υπάρχει μια αρνητική σχέση μεταξύ του ρόλου των μεταναστών και της τοπικής ανεργίας. Ο Botjas (1990) απομακρύνεται από τη γεωγραφική προσέγγιση και ορίζει τις αγορές εργασίας βάσει των παραγωγικών προσόντων (π.χ. επίπεδο εκπαίδευσης) των εργαζομένων.

3 Τα δεδομένα

Όπως αναφέρθηκε, τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται για την εξέταση της επίδρασης της μετανάστευσης στην απασχόληση των Ελλήνων προέρχονται από την ΕΕΔ για το δεύτερο τρίμηνο των ετών 2004-2007 και ως μετανάστες ορίζονται τα άτομα που δεν έχουν ελληνική ιθαγένεια (δηλαδή οι μετανάστες ταυτίζονται με τους εν Ελλάδι αλλοδαπούς). Το πρώτο βήμα είναι ο υπολογισμός των εργαζόμενων μεταναστών ως ποσοστού του συνόλου των απασχολούμενων, το οποίο μπορεί να θεωρηθεί ως δείκτης της πίεσης των μεταναστών στην τοπική αγορά εργασίας. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, το ποσοστό των απασχολούμενων αλλοδαπών, το οποίο ισούται με 4,7% κατά μέσο όρο για τα τέσσερα υπό εξέταση έτη, εμφανίζει μια ελαφρώς ανοδική τάση, αν και με σημαντική διακύμανση, ενώ η Αττική έχει συστηματικά το υψηλότερο ποσοστό (περί το 10%). Επίσης είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι ορισμένες μεθοριακές περιφέρειες, όπως η Ανατολική Μακεδονία-Θράκη και η Δυτική Μακεδονία, έχουν τα μικρότερα ποσοστά απασχολούμενων μεταναστών.

Οι συντελεστές συσχέτισης ανάμεσα στο ποσοστό των απασχολούμενων αλλοδαπών κατά περιφέρεια (ως προς το σύνολο των απασχολούμενων) και τις υπό ανάλυση μεταβλητές της ανεργίας για τους ημεδαπούς παρουσιάζονται στον Πίνακα 2. Παρατηρείται ότι το ποσοστό απασχόλησης των μεταναστών σχετίζεται αρνητικά με το ποσοστό ανεργίας των Ελλήνων σε όλα τα έτη που εξετάζονται, εύρημα που υποδηλώνει ότι, όσο υψηλότερο είναι το ποσοστό των αλλοδαπών που εργάζονται σε μια περιφέρεια, τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα ενός Έλληνα να εργάζεται, ή, εναλλακτικά, οι μετανάστες δεν φαίνεται να εκτοπίζουν τους Έλληνες εργαζομένους από την αγορά εργασίας.

Πίνακας 1: Αλλοδαποί εργαζόμενοι ως ποσοστό % της απασχόλησης, 2004-2007

	2004	2005	2006	2007	Μέσος όρος περιόδου
Ανατολική Μακεδονία-Θράκη	2,30	2,21	1,66	2,35	2,13
Κεντρική Μακεδονία	4,57	5,26	4,78	5,28	4,97
Δυτική Μακεδονία	2,12	1,66	1,62	1,60	1,75
Ήπειρος	4,08	3,90	3,55	4,15	3,92
Θεσσαλία	3,93	5,46	4,01	4,02	4,35
Ιόνια νησιά	4,43	7,36	6,09	7,84	6,43
Δυτική Ελλάδα	3,54	3,07	4,39	4,00	3,75
Στερεά Ελλάδα	4,83	5,56	5,81	7,12	5,83
Αττική	10,37	10,24	9,77	9,87	10,06
Πελοπόννησος	4,82	5,31	5,38	5,58	5,27
Βόρειο Αιγαίο	2,19	2,08	3,04	2,76	2,52
Νότιο Αιγαίο	3,64	4,09	4,62	4,44	4,20
Κρήτη	4,11	6,20	7,06	6,72	6,02
Σύνολο	4,23	4,80	4,75	5,06	4,71

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (β' τρίμηνο).

Επιπλέον, η συσχέτιση ανάμεσα στο ποσοστό των αλλοδαπών και στο ποσοστό των Ελλήνων που από άνεργοι κατέστησαν απασχολούμενοι εμφανίζεται επίσης θετική για όλα τα έτη, καταδεικνύοντας μεγαλύτερη πιθανότητα για έναν Έλληνα να βρει εργασία σε περιφέρειες όπου το ποσοστό των απασχολούμενων αλλοδαπών είναι σχετικά υψηλό. Η ίδια θετική σχέση ισχύει και όταν η ανάλυση περιοριστεί στους Έλληνες νέους (κάτω των 30 ετών), με εξαίρεση το έτος 2007, όπου η συσχέτιση είναι κοντά στο μηδέν. Επομένως, μ' αυτές τις αρχικές ενδείξεις κρίνεται ότι οι αλλοδαποί δεν ανταγωνίζονται τους άνεργους Έλληνες στην εύρεση εργασίας. Τέλος, η πιθανότητα των ημεδαπών απασχολούμενων να μεταβούν σε καθεστώς ανεργίας δεν σχετίζεται σημαντικά με το ποσοστό των αλλοδαπών εργαζομένων, ή, εάν υπάρχει στην εν λόγω περίπτωση κάποια χαλαρή σχέση αυτή είναι αρνητική. Φαίνεται λοιπόν ότι δεν υπάρχει κίνδυνος εκτόπισης των απασχολούμενων ημεδαπών από την παρουσία των μεταναστών. Πρέπει όμως να σημειωθεί

Πίνακας 2: Συντελεστής συσχέτισης Pearson του ποσοστού % απασχόλησης μεταναστών και της ανεργίας ημεδαπών

	Ποσοστό αλλοδαπών στην απασχόληση				
	2004	2005	2006	2007	Σύνολο
Ποσοστό % ανεργίας Ελλήνων	-0,3482 (0,244)	-0,5753 (0,040)	-0,5627 (0,045)	-0,4505 (0,122)	-0,4868 (0,000)
Ποσοστό % απασχολούμενων Ελλήνων που δεν εργάζονταν το προηγούμενο έτος	0,4390 (0,133)	0,1759 (0,566)	0,3365 (0,261)	0,1367 (0,656)	0,2537 (0,070)
Ποσοστό % απασχολούμενων Ελλήνων κάτω των 30 ετών που δεν εργάζονταν το προηγούμενο έτος	0,4937 (0,086)	0,4404 (0,132)	0,4371 (0,135)	-0,0353 (0,909)	0,3103 (0,025)
Ποσοστό % άνεργων Ελλήνων που εργάζονταν το προηγούμενο έτος	0,0357 (0,908)	-0,2569 (0,397)	-0,2967 (0,325)	-0,3118 (0,300)	-0,2125 (0,130)
Αριθμός παρατηρήσεων	13	13	13	13	52

Σημείωση: Σε παρένθεση δίνεται η τιμή p του αντίστοιχου συντελεστή συσχέτισης σε επίπεδο σημαντικότητας 5%.

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (β' τρίμηνο).

ότι αυτές οι διαπιστώσεις, αν και χρήσιμες, βασίζονται γενικά σε αθροιστικά στοιχεία και δεν λαμβάνουν υπόψη πιθανές διαφοροποιήσεις που υπάρχουν εξαιτίας του φύλου, της ηλικίας ή του επιπέδου εκπαίδευσης, δηλαδή παραγόντων διαμόρφωσης της μεταναστευτικής πολιτικής.

4 Μετανάστευση και απασχόληση ημεδαπών

Σ' αυτό το τμήμα εξετάζεται η επίδραση του ποσοστού των εργαζόμενων μεταναστών κατά περιφέρεια στις ακόλουθες μεταβλητές απασχόλησης για τους ημεδαπούς: (α) την πιθανότητα απασχόλησης, (β) την πιθανότητα ένας Έλληνας να εργάζεται, ενώ ήταν άνεργος το προηγούμενο έτος και (γ) την πιθανότητα ένας Έλληνας να είναι άνεργος, ενώ είχε απασχόληση το προηγούμενο έτος. Για να εξεταστεί αυτή η επίδραση, εκτιμώνται υποδείγματα των εν λόγω πιθανοτήτων με επιπλέον ανεξάρτητη μεταβλητή το ποσοστό των απασχολούμενων μεταναστών κατά περιφέρεια. Οι άλλες ανεξάρτητες μεταβλητές προβλέπονται από την οικονομική θεωρία, σύμφωνα με την οποία η θέση ενός ατόμου στην αγορά εργασίας εξαρτάται από το ανθρώπινο κεφάλαιο που κατέχει και τις υπάρχουσες ευκαιρίες απασχόλησης. Σ' αυτό το πλαίσιο, και αφού ληφθούν υπόψη τα διαθέσιμα στοιχεία, στο υπόδειγμα περιλαμβάνονται οι ακόλουθες ερμηνευτικές μεταβλητές: το φύλο, η ηλικία ανά πενταετίες (15-19, 20-24 κ.λπ.), το επίπεδο εκπαίδευσης, που προσγγίζεται με τρεις ψευδομεταβλητές, και η οικογενειακή κατάσταση. Η εξαρτημένη μεταβλητή σε όλα τα υπό εξέταση υποδείγματα είναι ψευδομεταβλητή που λαμβάνει την τιμή 1 εάν το άτομο βρίσκεται στην εκάστοτε εξεταζόμενη κατάσταση απασχόλησης και 0 διαφορετικά. Χρησιμοποιείται ένα υπόδειγμα probit, το οποίο εκτιμάται για κάθε έτος χωριστά αλλά και για τα τέσσερα έτη συνολικά. Τέλος, το δείγμα περιορίζεται στα άτομα που βρίσκονται σε παραγωγική ηλικία (15-64) και είναι ενεργά στην αγορά εργασίας.

Το υπόδειγμα δίνεται ως εξής:

$$P_i = F(b_1 + b_2 S_i + b_3 A_i + b_4 DF_i + b_5 DE_i + b_6 FE_i) \quad , \quad i = 1, \dots, n$$

όπου:

S: Ψευδομεταβλητή διάστασης nx1 που σχετίζεται με το φύλο, με τιμή 1 εάν το άτομο είναι άρρεν και 0 εάν είναι θήλυ.

A: Ηλικία ανά πενταετίες (nx1 διάνυσμα).

DF: Ψευδομεταβλητή διάστασης nx1, με τιμή 1 εάν το άτομο είναι έγγαμο και 0 εάν είναι άγαμο.

DE: Πίνακας διάστασης nx3 με ψευδομεταβλητές, όπου κάθε ψευδομεταβλητή λαμβάνει την τιμή 1 εάν το άτομο έχει ολοκληρώσει το αντίστοιχο επίπεδο εκπαίδευσης (1: πρωτοβάθμια, 2: δευτεροβάθμια και 3: τριτοβάθμια). Η ομάδα αναφοράς είναι τα άτομα που δεν έχουν ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

FE: Διάνυσμα nx1 του λόγου των απασχολούμενων αλλοδαπών προς το σύνολο των απασχολούμενων ατόμων. Αυτός ο λόγος διαφέρει κατά έτος της ΕΕΔ και κατά περιφέρεια.

F: συνάρτηση μετασχηματισμού του υποδείγματος probit, η οποία είναι η αθροιστική συνάρτηση της τυπικής κανονικής κατανομής.

$b_1, b_2, \dots, b_6$: συντελεστές προς εκτίμηση.

P_i : δεσμευμένη πιθανότητα ενός ατόμου να είναι στην υπό εξέταση κατάσταση απασχόλησης, δεδομένων των επεξηγηματικών μεταβλητών.

Το υπόδειγμα probit εκτιμάται με τη χρήση της μεθόδου της μέγιστης πιθανοφάνειας, με το στατιστικό πακέτο Stata. Αν και δεν υπάρχει δεσμευτικός λόγος για να επιλεγεί το υπόδειγμα probit αντί του logit, το probit προτιμάται από πολλούς ερευνητές διότι δίνει, πιο εύκολα από ό,τι το υπόδειγμα logit, τη δυνατότητα στη δεσμευμένη πιθανότητα να πλησιάσει τις ακραίες τιμές (0 ή 1), όταν αυτές παρατηρούνται με βάση τα δεδομένα.

Ωστόσο, με το υπόδειγμα probit δεν είναι εύκολη η ερμηνεία των εκτιμώμενων συντελεστών, καθώς αυτοί δεν σχετίζονται γραμμικά με τις ανεξάρτητες μεταβλητές. Γι' αυτό, στους πίνακες που ακολουθούν εμφανίζονται οι οριακές επιδράσεις (marginal effects). Οι οριακές επιδράσεις δείχνουν την άμεση επίδραση μιας ανεξάρτητης μεταβλητής στη δεσμευμένη πιθανότητα και υπολογίζονται ως η παράγωγος της αθροιστικής συνάρτησης της κανονικής κατανομής ως προς την αντίστοιχη ανεξάρτητη μεταβλητή. Δηλαδή, η οριακή επίδραση της μεταβλητής στην πιθανότητα ενός ημεδαπού να εργάζεται δίνεται ως:

$$\frac{dP}{dFE} = f(b_1 + b_2\bar{S} + b_3\bar{A} + b_4\bar{DF} + b_5\bar{DE} + b_6\bar{FE})b_k,$$

όπου $f(b_1 + b_2\bar{S} + b_3\bar{A} + b_4\bar{DF} + b_5\bar{DE} + b_6\bar{FE})$ είναι η συνάρτηση πυκνότητας πιθανότητας της τυπικής κανονικής κατανομής, εκτιμημένη στον μέσο των ανεξάρτητων μεταβλητών.

Τα αποτελέσματα για την πιθανότητα ενός ημεδαπού να είναι απασχολούμενος παρουσιάζονται στον Πίνακα 3, όπου καταγράφεται η οριακή επίδραση κάθε μεταβλητής μαζί με τις αντίστοιχες

Πίνακας 3: Πιθανότητα ενός Έλληνα να έχει απασχόληση

Ανεξάρτητες μεταβλητές	2004	2005	2006	2007	Όλα τα έτη
Ανδρας	0,09148 (0,000)	0,09233 (0,000)	0,07643 (0,000)	0,07451 (0,000)	0,08348 (0,000)
Ηλικιακή ομάδα	0,01778 (0,000)	0,01509 (0,000)	0,01465 (0,000)	0,01336 (0,000)	0,01545 (0,000)
Έγγαμος	0,05763 (0,000)	0,06061 (0,000)	0,05492 (0,000)	0,05506 (0,000)	0,05605 (0,000)
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	0,09064 (0,000)	0,05741 (0,006)	0,03688 (0,152)	0,07473 (0,000)	0,06861 (0,000)
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	0,07706 (0,000)	0,03960 (0,076)	0,01471 (0,585)	0,06303 (0,004)	0,05243 (0,000)
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	0,05065 (0,004)	0,02453 (0,247)	0,00017 (0,995)	0,03565 (0,065)	0,03143 (0,002)
Ποσοστό % απασχολούμενων αλλοδαπών	0,23870 (0,000)	0,34736 (0,000)	0,25650 (0,000)	0,19087 (0,002)	0,26308 (0,000)
Παρατηρούμενη πιθανότητα	0,89560	0,90113	0,91002	0,91774	0,90617
Προβλεπόμενη πιθανότητα	0,91755	0,92272	0,92948	0,93751	0,92690
Αριθμός παρατηρήσεων (n)	32.340	31.129	29.983	28.702	122.154
Wald χ^2 τιμή p	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000
Pseudo R ²	0,1002	0,1009	0,0955	0,1003	0,0991
Log pseudolikelihood	-9.738,2	-9.028,4	-8.203,4	-7.340,5	34.257,4

Σημειώσεις: Υπόδειγμα probit. Εμφανίζεται η οριακή επίδραση κάθε μεταβλητής. Σε παρένθεση δίνονται οι τιμές p.

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (β' τρίμηνο).

τιμές p . Τα αποτελέσματα για τις συνήθεις μεταβλητές είναι, εν γένει, αναμενόμενα. Η πιθανότητα ενός ημεδαπού να εργάζεται είναι σημαντικά μεγαλύτερη για τους άνδρες και τους εγγάμους, κατά περίπου 10% και 5% αντίστοιχα. Επίσης, αυξάνεται με την ηλικία και το επίπεδο εκπαίδευσης. Το ποσοστό των απασχολούμενων αλλοδαπών, δηλ. η υπό ανάλυση μεταβλητή, προκύπτει με θετικό και στατιστικά σημαντικό συντελεστή και για τα τέσσερα έτη, δείχνοντας ότι οι μετανάστες λειτουργούν συμπληρωματικά μάλλον παρά ανταγωνιστικά προς τους Έλληνες εργαζομένους. Η τιμή αυτού του συντελεστή σημαίνει ότι μια αύξηση του ποσοστού των απασχολούμενων αλλοδαπών κατά 10% οδηγεί σε μια αύξηση κατά 2,6% της πιθανότητας ενός Έλληνα να εργάζεται.

Η ανάλυση στρέφεται τώρα στα άτομα που αναζητούν εργασία και η υπόθεση που εξετάζεται είναι αν το ποσοστό των απασχολούμενων αλλοδαπών επηρεάζει την πιθανότητα ενός άνεργου ημεδαπού να βρει απασχόληση. Για ν' απαντηθεί το ερώτημα, το δείγμα περιορίζεται στους ημεδαπούς που δήλωσαν ότι ήταν άνεργοι το προηγούμενο από την έρευνα έτος και εξετάζεται η πιθανότητα να είναι απασχολούμενοι την περίοδο της έρευνας. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στον Πίνακα 4.

Η πιθανότητα εξόδου από την ανεργία είναι μεγαλύτερη για τους άνδρες και τους εγγάμους, ενώ μειώνεται όσο αυξάνεται η ηλικία. Το επίπεδο εκπαίδευσης δεν φαίνεται να έχει στατιστικά σημαντική επίδραση στην έξοδο από την ανεργία. Η οριακή επίδραση του ποσοστού των απασχολούμενων αλλοδαπών είναι θετική και στατιστικά σημαντική μόνο για το έτος 2004 και για το σύνολο της εξεταζόμενης περιόδου, ενώ είναι στατιστικά ασήμαντη και θετική (για δύο) ή αρνητική (για ένα) από τα υπόλοιπα τρία έτη. Επομένως, συμπεραίνεται ότι δεν προκύπτει ισχυρή σχέση μεταξύ του ποσοστού των απασχολούμενων αλλοδαπών και της πιθανότητας των ημεδαπών

Πίνακας 4: Πιθανότητα μετάβασης ενός Έλληνα από την ανεργία στην απασχόληση

Ανεξάρτητες μεταβλητές	2004	2005	2006	2007	Όλα τα έτη
Άνδρας	0,16466 (0,000)	0,21186 (0,000)	0,13547 (0,000)	0,13062 (0,000)	0,16108 (0,000)
Ηλικιακή ομάδα	-0,04286 (0,000)	-0,04235 (0,000)	-0,02519 (0,000)	-0,02488 (0,000)	-0,03393 (0,000)
Έγγαμος	0,06445 (0,013)	0,06553 (0,012)	0,02978 (0,275)	0,05092 (0,082)	0,05292 (0,000)
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	0,07833 (0,495)	0,11843 (0,560)	0,05833 (0,723)	0,20463 (0,185)	0,11733 (0,130)
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	-0,04241 (0,705)	0,04525 (0,819)	-0,00476 (0,977)	0,12061 (0,413)	0,03280 (0,663)
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	-0,07512 (0,486)	0,03237 (0,873)	-0,02032 (0,899)	0,02660 (0,860)	-0,00738 (0,922)
Ποσοστό % απασχολούμενων αλλοδαπών	1,43106 (0,000)	0,16285 (0,655)	0,38921 (0,308)	-0,22682 (0,579)	0,52863 (0,004)
<i>Παρατηρούμενη πιθανότητα</i>	0,29520	0,30930	0,29000	0,27390	0,29276
<i>Προβλεπόμενη πιθανότητα</i>	0,28180	0,29847	0,28434	0,26595	0,28386
<i>Αριθμός παρατηρήσεων (n)</i>	2.939	2.625	2.447	2.059	10.070
<i>Wald χ^2 τιμή p</i>	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000
<i>Pseudo R²</i>	0,0636	0,0532	0,0275	0,0348	0,0421
<i>Log pseudolikelihood</i>	-1.669,8	-1.537,3	-1.443,0	-1.166,8	-5.832,2

Σημειώσεις: Υπόδειγμα probit. Εμφανίζεται η οριακή επίδραση κάθε μεταβλητής. Σε παρένθεση δίνονται οι τιμές p .
Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (β' τρίμηνο).

να βρουν εργασία. Σε περίπτωση που υπάρχει κάποια σχέση μεταξύ των εξεταζόμενων μεταβλητών, αυτή είναι ασθενώς θετική παρά αρνητική. Πάντως, πρέπει να παρατηρηθεί ότι το μέγεθος του σχετικού συντελεστή φαίνεται να έχει πτωτική τάση στην υπό εξέταση περίοδο, κάτι που ενδέχεται να δείχνει μια αλλαγή της σχέσης ανάμεσα στην μετανάστευση και την έξοδο ημεδαπών από την ανεργία.

Για να εξεταστεί αν υπάρχει διαφορετική σχέση ανάμεσα στην απασχόληση των αλλοδαπών και την ανεργία των νεαρών ημεδαπών, το υπόδειγμα probit εκτιμήθηκε μόνο για τους ημεδαπούς που είναι κάτω των 30 ετών. Τα αποτελέσματα είναι παρόμοια με αυτά που παρουσιάστηκαν στον Πίνακα 4, δείχνοντας ότι είναι δύσκολο να εντοπιστεί ύπαρξη ανταγωνισμού ανάμεσα στους μετανάστες και τους νεαρούς ημεδαπούς στην εύρεση εργασίας. Αντίθετα, φαίνεται πιο πιθανό οι μετανάστες να αυξάνουν την πιθανότητα των νεαρών Ελλήνων να βρουν εργασία.

Η επόμενη υπόθεση που ελέγχεται είναι αν η πιθανότητα ενός Έλληνα να χάσει την εργασία του επηρεάζεται από το ποσοστό των απασχολούμενων αλλοδαπών, δηλ. αν υπάρχει σημαντικός κίνδυνος εκτόπισης των ημεδαπών από τους αλλοδαπούς. Για να διερευνηθεί αυτή η σχέση, περιορίζεται το δείγμα στους ημεδαπούς που ήταν απασχολούμενοι κατά το προηγούμενο έτος της ΕΕΔ και χρησιμοποιείται ως εξαρτημένη μεταβλητή μια ψευδομεταβλητή που λαμβάνει την τιμή 1 εάν το άτομο από απασχολούμενο κατέστη άνεργο και 0 αλλιώς. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στον Πίνακα 5 και φαίνεται να συμφωνούν με τα ανωτέρω. Η πιθανότητα ένας Έλληνα να χάσει την εργασία του είναι κατά μέσο όρο αρκετά μικρή. Πιο συγκεκριμένα, το ποσοστό των απασχολούμενων που μεταβαίνει στην ανεργία είναι μικρό, η πιθανότητα ανεργίας είναι μεγαλύτερη για τις γυναίκες και μικρότερη για τους εγγάμους, ενώ επίσης μειώνεται με την ηλικία, και εν γένει είναι μικρότερη για τα άτομα με υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης. Το ποσοστό των απασχολούμενων αλλοδαπών εν γένει φαίνεται να μην επιδρά στη μετάβαση των ημεδαπών από την απασχόληση στην ανεργία, εκτός από το έτος 2007, όπου παρατηρείται κάποιος βαθμός ανταγωνισμού.

Ένα πρόβλημα που εμφανίζεται κατά τη μελέτη της επίδρασης της μετανάστευσης στις τοπικές αγορές εργασίας είναι αυτό της ενδογένειας. Τα εκτιμηθέντα υποδείγματα βασίζονται στην υπόθεση ότι το ποσοστό των απασχολούμενων μεταναστών εισάγεται στην εξίσωση ως εξωγενής μεταβλητή, κάτι που σημαίνει ότι επηρεάζει μεν την κατάσταση απασχόλησης των ημεδαπών, αλλά δεν επηρεάζεται από αυτή. Αυτό όμως ενδέχεται να μην ισχύει εάν οι μετανάστες επιλέγουν να μείνουν σε περιφέρειες με σχετικά περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης και υψηλότερα επίπεδα μισθών. Συνεπώς, μπορεί να μην υπάρχει αιτιώδης σχέση ανάμεσα στον αριθμό των μεταναστών και τις εξελίξεις στις τοπικές αγορές εργασίας. Επιπροσθέτως, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η εισροή μεταναστών προκαλεί μετακίνηση ημεδαπών ή ακόμη και επί μακρόν διαμενόντων μεταναστών σε άλλες περιφέρειες, αντισταθμίζοντας την επίδραση των μεταναστών στις τοπικές αγορές εργασίας (Borjas, 1999). Ο Borjas θέτει το ερώτημα αν το γεγονός ότι είναι μικρή η επίδραση των μεταναστών στους μισθούς των ημεδαπών, όπως έχει βρεθεί από τις σχετικές μελέτες στις ΗΠΑ, οφείλεται στη μεγάλη ελαστικότητα και κινητικότητα στις τοπικές αγορές εργασίας των ΗΠΑ, η οποία μεταφέρει την επίδραση της αύξησης των μεταναστών από τη μια περιοχή σε άλλες περιοχές. Τέτοια κριτική όμως δεν φαίνεται να ισχύει για την Ελλάδα, όπου η γεωγραφική κινητικότητα των Ελλήνων είναι αρκετά περιορισμένη. Μάλιστα σε οικονομετρικούς ελέγχους στους οποίους προέβησαν οι συγγραφείς δεν επιβεβαιώθηκε η ύπαρξη ενδογένειας (βλ. επίσης Kanellopoulos, Gregou and Petralias, 2009, Chapter 6). Εναλλακτικά, εκτιμήθηκε ότι το ποσοστό των απασχολούμενων αλλοδαπών με συγκεκριμένα παραγωγικά χαρακτηριστικά επηρεάζει την πιθανότητα απασχόλησης των ημεδαπών που έχουν παρόμοια χαρακτηριστικά, όπως είναι το επίπεδο εκπαίδευσης και η ηλικία, ανεξαρτήτως της γεωγραφικής περιοχής όπου αυτοί κατοικούν.

Πίνακας 5: Πιθανότητα μετάβασης ενός Έλληνα από την απασχόληση στην ανεργία

Ανεξάρτητες μεταβλητές	2004	2005	2006	2007	Όλα τα έτη
Άνδρας	-0,01214 (0,000)	-0,01241 (0,000)	-0,00914 (0,000)	-0,00775 (0,000)	-0,01033 (0,000)
Ηλικιακή ομάδα	-0,00347 (0,000)	-0,00403 (0,000)	-0,00335 (0,000)	-0,00282 (0,000)	-0,00356 (0,000)
Έγγαμος	-0,01139 (0,000)	-0,01723 (0,000)	-0,01068 (0,000)	-0,00953 (0,000)	-0,01180 (0,000)
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	-0,01839 (0,079)	0,77123 (0,000)	-0,01460 (0,197)	-0,01474 (0,040)	-0,01227 (0,040)
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	-0,01619 (0,150)	0,66855 (0,000)	-0,01227 (0,313)	-0,01408 (0,069)	-0,00943 (0,135)
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	-0,01213 (0,229)	0,91502 (0,000)	-0,00541 (0,639)	-0,00731 (0,285)	-0,00389 (0,527)
Ποσοστό % απασχολούμενων αλλοδαπών	0,05599 (0,081)	0,00348 (0,920)	0,03447 (0,278)	-0,06319 (0,028)	0,01205 (0,460)
Παρατηρούμενη πιθανότητα	0,02357	0,02658	0,01798	0,01592	0,02095
Προβλεπόμενη πιθανότητα	0,02048	0,02158	0,01432	0,01282	0,01750
Αριθμός παρατηρήσεων (n)	28.248	27.350	26.631	25.791	108.020
Wald χ^2 τιμή p	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000
Pseudo R ²	0,0352	0,0461	0,0506	0,0467	0,0427
Log pseudolikelihood	-3.042,2	-3.199,7	-2.277,4	-2.008,4	-10.519,4

Σημειώσεις: Υπόδειγμα probit. Εμφανίζεται η οριακή επίδραση κάθε μεταβλητής. Σε παρένθεση δίνονται οι τιμές p.
Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (β' τρίμηνο).

Προς τούτο κατασκευάστηκε μια νέα μεταβλητή, που αναφέρεται στο ποσοστό των απασχολούμενων μεταναστών ως προς το σύνολο των εργαζομένων της ίδιας ηλικιακής ομάδας με το ίδιο επίπεδο εκπαίδευσης. Οι τιμές αυτής της μεταβλητής διαφέρουν ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσης (μη ολοκληρωμένη πρωτοβάθμια εκπαίδευση, πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια, τριτοβάθμια) και την ηλικιακή ομάδα, όπου χρησιμοποιούνται τρεις ευρύτερες ομάδες ηλικιών (15-24, 25-34, 35+). Με αυτό τον τρόπο υπάρχουν 12 πιθανοί συνδυασμοί και άρα η μεταβλητή αυτή λαμβάνει 12 διαφορετικές τιμές για κάθε εξεταζόμενο έτος της ΕΕΔ. Το ερώτημα είναι αν το ποσοστό των αλλοδαπών που μετρείται με τον τρόπο αυτό επηρεάζει τη κατάσταση απασχόλησης των ημεδαπών. Για να απαντηθεί το ερώτημα, εκτιμώνται και πάλι τα υποδείγματα που παρουσιάστηκαν παραπάνω, με μόνη διαφορά ότι το ποσοστό των απασχολούμενων αλλοδαπών έχει υπολογιστεί με βάση τις ηλικιακές και εκπαιδευτικές ομάδες. Οι υπόλοιπες μεταβλητές και τα στοιχεία του υποδείγματος παραμένουν τα ίδια. Το υπόδειγμα αυτό εκτιμάται και πάλι τρεις φορές, για τις αντίστοιχες μεταβλητές απασχόλησης των ημεδαπών.

Τα αποτελέσματα για τις επεξηγηματικές μεταβλητές που παραμένουν ίδιες είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό παρόμοια με αυτά που παρουσιάστηκαν προηγουμένως και, για λόγους συντομίας, στον Πίνακα 6 παρουσιάζονται μόνο οι οριακές επιδράσεις της νέας μεταβλητής, δηλ. του ποσοστού των απασχολούμενων αλλοδαπών. Τα αποτελέσματα σχετικά με την πιθανότητα ενός ημεδαπού να εργάζεται δείχνουν ότι το ποσοστό των απασχολούμενων αλλοδαπών με παρόμοια χαρακτηριστικά έχει μια θετική, στατιστικά σημαντική επίδραση στην πιθανότητα απασχόλησης των Ελλήνων για κάθε έτος της έρευνας, όπως και για ολόκληρη την υπό εξέταση περίοδο (πρώτη γραμμή του Πίνακα 6). Δηλαδή, όσο αυξάνονται οι απασχολούμενοι αλλοδαποί που ανήκουν στην ίδια ηλικιακή ομάδα και έχουν παρόμοια εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά, τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα ενός ημεδαπού με αυτά τα χαρακτηριστικά να εργάζεται. Με άλλα λόγια, όπως και

Πίνακας 6: Επίδραση του ποσοστού % των απασχολούμενων αλλοδαπών με τα ίδια παραγωγικά χαρακτηριστικά στην κατάσταση απασχόλησης των ημεδαπών

	2004	2005	2006	2007	Όλα τα έτη
Πιθανότητα απασχόλησης	0,104 (0,017)	0,244 (0,000)	0,183 (0,000)	0,118 (0,004)	0,158 (0,000)
Πιθανότητα εύρεσης απασχόλησης	-0,721 (0,001)	-0,050 (0,869)	-0,373 (0,172)	-0,372 (0,174)	-0,386 (0,003)
Πιθανότητα απώλειας απασχόλησης	-0,045 (0,099)	-0,044 (0,147)	-0,078 (0,001)	-0,041 (0,041)	-0,053 (0,000)

Σημειώσεις: Υπόδειγμα probit. Εμφανίζεται η οριακή επίδραση κάθε μεταβλητής. Σε παρένθεση δίνονται οι τιμές p.
Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (β' τρίμηνο).

στην περιφερειακή προσέγγιση, φαίνεται να υπάρχει συμπληρωματική επίδραση των μεταναστών στην απασχόληση των ημεδαπών.

Η επόμενη υπόθεση που ελέγχεται είναι αν το ποσοστό των απασχολούμενων αλλοδαπών επηρεάζει την πιθανότητα ενός Έλληνα με τα ίδια παραγωγικά χαρακτηριστικά να μεταβεί από την ανεργία στην απασχόληση. Εδώ παρατηρείται ότι οι συντελεστές που σχετίζονται με το ποσοστό των αλλοδαπών είναι αρνητικοί, αλλά στατιστικά ασήμαντοι για τα τρία από τα τέσσερα έτη (δεύτερη γραμμή του Πίνακα 6). Επομένως, το ποσοστό των εργαζόμενων αλλοδαπών φαίνεται να έχει μια τάση να μειώνει ελαφρά την πιθανότητα ενός ημεδαπού να εξέλθει από την ανεργία, αλλά αυτό το ζήτημα χρήζει περαιτέρω μελέτης, καθώς υπάρχει σχετική αβεβαιότητα.

Η τελευταία υπόθεση που ελέγχεται είναι αν η πιθανότητα ενός ημεδαπού να καταστεί άνεργος σχετίζεται με το ποσοστό των αλλοδαπών που έχουν παρόμοια παραγωγικά χαρακτηριστικά (τελευταία γραμμή του Πίνακα 6). Εδώ η οριακή επίδραση του ποσοστού των απασχολούμενων αλλοδαπών προκύπτει αρνητική σε όλα τα έτη και στατιστικά σημαντική σε επίπεδο 5% στα έτη 2006 και 2007 και σε επίπεδο 10% στο έτος 2004. Συνεπώς, αναμένεται ότι ένας Έλληνας θα έχει μικρότερη πιθανότητα να χάσει την εργασία του, όταν αυξάνεται το ποσοστό των αλλοδαπών με τα ίδια χαρακτηριστικά. Αυτό το αποτέλεσμα διαφέρει από εκείνο της περιφερειακής προσέγγισης, όπου δεν ανιχνεύθηκε κάποια συστηματική σχέση μεταξύ της μετανάστευσης και της πιθανότητας απώλειας εργασίας.

5 Συμπεράσματα

Αν και η μετανάστευση στην Ελλάδα δεν αποτελεί πλέον νέο φαινόμενο, οι επιδράσεις της στις αγορές εργασίας δεν έχουν εξεταστεί επαρκώς, γεγονός που οφείλεται, σε κάποιο βαθμό, στην έλλειψη κατάλληλων δεδομένων. Προηγούμενες μελέτες δείχνουν ότι οι μετανάστες έχουν συμπληρωματική παρά ανταγωνιστική επίδραση στην απασχόληση των ημεδαπών. Στην παρούσα εργασία, με βάση δεδομένα από την ΕΕΔ για τα έτη 2004-2007, εκτιμήθηκαν διαστρωματικά υποδείγματα probit για την πιθανότητα ενός Έλληνα να διατηρεί την απασχόλησή του, την πιθανότητα από άνεργος να βρει απασχόληση, καθώς και την πιθανότητα από απασχολούμενος να καταστεί άνεργος, με ανεξάρτητη μεταβλητή το ποσοστό των απασχολούμενων αλλοδαπών. Αν ληφθούν υπόψη οι αδυναμίες που έχει η παρούσα προσέγγιση, τα αποτελέσματα είναι μάλλον προσεγγιστικά, αν και τα εναλλακτικά υποδείγματα που εκτιμήθηκαν έδωσαν στις περισσότερες περιπτώσεις παρόμοια αποτελέσματα. Για την επίδραση των μεταναστών στην πιθανότητα απασχόλησης των ημεδαπών, τα αποτελέσματα δείχνουν ότι υπάρχει μια θετική και σημαντική σχέση, επιβεβαιώνοντας προηγούμενες μελέτες που έχουν βρει θετική επίδραση των μεταναστών στην απασχόληση. Αναφορικά με τους άνεργους Έλληνες που αναζητούν εργασία, δεν προέκυψε κάποια συστηματική επίδραση των μεταναστών στην πιθανότητα εύρεσης εργασίας. Με άλλα

λόγια, δεν εντοπίστηκε ανταγωνιστική σχέση όπως θα υποπτευόταν κανείς. Τέλος, η πιθανότητα των ημεδαπών να χάσουν την εργασία τους φαίνεται να επηρεάζεται αρνητικά από το ποσοστό των αλλοδαπών που έχουν παρόμοια παραγωγικά χαρακτηριστικά, κάτι που επίσης φανερώνει την ύπαρξη συμπληρωματικής σχέσης.

Βιβλιογραφία

- Borjas, G. (1990), *Friends or Strangers*, New York: Basic Books.
- Borjas, G. (1999), *Heaven's Doors*, Princeton University Press.
- Cavounidis, J. (2006), "Labor Market Impact of Migration: Employment Structures and the Case of Greece," *International Migration Review*, 40(3), 635-60.
- Chletsos, M. and A. Karassavoglou (1997), "The Impact of Illegal Immigrants on Regional Level – Evidence from Kavala", CEPR Workshop, Athens, 14-15 February.
- Dolado, J., J.F. Jimero and R. Duce (1996), "The Effects of Migration on the Relative Demand of Skilled versus Unskilled Labour: Evidence from Spain", CEPR Discussion Paper 1476.
- Fakiolas, R. (1999), "Socio-Economic Effects of Immigration in Greece", *Journal of European Social Policy*, 9 (3), 211-29.
- Glytsos, N. and L. Katseli (2003), "Greek Migration: The Two Faces of Janus" στο Zimmerman (επιμ.) *European Migration: What Do we Know?*, K. Zimmermann (ed), Oxford University Press.
- Johnson, G. (1980), "The Labor Market Effects of Immigration", *Industrial and Labor Relations Review*, 33 (3), 331-41.
- Kanellopoulos, K., M. Gregou and Ath. Petralias (2006), *Illegal Immigrants in Greece: State Approaches, their Profile and Social Situation*, European Migration Network and Centre of Planning and Economic Research.
- Lianos, T., A. Sarris and L. Katseli (1996), "Illegal Immigration and Local Labour Markets: The Case of Northern Greece", *International Migration*, 34 (3), 449-84.
- Λιανός, Θ.Π. (2003), *Σύγχρονη Μετανάστευση στην Ελλάδα: Οικονομική Διερεύνηση, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών*, Αθήνα.
- Michael, M., L. Christophides, C. Hadjiyiannis and S. Clerides (2008), "The Effects of Migration on the Participation of Women in the Labour Market", University of Cyprus, Centre of Economic Research, Essays of Economic Policy, 02-08.
- Pischke, J. S. and J. Velling (1997), "Employment Effects of Immigration in Germany: an Analysis Based on Local Labor Markets", *Review of Economics and Statistics*, 79(4), 594-604.
- Sarris, A. and S. Zorgafakis (1999), "A Computable General Equilibrium Assessment of the Impact of Illegal Immigration on the Greek Economy", *Journal of Population Economics*, 12(1), 155-82.
- Venturini, A. (2004), *Postwar Migration in Southern Europe, 1950-2000: An Economic Analysis*, Cambridge University Press.

Περιφερειακές αποκλίσεις και εμμονή της ανεργίας: εμπειρικές διαπιστώσεις από τις ελληνικές περιφέρειες, 1981-2008

Σαράντης Λώλος και Ευαγγελία Παπαπέτρου*

1 Εισαγωγή

Το ποσοστό ανεργίας σε περιφερειακό επίπεδο ακολουθεί σε γενικές γραμμές το ποσοστό ανεργίας του συνόλου της χώρας. Ωστόσο, οι περιφερειακές αποκλίσεις της ανεργίας εντός των χωρών παραμένουν για μεγάλες χρονικές περιόδους.

Το ζήτημα των περιφερειακών αποκλίσεων της ανεργίας απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή, γιατί η διατήρησή τους έχει αρνητικές συνέπειες για την κοινωνία, επειδή αυτές μπορεί να χαλαρώσουν την κοινωνική συνοχή και να οδηγήσουν σε διεύρυνση των περιφερειακών διακρίσεων στη χώρα. Επιπροσθέτως, η εμμονή των αποκλίσεων της ανεργίας στις περιφέρειες ενδέχεται να υποβαθμίσει την αποτελεσματικότητα της μακροοικονομικής πολιτικής, καθώς μπορεί να περιορίσει το παραγόμενο προϊόν και να ασκήσει πληθωριστικές πιέσεις με ασύμμετρο τρόπο.

Το ενδιαφέρον για την ανάλυση της ανεργίας σε περιφερειακό επίπεδο σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες ξεκίνησε από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και διάφορες μελέτες έχουν διαμορφώσει ένα γενικότερο πλαίσιο για την εμπειρική διερεύνηση του φαινομένου (Decressin and Fatas, 1995, Elhorst 2003). Τα τελευταία χρόνια ορισμένες έρευνες εντάσσουν στην ανάλυσή τους τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των περιφερειακών αγορών εργασίας.

Σκοπός της εργασίας είναι να παρουσιάσει και να αναλύσει τη συμπεριφορά της ανεργίας στην Ελλάδα σε περιφερειακό επίπεδο και να προσφέρει ερμηνείες για την ύπαρξη περιφερειακών αποκλίσεων και αλληλεπιδράσεων μεταξύ των περιφερειών οι οποίες διατηρούνται διαχρονικά. Η περίπτωση της Ελλάδος ουσιαστικά δεν έχει μελετηθεί, αφού μέχρι σήμερα δεν υπάρχει η δυνατότητα να διαπιστωθεί και να ποσοτικοποιηθεί επαρκώς ο βαθμός αλληλεπίδρασης της ανεργίας μεταξύ των ελληνικών περιφερειών. Δηλαδή δεν μπορεί να λεχθεί με βεβαιότητα σε τι βαθμό μια αύξηση της ανεργίας π.χ. στη Θεσσαλία θα επηρεάσει την ανεργία σε μια άλλη περιφέρεια της χώρας. Για το σκοπό αυτό διατυπώνεται ένα εμπειρικό υπόδειγμα που καλύπτει τις 13 ελληνικές περιφέρειες, με χρήση ετήσιων στατιστικών δεδομένων για τη χρονική περίοδο 1981-2008, το οποίο εκτιμάται με τη γενικευμένη μέθοδο των ροών (GMM). Το χωρικό υπόδειγμα το οποίο χρησιμοποιείται στην ανάλυση ελέγχει κατά πόσον οι περιφέρειες λειτουργούν ως ανεξάρτητες νησίδες και, ειδικότερα, αν η αγορά εργασίας σε κάθε περιφέρεια λειτουργεί ανεξάρτητα ή επι-

* Σ. Λώλος: Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Ε. Παπαπέτρου: Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Οικονομικών Μελετών, και Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών. Το άρθρο απηχεί τις απόψεις των συγγραφέων και όχι κατ' ανάγκην της Τράπεζας της Ελλάδος. Ευχαριστίες οφείλονται για τα εποικοδομητικά σχόλιά τους στους συμμετασχόντες στην Ημερίδα της Τράπεζας της Ελλάδος με θέμα "Ελληνική αγορά εργασίας: Χαρακτηριστικά, εξελίξεις και προκλήσεις", καθώς και στον Θεόδωρο Μητράκο για χρήσιμες παρατηρήσεις και προτάσεις.

ρεάζεται από την αγορά εργασίας μιας άλλης περιφέρειας. Έτσι, το εκτιμώμενο υπόδειγμα δίνει τη δυνατότητα να διαπιστωθεί η ύπαρξη ασυμμετριών και αλληλεπιδράσεων μεταξύ των περιφερειών, καθώς και να εκτιμηθούν ποσοτικά αυτές οι αλληλεπιδράσεις.

Η μελέτη περιλαμβάνει έξι ενότητες. Στη δεύτερη ενότητα επισκοπούνται συνοπτικά οι θεωρητικές και εμπειρικές προσεγγίσεις για την ανάλυση της ανεργίας σε περιφερειακό επίπεδο. Στην τρίτη ενότητα παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά της ανεργίας σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο στην Ελλάδα. Στην τέταρτη ενότητα παρουσιάζεται η μεθοδολογία που χρησιμοποιείται για την εμπειρική ανάλυση της περιφερειακής ανεργίας στην Ελλάδα. Στην πέμπτη ενότητα αναλύονται τα ευρήματα της εμπειρικής διερεύνησης. Στην τελευταία ενότητα συνοψίζονται τα συμπεράσματα της μελέτης και διατυπώνονται προτάσεις πολιτικής.

2 Η ανεργία σε περιφερειακό επίπεδο

Οι περιφερειακές αποκλίσεις της ανεργίας ερμηνεύονται με δύο έννοιες: αφενός της ισορροπίας και αφετέρου της ανισορροπίας (Marston, 1985). Βεβαίως, η έννοια της ανισορροπίας βασίζεται στην υπόθεση ότι τελικά τα ποσοστά ανεργίας θα ισορροπήσουν, αλλά, λόγω της αργής προσαρμογής των περιφερειακών αγορών, οι τυχόν αρνητικές διαταραχές (π.χ. κλείσιμο ενός εργοστασίου) έχουν διατηρήσιμες επιπτώσεις. Εναλλακτικά, οι περιφερειακές αποκλίσεις ερμηνεύονται ως μια έκβαση ισορροπίας, το αποκαλούμενο φυσικό ποσοστό ανεργίας. Η αγορά εργασίας σε κάθε περιφέρεια τείνει προς το φυσικό ποσοστό ανεργίας, το οποίο προσδιορίζεται από παράγοντες προσφοράς, ζήτησης και θεσμικές μεταβλητές που έχουν περιορισμένη διακύμανση διαχρονικά, με αποτέλεσμα να μην επιτυγχάνεται τελικά πλήρης προσαρμογή.

Στη διεθνή βιβλιογραφία έχουν προταθεί πολλές υποθέσεις για την ερμηνεία των περιφερειακών αποκλίσεων της ανεργίας. Οι αποκλίσεις αποδίδονται κατά βάση στην περιορισμένη κινητικότητα των παραγωγικών συντελεστών και στα διαφορετικά χαρακτηριστικά των περιφερειακών αγορών εργασίας.

Τα διάφορα ερμηνευτικά υποδείγματα προσφέρουν μερική ερμηνεία της ανεργίας σε περιφερειακό επίπεδο, επειδή εστιάζονται κατά περίπτωση σε ορισμένους προσδιοριστικούς παράγοντες και παραλείπουν άλλους. Έτσι, ορισμένα υποδείγματα συσχετίζουν την ανεργία με την ύπαρξη κενών θέσεων εργασίας (Cheshire, 1973, Jones και Manning, 1992), ενώ άλλα ερμηνεύουν την περιφερειακή ανεργία με βάση τη συνολική ανεργία (Thirlwall, 1966, Brechling, 1967) και άλλους παράγοντες (Gordon, 1985, Taylor and Bradley, 1997, Baddeley et al., 1998). Σε άλλα υποδείγματα, η ύπαρξη ανεργίας συνδέεται με τις συνθήκες διαβίωσης στις περιφέρειες (Marston, 1985, Montgomery 1993) ή με το ύψος των μισθών (Pissarides and McMaster, 1990, Layard et al., 1991, και Groenewold, 1997). Τέλος, πολλές προσεγγίσεις δίδουν έμφαση στο μηχανισμό διαμόρφωσης των αμοιβών (Blackley, 1989, Payne, 1995, Blanchflower and Oswald, 1994, και Card, 1995) ή ερμηνεύουν την περιφερειακή ανεργία με παράγοντες προσφοράς και ζήτησης εργασίας (Gordon, 1988). Η πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση για την ερμηνεία της ανεργίας σε περιφερειακό επίπεδο προσφέρεται από το υπόδειγμα που προτάθηκε από τους Blanchard and Katz (1992), το οποίο ενσωματώνει τους πιο σημαντικούς προσδιοριστικούς παράγοντες της ανεργίας.

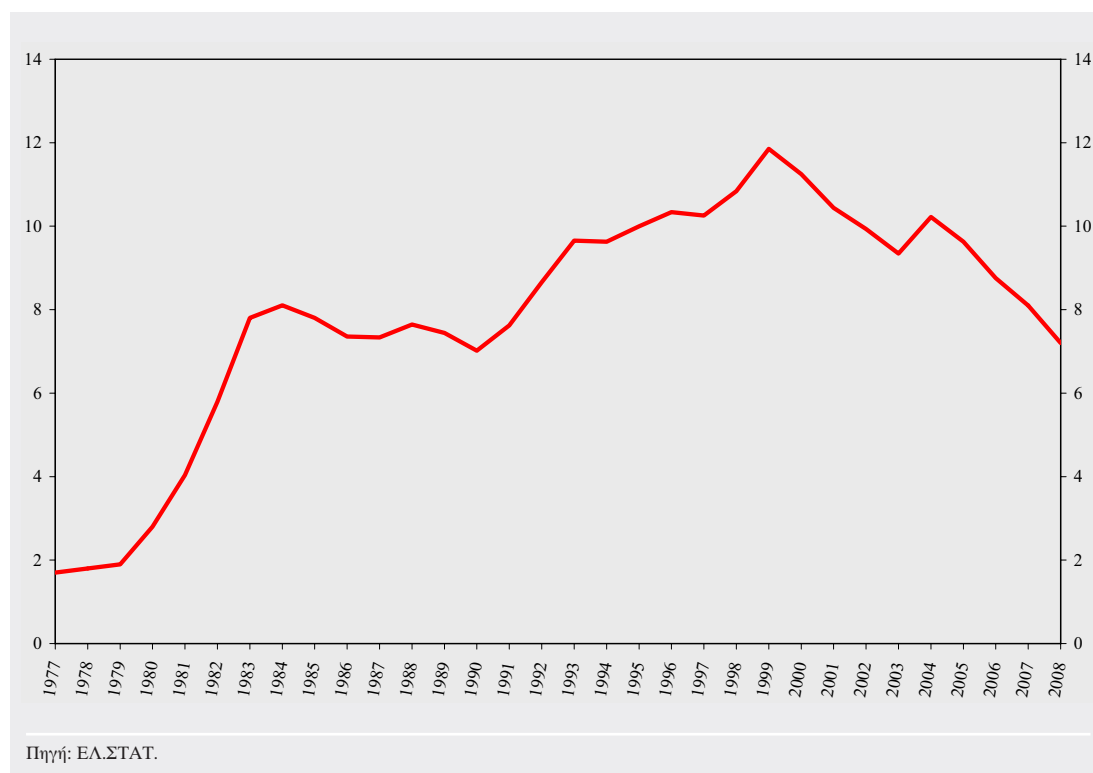
Σήμερα, οι περισσότερες εμπειρικές έρευνες εκλαμβάνουν τις θεωρητικές προσεγγίσεις ως συμπληρωματικές και χρησιμοποιούν ένα πλήθος διαφορετικών παραγόντων για να ερμηνεύσουν την ανεργία. Από την επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας προκύπτει ότι η συμπεριφορά της ανεργίας σε περιφερειακό επίπεδο επηρεάζεται τελικά από παράγοντες που συνδέονται με την προσφορά εργασίας, τη ζήτηση εργασίας και το μηχανισμό διαμόρφωσης των αμοιβών (Elhorst, 2003).

Πολλές εμπειρικές έρευνες βασίζονται στην υπόθεση ότι οι περιφέρειες λειτουργούν ως ανεξάρτητες νησίδες ή, με άλλα λόγια, ότι οι αγορές εργασίας στην κάθε περιφέρεια λειτουργούν κατά βάση ανεξάρτητα ή μια από την άλλη, δηλαδή ότι δεν υπάρχουν χωρικές αλληλεπιδράσεις. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια, έχει εκδηλωθεί ενδιαφέρον για τις χωρικές επιδράσεις της ανεργίας, οι οποίες αποδίδονται σε παράγοντες όπως η συμπεριφορά των ατόμων ως προς τις μετακινήσεις και η εσωτερική μετανάστευση, η επιλογή του τόπου εγκατάστασης των επιχειρήσεων και το διαπεριφερειακό εμπόριο. Πολλές εμπειρικές έρευνες για διάφορες χώρες δείχνουν ότι η διάσταση των χωρικών επιδράσεων είναι σημαντική (Hv. Βασίλειο: BurrIDGE and Gordon, 1981, Mohlo, 1995, Ισπανία: Lopez-Bazo et al., 2002, Αυστρία: Badinger and Url, 2002, Αυστραλία: Trendle, 2003, ευρωπαϊκές περιφέρειες: Niebuhr, 2003).

3 Χαρακτηριστικά της ανεργίας στην Ελλάδα

Η εξέλιξη της ανεργίας στην Ελλάδα την περίοδο 1977-2008 παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 1. Η άνοδος της ανεργίας στις δεκαετίες του 1980 και του 1990 μπορεί να ερμηνευθεί από παράγοντες όπως η αύξηση του ποσοστού συμμετοχής του εργατικού δυναμικού, κυρίως των γυναικών, και η παραγωγική αναδιάρθρωση της οικονομίας. Σημαντικός παράγοντας είναι επίσης η άνοδος του επιπέδου εκπαίδευσης, που αυξάνει τη διαφορά μεταξύ προσφοράς και ζήτησης εργασίας, οδηγώντας έτσι σε υψηλότερη ανεργία (Μητράκος και Νικολίτσα, 2006). Η αποκλιμάκωση της ανεργίας τη δεκαετία του 2000 μπορεί να αποδοθεί στο δυναμισμό της ελληνικής οικονομίας που συνδεόταν με την ένταξη της χώρας στην ΟΝΕ. Σχετίζεται επίσης με την εφαρμογή στοχευμένων μέτρων πολιτικής για την απασχόληση που χρηματοδοτούνται κυρίως από τα Ευρωπαϊκά Διαρθρωτικά Ταμεία (Λώλος, 2009). Τέλος, η αύξηση της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα περιόρισε τις πιέσεις στην αγορά εργασίας και συγκράτησε την ανεργία.

Διάγραμμα 1: Ποσοστό % ανεργίας στην Ελλάδα, 1977-2008

Πίνακας 1: Ποσοστό % ανεργίας στην Ελλάδα κατά περιφέρεια

Περιφέρεια	1981	1983	1990	1999	2003	2008
Ελλάδα	4,0	7,8	7,0	11,9	9,3	7,2
Ανατ. Μακεδονία-Θράκη	1,6	4,6	5,6	13,0	10,2	8,4
Κεντρική Μακεδονία	4,5	7,8	6,3	11,8	10,0	8,3
Δυτική Μακεδονία	4,5	7,8	10,0	14,4	16,0	12,4
Θεσσαλία	2,8	5,9	7,8	13,1	10,6	9,2
Ήπειρος	2,8	6,0	3,2	14,2	11,5	7,1
Ιόνια νησιά	1,9	4,0	3,4	5,8	10,3	9,0
Δυτική Ελλάδα	2,6	5,7	7,6	12,0	9,5	9,3
Στερεά Ελλάδα	4,1	7,7	6,5	15,2	9,5	8,3
Αττική	6,0	11,1	8,8	12,6	8,7	6,0
Πελοπόννησος	2,1	4,5	5,8	7,9	8,5	7,1
Βόρειο Αιγαίο	4,1	6,6	4,7	11,7	7,6	4,2
Νότιο Αιγαίο	3,0	4,8	4,5	7,6	10,9	7,1
Κρήτη	1,6	4,6	2,4	7,6	5,2	5,1
Minimum	1,6	4,0	2,4	5,8	5,2	4,2
Maximum	6,0	11,1	10,0	15,2	16,0	12,4
Διαφορά Max-Min	4,5	7,0	7,6	9,4	10,8	8,2
Τυπική απόκλιση (*)	0,56	1,02	0,80	1,17	0,82	0,56
Συντελεστής μεταβλητότητας (*)	0,139	0,131	0,114	0,099	0,087	0,077

* Σταθμισμένα με βάση τον πληθυσμό.
Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ.

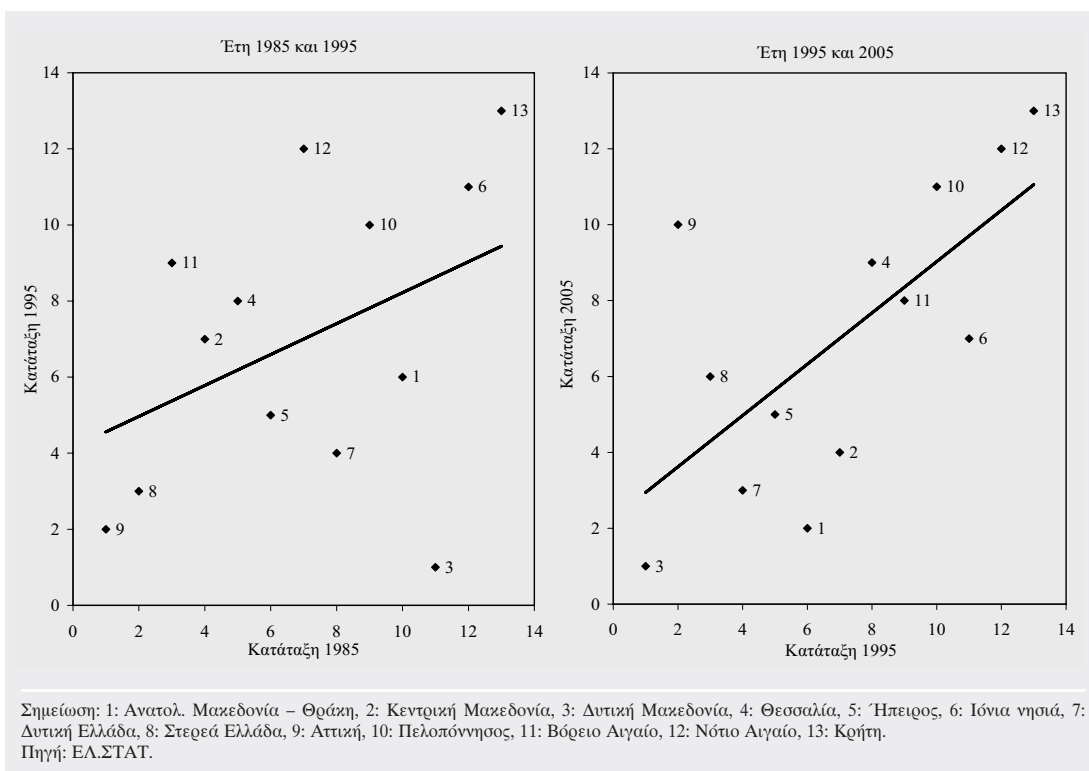
Ωστόσο, η εξέλιξη του ποσοστού ανεργίας δεν ήταν ομοιόμορφη σε όλες τις περιφέρειες, όπως φαίνεται στον Πίνακα 1 (στοιχεία για επιλεγμένα έτη). Ορισμένες περιφέρειες βρίσκονται πολύ κοντά σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης (π.χ. Κρήτη), ενώ σε άλλες το ποσοστό ανεργίας διατηρείται σε υψηλό επίπεδο (π.χ. Δυτική Μακεδονία). Η αυξημένη διαφορά μεταξύ ανώτερου και κατώτερου επιπέδου του ποσοστού ανεργίας αντανακλά αυξημένη διαπεριφερειακή διαφορά ως προς το βαθμό δυσκολίας για εύρεση εργασίας.

Επίσης, η κατάταξη των περιφερειών από πλευράς ανεργίας διατηρείται σχεδόν αμετάβλητη για μεγάλα χρονικά διαστήματα, όπως συνάγεται από την κατάταξη των περιφερειών με βάση το ποσοστό ανεργίας (Διάγραμμα 2). Ας σημειωθεί ότι στο χρονικό διάστημα 1981-2008 ο συντελεστής συσχέτισης Spearman στην Ελλάδα μειώνεται κατά περίπου 30% σε μια δεκαπενταετία, όσο περίπου και στη Γαλλία και την Ισπανία (25%).¹

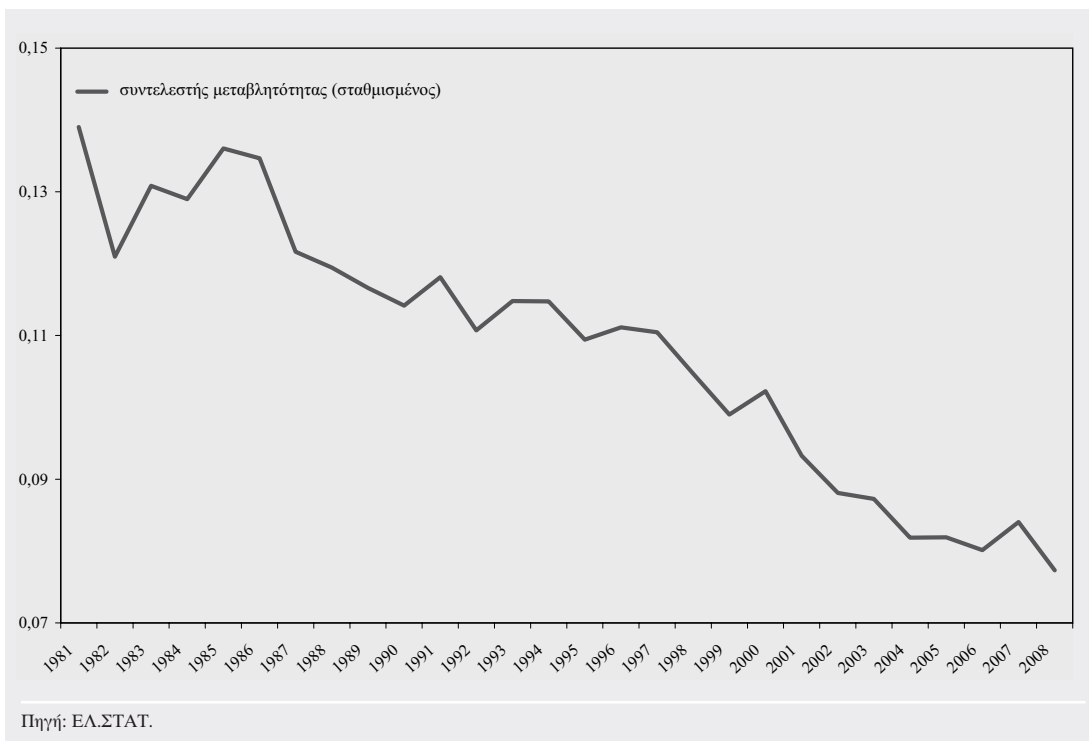
Ωστόσο, διαπιστώνεται μια αργή αλλά σταθερή σύγκλιση των ποσοστών ανεργίας από το 1981 και μετά. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 3, η διασπορά (συντελεστής μεταβλητότητας) των ποσοστών ανεργίας περιορίζεται. Αυτό σημαίνει ότι οι συνθήκες στις περιφερειακές αγορές εργασίας, αλλά και γενικότερα η παραγωγική δομή, εμφανίζουν τάσεις εξομοίωσης. Οι περιφερειακές αποκλί-

¹ Βλ. τις εμπειρικές ενδείξεις που παρουσιάζονται στο Galiani *et al.* (2005, Πίνακας 1).

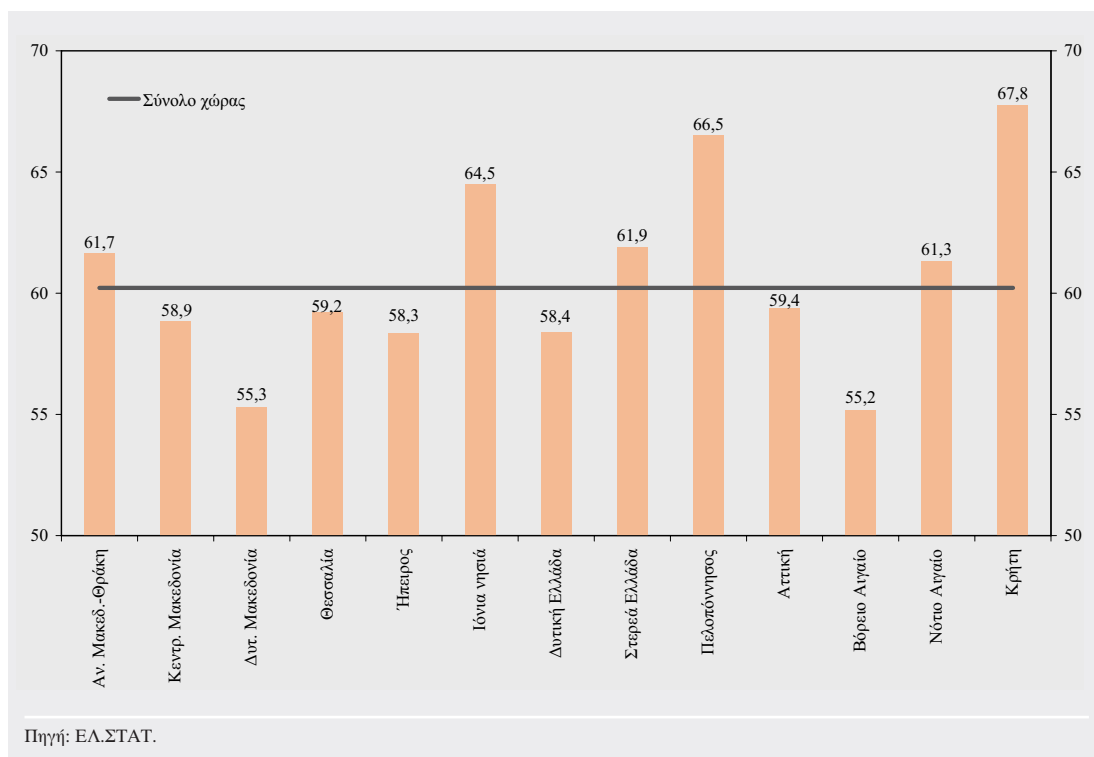
Διάγραμμα 2: Κατάταξη ελληνικών περιφερειών με βάση το ποσοστό % ανεργίας

Διάγραμμα 3: Σύγκριση του ποσοστού % ανεργίας στις ελληνικές περιφέρειες, 1981-2008

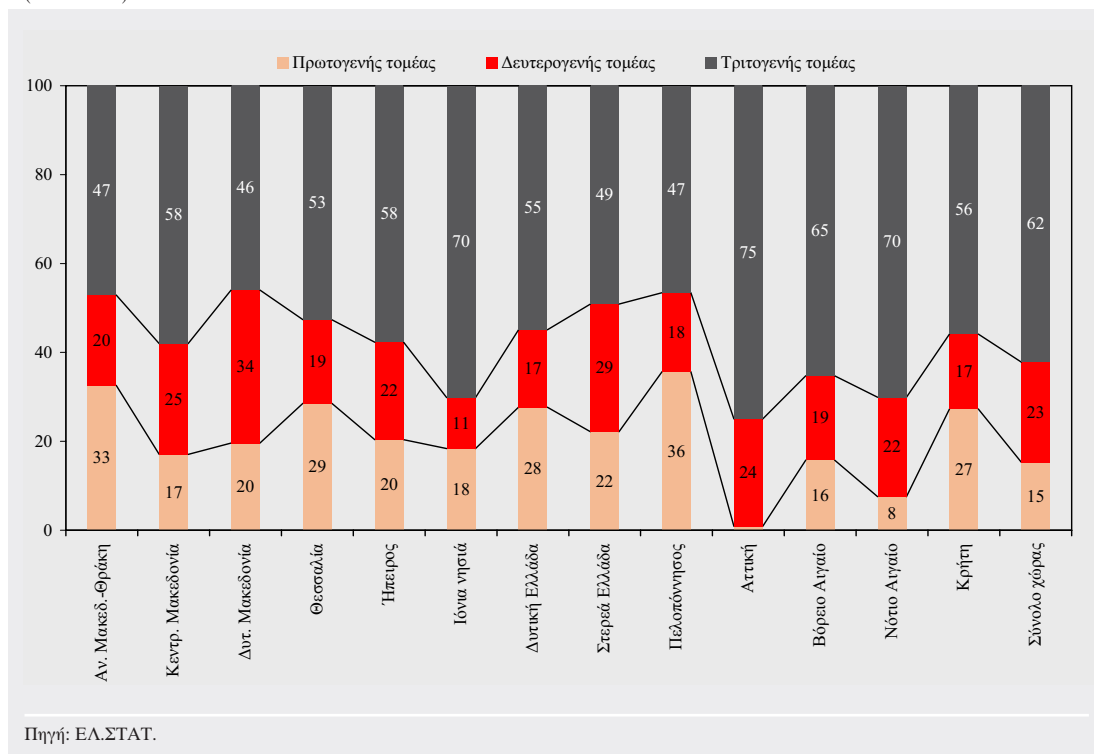

Διάγραμμα 4: Ποσοστό % απασχόλησης κατά περιφέρεια (2003)

Διάγραμμα 5: Μερίδια απασχόλησης κατά τομέα και περιφέρεια (2003)

(Ποσοστά %)

σεις μειώνονται με ρυθμό 1,7% το χρόνο. Ας σημειωθεί ότι σύγκλιση προκύπτει και από τα αποτελέσματα του εμπειρικού υποδείγματος που παρουσιάζεται στη συνέχεια.

Εξάλλου, το ποσοστό απασχόλησης στις περισσότερες ελληνικές περιφέρειες κυμαίνεται σχετικά κοντά στο μέσο όρο της χώρας (60%), όπως ενδεικτικά παρουσιάζεται για το έτος 2003 στο Διάγραμμα 4. Εμφανίζεται υψηλότερο στην Κρήτη, την Πελοπόννησο και τα Ιόνια νησιά, ενώ υπολείπεται του μέσου όρου κυρίως στη Δυτική Μακεδονία και το Βόρειο Αιγαίο. Πάντως, κατά την τελευταία 15ετία το ποσοστό απασχόλησης στο σύνολο της χώρας αυξήθηκε κατά πέντε εκατοστιαίες μονάδες περίπου, κυρίως λόγω μεγάλης αύξησης στην Αττική.

Τέλος, το μερίδιο της απασχόλησης στους επιμέρους παραγωγικούς τομείς παρουσιάζει σημαντικές περιφερειακές διαφοροποιήσεις (Διάγραμμα 5). Η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα υπερβαίνει το 25% της συνολικής απασχόλησης σε πέντε περιφέρειες (Πελοπόννησο, Ανατολική Μακεδονία-Θράκη, Θεσσαλία, Δυτική Ελλάδα, Κρήτη), αλλά έχει φθίνουσα πορεία διαχρονικά. Στο δευτερογενή τομέα, η απασχόληση έχει αξιόλογο μέγεθος (περίπου 30%) σε δύο περιφέρειες (Δυτική Μακεδονία, Στερεά Ελλάδα), ενώ κυμαίνεται περίπου στο 20% στις υπόλοιπες. Στις υπηρεσίες, περίπου το 70% των απασχολουμένων δραστηριοποιείται στην Αττική και τις τουριστικές περιφέρειες της νησιωτικής χώρας, ενώ στις υπόλοιπες περιφέρειες η απασχόληση στις υπηρεσίες κυμαίνεται γύρω στο 55%. Παρόμοια είναι και η τομεακή διάρθρωση του Ακαθάριστου Περιφερειακού Προϊόντος στις διάφορες περιφέρειες.

4 Εμπειρικό υπόδειγμα

Αφετηρία της εμπειρικής διερεύνησης στην παρούσα μελέτη είναι μια εκδοχή του υποδείγματος των Blanchard and Katz (1992) σε συνοπτική μορφή (reduced form). Πρόκειται για δυναμικό υπόδειγμα, το οποίο περιλαμβάνει συγκεκριμένες μεταβλητές που αφορούν τα χαρακτηριστικά κάθε περιφέρειας και τις χωρικές επιδράσεις της ανεργίας, ως εξής:

$$u_{i,t} = f(u_{i,t-1}, X_{i,t}, S^*u_{i,t}) \quad (1)$$

Η εξαρτημένη μεταβλητή ($u_{i,t}$) είναι το ποσοστό ανεργίας για την περιφέρεια i τη χρονική περίοδο t . Οι ανεξάρτητες μεταβλητές περιλαμβάνουν το ποσοστό ανεργίας της προηγούμενης περιόδου ($u_{i,t-1}$) που καθιστά το υπόδειγμα δυναμικό, ένα πλήθος ερμηνευτικών παραγόντων για κάθε περιφέρεια ($X_{i,t}$), οι οποίοι αντανακλούν τα χαρακτηριστικά της περιφέρειας, και τέλος μια μεταβλητή χωρικής επίδρασης της ανεργίας ($S^*u_{i,t}$).

Η επιλογή των ερμηνευτικών μεταβλητών έγινε με βάση τις υφιστάμενες ενδείξεις για τους παράγοντες που επηρεάζουν την ανεργία σε περιφερειακό επίπεδο. Επιπλέον, οι μεταβλητές επιλέχθηκαν με βάση την ύπαρξη αξιόπιστων στατιστικών δεδομένων για την Ελλάδα ως προς τη συγκεκριμένη μεταβλητή. Ας σημειωθεί ότι δεν μπορεί να προσδιοριστεί a priori το αναμενόμενο πρόσημο των ερμηνευτικών μεταβλητών, γιατί υπάρχουν πολύ διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις για την πιθανή επίδραση κάθε μεταβλητής στο ποσοστό ανεργίας. Συνεπώς, το αποτέλεσμα ως προς την αναμενόμενη επίδραση κάθε ερμηνευτικής μεταβλητής στο ποσοστό ανεργίας είναι κατά βάση εμπειρικό ζήτημα.

Οι ερμηνευτικές μεταβλητές που περιλαμβάνονται στο εμπειρικό υπόδειγμα παρουσιάζονται παρακάτω:

(i) Το ποσοστό ανεργίας με χρονική υστέρηση χρησιμοποιείται σε πολλές εμπειρικές μελέτες στη βάση του ότι τα περιφερειακά ποσοστά ανεργίας έχουν υψηλή συσχέτιση μεταξύ τους και εμφα-

νίζουν μικρές μεταβολές διαχρονικά (Blanchard and Katz, 1992, Decressin and Fatàs, 1995). Ο εκτιμώμενος συντελεστής αυτής της μεταβλητής δείχνει το βαθμό εμμονής της ανεργίας.

(ii) Η *μεγέθυνση της απασχόλησης* χρησιμοποιείται συχνά ως δείκτης των παραγόντων ζήτησης εργασίας σε περιφερειακό επίπεδο. Η επίδραση της απασχόλησης στο ποσοστό ανεργίας είναι αρνητική περίπου εξ ορισμού, εφόσον το ποσοστό ανεργίας μειώνεται ως αποτέλεσμα της δημιουργίας μιας παραπάνω θέσης εργασίας. Παρόλο που αυτό είναι το αποτέλεσμα πολλών εμπειρικών ερευνών (Elhorst, 2003), η σχέση δεν είναι υποχρεωτικά αρνητική, εάν η προσπάθεια δημιουργίας περισσότερων θέσεων εργασίας προκαλέσει εισροή μεταναστών και συνεπώς αύξηση της ανεργίας (Harris and Todaro, 1970).

(iii) Το *ποσοστό συμμετοχής* του εργατικού δυναμικού στην απασχόληση ενσωματώνει την επίδραση παραγόντων προσφοράς εργασίας στο ποσοστό ανεργίας. Η σχέση μπορεί να είναι θετική εφόσον, *ceteris paribus*, με την αύξηση του ποσοστού συμμετοχής αυξάνεται επίσης ο αριθμός των ανέργων (Layard, 1997). Από την άλλη είναι πιθανή μια αρνητική σχέση, που θα αντανάκλαυζε αυξημένο κίνδυνο για τον πληθυσμό με υψηλό επίπεδο δεξιοτήτων να βρεθεί εκτός εργασίας (Fleisher and Rhodes, 1976).

(iv) Η *πληθυσμιακή πυκνότητα* αντανάκλαυζε την επίδραση παραγόντων προσφοράς εργασίας και δείχνει την ύπαρξη μεγάλων-πυκνών περιφερειακών αγορών εργασίας (Elhorst, 2003, Taylor and Bradley, 1997, και Niebuhr, 2003). Μια μεγάλη αγορά εργασίας διευκολύνει τη διαδικασία ανεύρεσης απασχόλησης και οδηγεί σε χαμηλότερη ανεργία, αλλά μπορεί επίσης να επιμηκύνει το χρόνο ανεύρεσης απασχόλησης, με αποτέλεσμα η σχέση πληθυσμιακής πυκνότητας και περιφερειακού ποσοστού ανεργίας να μην είναι *a priori* δεδομένη.

(v) Η *παραγωγικότητα της εργασίας* επηρεάζει το ποσοστό ανεργίας βραχυχρόνια, αλλά η σχέση μπορεί να είναι θετική ή αρνητική. Μια θετική σχέση ερμηνεύεται από τις διαρθρωτικές και τεχνολογικές μεταβολές που λαμβάνουν χώρα και συνδέεται με τη θεωρία των εξισωτικών μισθολογικών διαφορών (Mortensen and Pissarides, 1994). Από την άλλη, μια αρνητική σχέση ερμηνεύεται από υποδείγματα αποτελεσματικών μισθών (Basile and De Benedictis, 2004) ή από το αναλυτικό πλαίσιο των Layard et al. (1991), όπως στην περίπτωση του Limosani (2004).

(vi) Η *παραγωγική διάρθρωση* και η *κλαδική εξειδίκευση* θεωρείται ότι επηρεάζουν την ανεργία σε περιφερειακό επίπεδο (Summers, 1986). Εφόσον οι φθίνοντες κλάδοι (π.χ. γεωργία) εμφανίζουν χαμηλά ποσοστά απασχόλησης και οι αναπτυσσόμενοι κλάδοι (π.χ. υπηρεσίες) υψηλά ποσοστά, οι περιφέρειες που εξειδικεύονται σε φθίνοντες κλάδους αναμένεται να έχουν υψηλότερα ποσοστά ανεργίας σε σύγκριση με αυτές που εξειδικεύονται σε αναπτυσσόμενους κλάδους. Η κλαδική διάρθρωση σε όρους απασχόλησης (δηλ. τα μερίδια απασχόλησης) έχει χρησιμοποιηθεί ως ερμηνευτική μεταβλητή του ποσοστού ανεργίας σε πολλές έρευνες, αλλά τα εμπειρικά αποτελέσματα είναι ανάμικτα (Elhorst, 2003).

(vii) Οι *χωρικές επιδράσεις* του ποσοστού ανεργίας οδηγούν σε χωρική εξάρτηση των περιφερειών και πολλές φορές προσδιορίζονται από την εξαρτημένη μεταβλητή με χωρική υστέρηση. Αυτή η σχέση υπονοεί ότι, με αφετηρία μια κατάσταση σταθερής ισορροπίας της ανεργίας σε όλες τις περιφέρειες, μια διαταραχή σε συγκεκριμένη περιφέρεια (π.χ. κλείσιμο ενός εργοστασίου) δεν επηρεάζει μόνο τη συγκεκριμένη αγορά εργασίας, αλλά διαχέεται στις γειτονικές περιφέρειες και τελικά σε όλες τις περιφέρειες, συμπεριλαμβανομένης εκείνης από την οποία ξεκίνησε η διαταραχή, έως ότου επιτευχθεί μια νέα κατάσταση σταθερής ισορροπίας. Οι χωρικές επιδράσεις της ανεργίας σχετίζονται με παράγοντες όπως η συμπεριφορά των ατόμων ως προς τη μετανάστευση και τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας, η συμπεριφορά των επιχειρήσεων ως

προς την επιλογή του τύπου εγκατάστασης, οι διαπεριφερειακές εμπορικές ροές και ο μηχανισμός διαμόρφωσης των αμοιβών.

Με βάση την παραπάνω ανάλυση, εκτιμήθηκε εμπειρικά η συνάρτηση του ποσοστού ανεργίας για τις 13 ελληνικές περιφέρειες (NUTS II), με βάση ετήσια στοιχεία για την περίοδο 1981-2008. Το εμπειρικό υπόδειγμα έχει την εξής μορφή:

$$u_{it} = \beta_0 + \beta_1(u_{it-1}) + \beta_2(dempl_{it}) + \beta_3(dpart_{it}) + \beta_4(dens_{it}) + \beta_5(prod_{it-1}) + \beta_6(esagr_{it}) + \beta_7(escon_{it}) + \beta_8(espubl_{it}) + \beta_9(uD_{it}) + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

όπου $t = 1981, \dots, 2008$ και $i = 1, \dots, 13$

Η εξαρτημένη μεταβλητή u_{it} είναι το ποσοστό ανεργίας στην περιφέρεια i την περίοδο t και ορίζεται ως ο αριθμός των ανέργων προς το εργατικό δυναμικό.

Η πρώτη ανεξάρτητη μεταβλητή u_{it-1} είναι το ποσοστό ανεργίας με χρονική υστέρηση, η οποία λαμβάνει υπόψη πιθανή αυτοσυσχέτιση και αποτυπώνει το βαθμό εμμονής της ανεργίας. Η μεταβλητή $dempl_{it}$ είναι ο ρυθμός μεταβολής της συνολικής απασχόλησης. Η μεταβλητή $prod_{it-1}$ είναι η παραγωγικότητα της εργασίας (ακαθάριστη προστιθέμενη αξία προς συνολική απασχόληση) την προηγούμενη περίοδο. Η μεταβλητή $dens_{it}$ είναι η πυκνότητα και ορίζεται ως ο ενεργός πληθυσμός ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο. Η μεταβλητή $dpart_{it}$ είναι η μεταβολή του ποσοστού συμμετοχής (ενεργός προς συνολικό πληθυσμό). Οι μεταβλητές $esagr_{it}$, $escon_{it}$ και $espubl_{it}$ είναι τα μερίδια απασχόλησης στον αγροτικό τομέα, στις κατασκευές και στις δημόσιες υπηρεσίες, αντίστοιχα, σε κάθε περιφέρεια.²

Η μεταβλητή uD_{it} αποτυπώνει τις επιδράσεις χωρικής διάχυσης σε σχέση με την απόσταση ανάμεσα στις περιφέρειες. Ο πίνακας D , ο οποίος είναι ένας πίνακας σταθμισμένων αποστάσεων (distance-weighting matrix), σταθμίζει την απόσταση ανάμεσα στις περιφέρειες. Τα στοιχεία i, j του πίνακα D (wD_{ij}) αποτελούν στοιχεία της αντίστροφης γεωγραφικής απόστασης μεταξύ των περιφερειών (d_{ij}^{-1}), όπου d_{ij} είναι η γεωγραφική απόσταση μεταξύ των περιφερειών i και j .³ Έτσι, η μεταβλητή χωρικής διάχυσης που συνδέεται με την απόσταση δίδεται από τη σχέση:

$$uD_{it} = \sum_{j=1}^{13} w_{ij}^D u_{jt} \quad (3)$$

όπου $i = 1, 2, \dots, 13, j = 1, 2, \dots, 13$ και είναι η εξαρτημένη μεταβλητή της σχέσης (2).

Η μεταβλητή των χωρικών επιδράσεων είναι έτσι προορισμένη ώστε η ανεργία (το ποσοστό ανεργίας) σε μια περιφέρεια να επηρεάζει την ανεργία σε μια άλλη. Το μέγεθος της επίδρασης εξαρτάται από τη γεωγραφική απόσταση που χωρίζει τις δύο περιφέρειες, όπου οι πλησιέστερες μεταξύ τους περιφέρειες επηρεάζονται περισσότερο. Δηλαδή, μια μεταβολή της ανεργίας στην περιφέρεια A επηρεάζει την ανεργία στην περιφέρεια B , εάν οι εν λόγω περιφέρειες βρίσκονται κοντά. Η ανεργία στην περιφέρεια B , με τη σειρά της, επηρεάζει την ανεργία στην περιφέρεια Γ , εάν οι περιφέρειες βρίσκονται κοντά κ.ο.κ. Έτσι, η αρχική μεταβολή της ανεργίας στην περιφέρεια A μπορεί με αυτή τη διαδικασία να επηρεάσει την ανεργία σε όλες τις περιφέρειες, οι οποίες, με τη σειρά τους, επηρεάζουν την ανεργία στην περιφέρεια A από την οποία ξεκίνησε η αρχική μεταβολή.

² Τα στατιστικά στοιχεία για την απασχόληση, την ανεργία, την ακαθάριστη προστιθέμενη αξία και τον πληθυσμό προέρχονται από την ΕΛ.ΣΤΑΤ., ενώ εκείνα για τα μερίδια απασχόλησης και το ποσοστό συμμετοχής προέρχονται από τη στατιστική βάση της Cambridge Econometrics. Οι μεταβλητές της απασχόλησης αφορούν την ηλικιακή ομάδα 15-64 ετών.

³ Για τον υπολογισμό της απόστασης ανάμεσα στις περιφέρειες και την κατασκευή του πίνακα D επιλέχθηκαν οι τιμές των γεωγραφικών συντεταγμένων της πρωτεύουσας κάθε περιφέρειας, οι οποίες μετατράπηκαν σε δεκαδική μορφή.

Τέλος, η μεταβλητή ε_{it} είναι τα κατάλοιπα της εκτίμησης, τα οποία έχουν μέση τιμή ίση με μηδέν και κατανέμονται ανεξάρτητα σε όλες τις περιοχές i στο χρόνο t , προκειμένου να ισχύει η ιδιότητα της ετεροσκεδαστικότητας ανάμεσα στις περιοχές.

5 Εμπειρικά αποτελέσματα

Για την εμπειρική εκτίμηση των υποδειγμάτων χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος υπολογισμού GMM (Generalized Methods of Moments – Γενικευμένη Μέθοδος Ροπών), ώστε να αντιμετωπιστούν τυχόν στατιστικά προβλήματα, όπως της ενδογένειας των μεταβλητών και της ετεροσκεδαστικότητας. Η ύπαρξη αμφίδρομης αιτιότητας μεταξύ των ανεξάρτητων μεταβλητών και της εξαρτημένης μεταβλητής μπορεί να εξηγήσει το πρόβλημα της ενδογένειας των μεταβλητών. Η χρήση της γενικευμένης μεθόδου των ροπών επιτρέπει τον προσδιορισμό αποτελεσματικών και συνεπών εκτιμητών. Επιπλέον, μεταξύ των περιοχών μπορεί να υπάρχει μη παρατηρούμενη ετερογένεια, η οποία μπορεί να παραμείνει επιτυχώς με τη χρήση αυτής της μεθόδου.

Συνεπώς, η συνάρτηση (2) εκτιμάται με τη Γενικευμένη Μέθοδο Ροπών (GMM) μέσω της μεθόδου των σταθερών περιφερειακών επιδράσεων (fixed region effects). Η εμπειρική διερεύνηση βασίζεται στην υπόθεση ότι καμία από τις ανεξάρτητες μεταβλητές δεν είναι προκαθορισμένη. Επίσης χρησιμοποιήθηκαν ως βοηθητικές μεταβλητές (instruments) διάφορες υστερήσεις της αύξησης του ποσοστού ανεργίας και δύο υστερήσεις των ερμηνευτικών μεταβλητών. Συνεπώς, γίνεται η υπόθεση ότι όλες οι μεταβλητές επηρεάζουν τη μεταβλητή του ποσοστού ανεργίας, αλλά και επηρεάζονται από αυτήν.

Στην εμπειρική ανάλυση έγιναν οι σχετικοί στατιστικοί έλεγχοι ώστε να μπορεί να περιληφθεί στο υπόδειγμα η εξαρτημένη μεταβλητή του ποσοστού της ανεργίας με χρονική υστέρηση. Συγκεκριμένα εξετάστηκε κατά πόσον το ποσοστό της ανεργίας είναι μια διαδικασία χωρίς τάση $I(1)$, δηλαδή αν ακολουθεί τυχαία πορεία. Έλεγχοι μοναδιαίων ριζών για διαχρονικά και διαστρωματικά δεδομένα χρησιμοποιήθηκαν για να εξεταστεί ο βαθμός ολοκλήρωσης όλων των μεταβλητών. Ο έλεγχος Levin, Lin and Chu (2002) χρησιμοποιήθηκε για να εξεταστεί κατά πόσον η εξαρτημένη μεταβλητή έχει κοινή μοναδιαία ρίζα. Η εκτιμηθείσα στατιστική τιμή t (t -statistic) είναι $-1,80$ και οδηγεί στην απόρριψη της μηδενικής υπόθεσης, δηλ. ότι υπάρχει μοναδιαία ρίζα.

Στη συνέχεια εκτιμήθηκαν δύο εκδοχές του εμπειρικού υποδείγματος. Στην πρώτη, έγινε η υπόθεση ότι δεν υπάρχουν επιδράσεις ανάμεσα στις περιφέρειες, δηλ. ότι οι αγορές εργασίας σε κάθε περιφέρεια συμπεριφέρονται ανεξάρτητα η μία από την άλλη. Στη δεύτερη εκδοχή θεωρήθηκε ότι υπάρχουν αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στις αγορές εργασίας των περιφερειών και συνεπώς το υπόδειγμα περιλαμβάνει τη μεταβλητή της χωρικής διάχυσης της ανεργίας.

Τα εμπειρικά αποτελέσματα παρουσιάζονται στον Πίνακα 2 (Υποδείγματα 1 και 2). Στην εμπειρική ανάλυση έγιναν οι απαραίτητοι στατιστικοί έλεγχοι για τα δύο υποδείγματα που εκτιμήθηκαν. Τέσσερις τύποι διαγνωστικών ελέγχων χρησιμοποιήθηκαν για να ελεγχθούν τα υποδείγματα. Ο πρώτος είναι ο έλεγχος Wald, ο οποίος ελέγχει τη στατιστική σημαντικότητα όλων των ερμηνευτικών μεταβλητών χωρίς να συμπεριλαμβάνει τις ψευδομεταβλητές οι οποίες χρησιμοποιούνται για να προσδιοριστεί η επίδραση των περιφερειών. Η εκτιμώμενη στατιστική δείχνει ότι μπορεί να απορριφθεί η υπόθεση μηδέν, δηλαδή ότι από κοινού όλοι οι εκτιμώμενοι συντελεστές των ερμηνευτικών μεταβλητών είναι ίσοι με το μηδέν σε επίπεδο σημαντικότητας 1%. Ο δεύτερος έλεγχος Wald ελέγχει την υπόθεση ότι από κοινού οι εκτιμώμενοι συντελεστές των ψευδομεταβλητών που ορίζουν την επίδραση των περιφερειών είναι ίσοι με το μηδέν. Το μέγεθος της εκτιμώμενης στατιστικής δείχνει ότι η υπόθεση ότι οι αντίστοιχοι συντελεστές είναι από κοινού ίσοι με το μηδέν μπορεί να απορριφθεί σε επίπεδο σημαντικότητας 1%. Ο έλεγχος Sargan χρησιμο-

Πίνακας 2: Εξαρτημένη μεταβλητή, ποσοστό % ανεργίας (u_{it})

Μεταβλητές		Υπόδειγμα 1	Υπόδειγμα 2
u_{it-1}	Ποσοστό ανεργίας προηγούμενης περιόδου	0,643*** [14,1]	0,491*** [8,36]
$dempl_{it}$	Απασχόληση (ρυθμός μεταβολής)	-8,842*** [-4,92]	-8,089*** [-4,58]
$dpart_{it}$	Ποσοστό συμμετοχής (μεταβολή)	17,631** [-2,51]	10,417* [-1,62]
$dens_{it}$	Πληθυσμιακή πυκνότητα	-0,018*** [4,68]	-0,041*** [-4,40]
$prod_{it-1}$	Παραγωγικότητα (προηγούμενης περιόδου)	0,054* [-1,52]	0,053* [1,52]
$esagr_{it}$	Μερίδιο απασχόλησης αγροτικού τομέα	-6,058*** [-3,83]	-1,782 [-0,77]
$escon_{it}$	Μερίδιο απασχόλησης κατασκευών	-5,513 [-0,53]	-4,586 [-0,47]
$espubl_{it}$	Μερίδιο απασχόλησης δημόσιων υπηρεσιών	-6,787*** [-3,21]	-1,782* [-1,85]
uD_{it}	Χωρική εξάρτηση	-	0,459*** [6,26]
Standard error		2,090	1,923

Σημείωση: Τα στοιχεία σε παρένθεση είναι η t-statistic. Τα σύμβολα (***), (**) και (*) υποδεικνύουν επίπεδο σημαντικότητας 1%, 5% και 10%, αντίστοιχα.

ποιείται για να διαπιστωθεί ότι οι χρησιμοποιούμενες βοηθητικές μεταβλητές είναι οι κατάλληλες. Σύμφωνα με τον έλεγχο, δεν απορρίπτεται η υπόθεση μηδέν, συνεπώς επιβεβαιώνεται η καταλληλότητα των χρησιμοποιούμενων βοηθητικών μεταβλητών. Τέλος, οι έλεγχοι για την ύπαρξη αυτοσυσχέτισης δείχνουν ότι δεν υπάρχει σειριακή συσχέτιση πρώτου και δεύτερου βαθμού στα εξεταζόμενα υποδείγματα ανεργίας.

Τα εμπειρικά αποτελέσματα του Υποδείγματος 1 είναι τα εξής:

(i) Ο συντελεστής του ποσοστού ανεργίας της προηγούμενης περιόδου (u_{it-1}) είναι θετικός και στατιστικά σημαντικός, ενώ από την υψηλή τιμή του (0,65) διαπιστώνεται σχετικά υψηλός βαθμός εμμονής της ανεργίας. Η εκτίμηση αυτή βρίσκεται σε συμφωνία με τα αποτελέσματα άλλων ερευνών (Decressin and Fatàs, 1995, για την Ευρώπη, Jimeno and Bentolila, 1998, για την Ισπανία, Kostoris et al., 2002, για την Ιταλία). Επίσης, από τη συνάρτηση προκύπτει ότι το ποσοστό ανεργίας συγκλίνει σε κατάσταση σταθερής μεγέθυνσης με ρυθμό 2,4% το χρόνο (“β-σύγκλιση”),⁴ εκτίμηση η οποία βρίσκεται σε συμφωνία με τη διαπίστωση που αναφέρθηκε παραπάνω, δηλ. ότι η διασπορά του ποσοστού ανεργίας περιορίζεται διαχρονικά με ρυθμό 1,7% (“σ-σύγκλιση”).

(ii) Η επίδραση του ρυθμού μεταβολής της απασχόλησης ($dempl_{it}$) στο ποσοστό ανεργίας είναι αρνητική και στατιστικά σημαντική. Το ποσοστό ανεργίας περιορίζεται ως αποτέλεσμα της δημιουργίας μιας νέας θέσης εργασίας. Από την εμπειρική εκτίμηση προκύπτει ότι η αύξηση του ρυθμού απασχόλησης κατά 1% περιορίζει το ποσοστό ανεργίας κατά 0,25 της εκατοστιαίας μονάδας.

(iii) Η άνοδος του ποσοστού συμμετοχής ($dpart_{it}$) αυξάνει το ποσοστό ανεργίας, όπου ο συντελεστής είναι θετικός και στατιστικά σημαντικός. Προκύπτει ότι, όταν περισσότερα άτομα αναζητούν

⁴ Ο συντελεστής “β-σύγκλισης” υπολογίζεται προσεγγιστικά από το συντελεστή της εξαρτημένης μεταβλητής με χρονική υστέρηση (0,65) προσαρμοσμένο ως προς τη χρονική περίοδο εκτίμησης του υποδείγματος (27 έτη).

απασχόληση σε περιβάλλον περιορισμένων ευκαιριών, η ανεργία αυξάνεται. Οι εκτιμήσεις διαφέρουν από αυτές άλλων ερευνών (Elhorst, 2003), αλλά βρίσκονται σε συμφωνία με την έρευνα των Galiani et al. (2005). Ενδεχομένως το αποτέλεσμα που προκύπτει συνεκτιμά την επίδραση του ποσοστού συμμετοχής των ανδρών και των γυναικών, δεδομένου ότι υπάρχουν ενδείξεις ότι το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών επηρεάζει θετικά το ποσοστό ανεργίας και αρνητικά το ποσοστό συμμετοχής των ανδρών (Αναγνωστόπουλος, 2006). Οι εκτιμήσεις μας δείχνουν ότι η αύξηση του ποσοστού συμμετοχής κατά 1% επιβαρύνει το ποσοστό ανεργίας κατά 0,49 της εκατοστιαίας μονάδας.

(iv) Οι εμπειρικές εκτιμήσεις δείχνουν ότι στις πυκνοκατοικημένες περιφέρειες η επίτευξη ισορροπίας στην αγορά εργασίας διευκολύνεται, με αποτέλεσμα να μειώνεται η ανεργία στις περιφέρειες αυτές. Ο συντελεστής της πληθυσμιακής πυκνότητας ($dens_{it}$) είναι αρνητικός και στατιστικά σημαντικός. Τα αποτελέσματα δεν συμφωνούν με αυτά άλλων ερευνών (Taylor and Bradley, 1997, για Γερμανία, Ιταλία και Ην. Βασίλειο, και Niebuhr, 2003, για ΕΕ), ωστόσο είναι κατανοητά στην περίπτωση της Ελλάδος, δεδομένης της γεωμορφολογίας της χώρας και της άνισης κατανομής του πληθυσμού στις περιφέρειες.

(v) Τα εμπειρικά αποτελέσματα δείχνουν ότι η άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας κατά την προηγούμενη περίοδο ($prod_{it-1}$) αυξάνει το ποσοστό ανεργίας και το εύρημα αυτό μπορεί να ερμηνευθεί από τις διαρθρωτικές και τεχνολογικές μεταβολές που λαμβάνουν χώρα σε όλη την περίοδο που εξετάζεται. Οι εκτιμήσεις αυτές συμφωνούν με τους Basile and De Benedictis (2004) για τις ΗΠΑ και Galiani et al. (2005) για την Αργεντινή, αλλά διαφέρουν από τα αποτελέσματα των Limosani (2004) για την Ιταλία και τις εκτιμήσεις των Zeilstra and Elhorst (2006) και Basile and De Benedictis (2004) για τις ευρωπαϊκές περιφέρειες.

(vi) Όσον αφορά τα μερίδια απασχόλησης, προκύπτουν τα εξής: η μείωση του μεριδίου της απασχόλησης του φθίνοντα αγροτικού τομέα ($esagr_{it}$) πιέζει την ανεργία προς τα πάνω, κάτι που είναι αναμενόμενο. Επίσης, η κατά το μάλλον ή ήττον σταθερότητα του μεριδίου της απασχόλησης στις κατασκευές ($escon_{it}$) δεν επηρεάζει σημαντικά το ποσοστό ανεργίας, πράγμα που μπορεί να αποδοθεί στο ότι οι νέες θέσεις εργασίας καλύπτονται από νεοεισερχομένους ή/και μετανάστες χωρίς να επηρεάζεται ουσιαστικά το ποσοστό ανεργίας. Τέλος, ο δημόσιος τομέας στην Ελλάδα φαίνεται να έχει ενεργό ρόλο στη δημιουργία απασχόλησης ($espubl_{it}$) και στη μείωση της ανεργίας.⁵ Ωστόσο, δεδομένων των μεταβολών της διάρθρωσης, με τον περιορισμό του αγροτικού τομέα προς όφελος των υπηρεσιών, οι μεταβολές των μεριδίων απασχόλησης ενδεχομένως αντανακλούν και μεταβολές του ανθρώπινου κεφαλαίου. Το μερίδιο απασχόλησης στο δημόσιο τομέα μπορεί να παίζει αυτόν το ρόλο, δεδομένου ότι οι απασχολούμενοι στον εν λόγω τομέα φαίνεται να έχουν υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης σε σύγκριση με τον ιδιωτικό τομέα (Papapetrou, 2006).

Στον Πίνακα 2 παρουσιάζονται επίσης τα εμπειρικά αποτελέσματα του Υποδείγματος 2, το οποίο αποτελεί διευρυμένη μορφή του Υποδείγματος 1, με την προσθήκη της μεταβλητής χωρικών επιδράσεων της ανεργίας. Προκύπτει ότι οι συντελεστές των ανεξάρτητων μεταβλητών διατηρούν τα ίδια πρόσημα, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις το επίπεδο σημαντικότητας και το μέγεθος των συντελεστών περιορίζονται.

(vii) Ο συντελεστής της μεταβλητής των χωρικών επιδράσεων εμφανίζεται με το αναμενόμενο θετικό πρόσημο και είναι στατιστικά σημαντικός. Προκύπτει, συνεπώς, ότι οι χωρικές επιδράσεις της ανεργίας αποτελούν σημαντικό ερμηνευτικό παράγοντα του ποσοστού ανεργίας. Η προσθήκη της μεταβλητής αυτής βελτιώνει επίσης το τυπικό σφάλμα της παλινδρόμησης. Έτσι, το ποσοστό

⁵ Βλ. επίσης Taylor and Bradley (1997).

ανεργίας σε μια περιφέρεια επηρεάζεται από την εξέλιξη του ποσοστού ανεργίας στις υπόλοιπες περιφέρειες και αντίστροφα και η επίδραση περιορίζεται καθώς αυξάνεται η γεωγραφική απόσταση μεταξύ των περιφερειών.

Στο σημείο αυτό απαιτούνται ορισμένες διευκρινίσεις σχετικά με την ερμηνεία των εμπειρικών αποτελεσμάτων του Υποδείγματος 2, καθώς η προσθήκη της μεταβλητής των χωρικών επιδράσεων της ανεργίας διαφοροποιεί την ερμηνεία των συντελεστών του υποδείγματος.

Συγκεκριμένα, στην περίπτωση που η συνάρτηση περιλαμβάνει τη χωρική διάχυση της ανεργίας, προκύπτει ότι *όχι μόνο* η εξαρτημένη μεταβλητή επηρεάζεται από τη μεταβλητή των χωρικών επιδράσεων, αλλά και ότι *όλοι* οι συντελεστές των ανεξάρτητων μεταβλητών συναρτώνται με τη μεταβλητή των χωρικών επιδράσεων. Αυτό συμβαίνει επειδή το ποσοστό ανεργίας σε κάθε περιφέρεια εξαρτάται κατ' αρχάς από ένα *άμεσο* αποτέλεσμα (άμεση συνιστώσα), που συνδέεται με τους συντελεστές της συνάρτησης, όπως εκτιμήθηκε εμπειρικά. Το άμεσο αποτέλεσμα είναι το ίδιο για όλες τις περιφέρειες. Επιπλέον το ποσοστό ανεργίας εξαρτάται από ένα *έμμεσο* αποτέλεσμα (έμμεση συνιστώσα), που συνδέεται με το ποσοστό ανεργίας στις γύρω περιφέρειες. Η επίδραση αυτή προκαλείται από τη διάχυση των άμεσων αποτελεσμάτων. Το έμμεσο αποτέλεσμα διαφοροποιείται από περιφέρεια σε περιφέρεια. Επιπροσθέτως, προκύπτουν επιπλέον επιδράσεις, που προκαλούνται από τα άμεσα και τα έμμεσα αποτελέσματα. Έτσι, το συνολικό αποτέλεσμα επί του ποσοστού ανεργίας είναι το άθροισμα όλων των παραπάνω παραγόντων. Το ίδιο ισχύει για τις επιδράσεις όλων των ανεξάρτητων μεταβλητών του υποδείγματος στην ανεξάρτητη μεταβλητή.⁶

Ας ληφθεί ως παράδειγμα η εμμονή της ανεργίας με βάση το Υπόδειγμα 2. Η *άμεση* συνιστώσα της εμμονής της ανεργίας είναι 0,49 και προκύπτει ευθέως από το συντελεστή του u_{it-1} . Η *άμεση* συνιστώσα είναι ενιαία για όλες τις περιφέρειες. Η *έμμεση* συνιστώσα της εμμονής της ανεργίας είναι 0,23 και προκύπτει από το συντελεστή της άμεσης συνιστώσας και το συντελεστή προσαρμογής του υποδείγματος ($0,46 \times 0,49$). Η έμμεση συνιστώσα είναι *διαφορετική* για κάθε περιφέρεια. Έτσι, η *συνολική* εμμονή της ανεργίας είναι 0,72 και προκύπτει από το άθροισμα της άμεσης και της έμμεσης συνιστώσας, το οποίο προφανώς *διαφέρει* από περιφέρεια σε περιφέρεια.

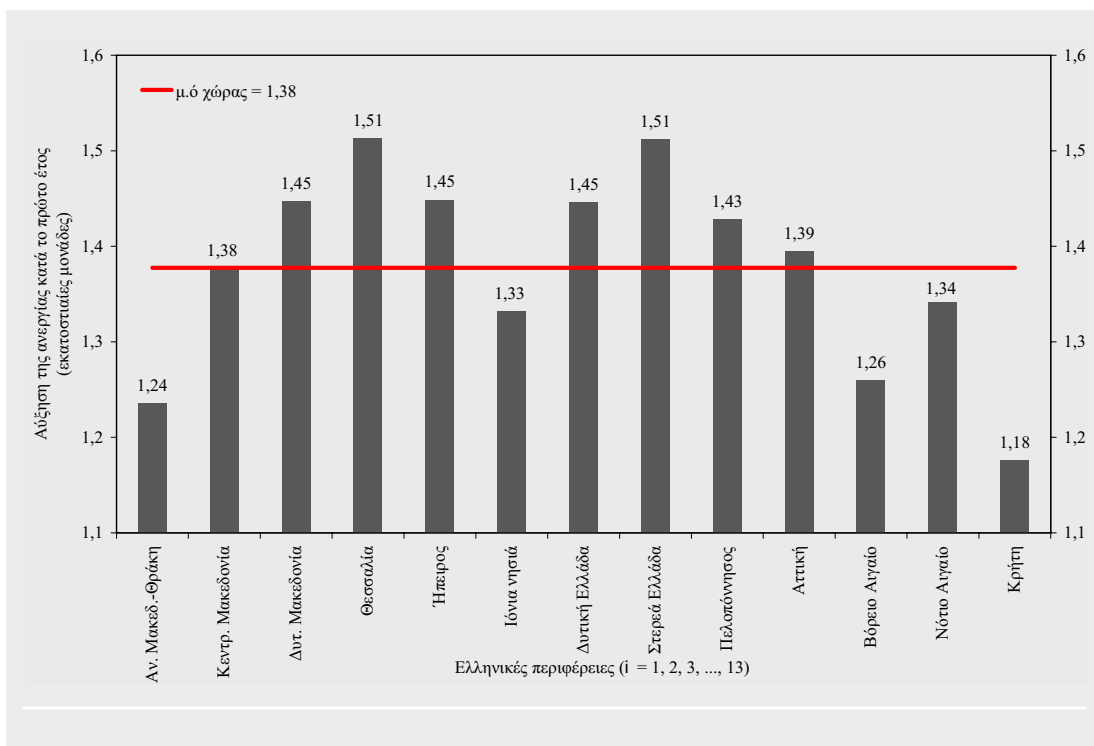
Ας σημειωθεί ότι στο Υπόδειγμα 2 περίπου τα 2/3 ($0,49/0,72$) της εμμονής της ανεργίας είναι ίδια σε όλες τις περιφέρειες, ενώ το υπόλοιπο 1/3 ($0,23/0,72$) μεταβάλλεται διαπεριφερειακά. Αντίθετα, στο Υπόδειγμα 1 η εμμονή της ανεργίας είναι ελαφρώς χαμηλότερη (συντελεστής του $u_{it-1} = 0,64$) και *ενιαία* για όλες τις περιφέρειες.

Στο Διάγραμμα 6 παρουσιάζεται η εμμονή της ανεργίας στην Ελλάδα όταν προκληθεί μεταβολή της ανεργίας σε μια περιφέρεια (π.χ. το κλείσιμο ενός εργοστασίου). Προκύπτει ότι η ανεργία εμφανίζει μεγαλύτερη εμμονή όταν προκαλείται από μεταβολές στις πιο “κεντρικές” περιφέρειες (π.χ. Θεσσαλία, Στερεά Ελλάδα), επειδή οι επιδράσεις στην ανεργία από τη μεταβολή αυτή διαχέονται σε πολλές γειτονικές περιφέρειες και τελικά στο σύνολο της χώρας. Αντίθετα, η ανεργία εμφανίζει μικρότερη εμμονή όταν προκαλείται από μεταβολές στις πιο “απομονωμένες” περιφέρειες (π.χ. Κρήτη, Νησιά Αιγαίου), καθώς οι μεταβολές αυτές δεν μπορούν να διαχυθούν εύκολα σε πολλές περιφέρειες της χώρας.

Έτσι, εάν υπάρξει ένας επιπλέον άνεργος σε κάθε περιφέρεια, η εμμονή της ανεργίας στη χώρα είναι ενιαία (1,38). Αλλά ένας επιπλέον άνεργος στη Θεσσαλία επιφέρει μεγαλύτερη εμμονή της ανεργίας (1,51) από ό,τι ένας επιπλέον άνεργος στην Κρήτη (1,18).

⁶ Αναλυτικές εξηγήσεις για τα θέματα αυτά περιέχονται στο Abreu et al. (2004).

Διάγραμμα 6: Εμμονή της ανεργίας στην Ελλάδα (1981-2008) από αύξηση του ποσοστού % της ανεργίας στην περιφέρεια *i*

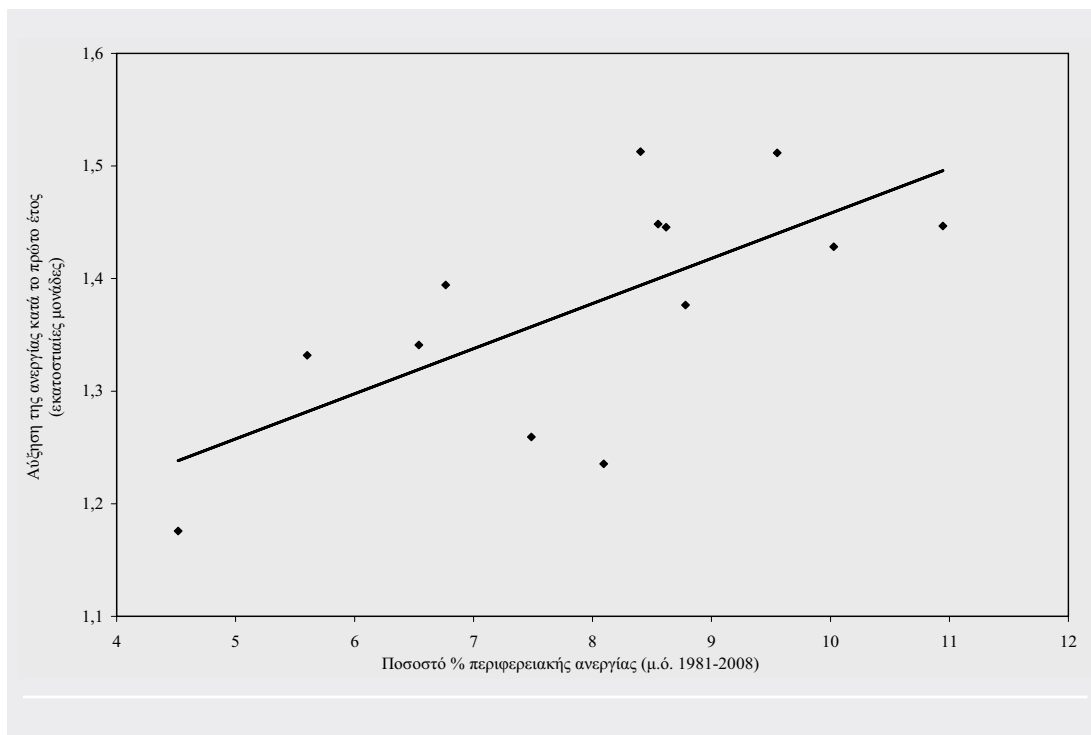
Στο Διάγραμμα 7 παρουσιάζεται η σχέση του βαθμού εμμονής της ανεργίας και του ποσοστού ανεργίας. Είναι ενδιαφέρον ότι υπάρχει μια θετική σχέση μεταξύ των εν λόγω δύο μεγεθών. Δηλαδή, η ανεργία εμφανίζει σχετικά μεγαλύτερη εμμονή όταν προέρχεται από περιφέρειες με υψηλότερη ανεργία και μικρότερη εμμονή όταν προέρχεται από περιφέρειες με χαμηλότερη ανεργία. Φαίνεται λοιπόν ότι οι περιφερειακές αποκλίσεις της ανεργίας διατηρούνται. Η διαπίστωση αυτή ερμηνεύει τη διατήρηση των αποκλίσεων ως προς το ποσοστό ανεργίας μεταξύ των διαφόρων ελληνικών περιφερειών για μεγάλες χρονικές περιόδους.

Τέλος, όσον αφορά το μέγεθος της επίδρασης των παραγόντων που επηρεάζουν το ποσοστό ανεργίας στις διάφορες περιφέρειες, προκύπτει ότι οι παράγοντες που μειώνουν την ανεργία στη χώρα (π.χ., η δημιουργία απασχόλησης) έχουν ισχυρότερη επίδραση όταν προκαλούνται στις “κεντρικές” περιφέρειες (γιατί ασκούν θετική επίδραση σε περισσότερες περιφέρειες), άρα και η πολιτική για την απασχόληση είναι περισσότερο αποτελεσματική, ενώ το αντίθετο συμβαίνει όταν προκαλούνται στις πιο “απομακρυσμένες” περιφέρειες.

Για παράδειγμα, μια αύξηση του ρυθμού απασχόλησης κατά 1% στην Θεσσαλία μειώνει το ποσοστό ανεργίας στη χώρα κατά 0,35 της εκατοστιαίας μονάδας, ενώ η αντίστοιχη αύξηση της απασχόλησης στην Κρήτη περιορίζει το ποσοστό ανεργίας κατά 0,25 της εκατοστιαίας μονάδας. Έτσι, μια επιλεκτική παρέμβαση από πλευράς πολιτικής για την απασχόληση φαίνεται κατ’αρχήν να ενδείκνυται για τη μείωση της ανεργίας.

Ωστόσο, χρειάζεται προσοχή στη διατύπωση συμπερασμάτων πολιτικής, γιατί η δημιουργία απασχόλησης στις “κεντρικές” περιφέρειες (π.χ. Θεσσαλία) απαιτεί μεγαλύτερη προσπάθεια από ό,τι στις “απομακρυσμένες” περιφέρειες (π.χ. Κρήτη), επειδή η ανεργία στις “κεντρικές” περιφέρειες

Διάγραμμα 7: Εμμονή της ανεργίας και ποσοστό % περιφερειακής ανεργίας

εμφανίζει μεγαλύτερη εμμονή. Εξάλλου, το μεγαλύτερο μέρος της επίδρασης των προσδιοριστικών παραγόντων του ποσοστού ανεργίας είναι το ίδιο σε όλες τις περιφέρειες.

6 Συμπεράσματα

Στην εργασία αυτή παρουσιάζεται ένα ερμηνευτικό πλαίσιο για τις περιφερειακές αποκλίσεις του ποσοστού ανεργίας και την εμμονή της ανεργίας στην Ελλάδα. Καταstrώνεται ένα δυναμικό υπόδειγμα, που ερμηνεύει το ποσοστό ανεργίας με βάση ετήσια στοιχεία της περιόδου 1981-2008 για τις 13 ελληνικές περιφέρειες. Το υπόδειγμα εκτιμήθηκε με τη Γενικευμένη Μέθοδο Ροπών (GMM) και περιλαμβάνει συγκεκριμένες μεταβλητές για κάθε περιφέρεια που αφορούν τα χαρακτηριστικά της περιφέρειας και τις χωρικές επιδράσεις της ανεργίας.

Η εμπειρική ανάλυση έδειξε ότι το ποσοστό ανεργίας σε περιφερειακό επίπεδο ερμηνεύεται από παράγοντες ζήτησης και προσφοράς εργασίας, όπως η αύξηση της απασχόλησης, το ποσοστό συμμετοχής, η πληθυσμιακή πυκνότητα, η παραγωγικότητα της εργασίας και η παραγωγική διάρθρωση. Από την ανάλυση διαπιστώνεται η ύπαρξη σημαντικών αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στις περιφερειακές αγορές εργασίας. Έτσι, οι επιδράσεις των ερμηνευτικών παραγόντων του υποδείγματος διαφέρουν από περιφέρεια σε περιφέρεια, όπως και η αποτελεσματικότητα των μέτρων πολιτικής. Επίσης, η ανεργία εμφανίζει αρκετά υψηλό και ασύμμετρο βαθμό εμμονής, η οποία είναι μεγαλύτερη όταν η αύξηση της ανεργίας προκαλείται από διαταραχές σε πιο “κεντρικές” περιφέρειες και μικρότερη όταν η αύξηση της ανεργίας προκαλείται από διαταραχές στις πιο “απομακρυσμένες” περιφέρειες.

Από τις εμπειρικές διαπιστώσεις προκύπτει ότι μια οριζόντια πολιτική που θα καλύπτει όλη τη χώρα και συγχρόνως θα δίνει έμφαση στις περιοχές με οξυμμένα προβλήματα ανεργίας φαίνεται

να είναι πιο ενδεδειγμένη. Θεωρούμε ότι τα εμπειρικά αποτελέσματα αφήνουν μεγάλα περιθώρια λειτουργίας της ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής για την αντιμετώπιση της ανεργίας και των περιφερειακών ανισοτήτων.

Βιβλιογραφία

Abreu, M., H. De Groot and R. Florax (2004), *Space and Growth: A Survey of Empirical Evidence and Methods*, Tinbergen Institute Discussion Paper, 129/3.

Αναγνωστόπουλος, Λ. (2006), *Οι Προσδιοριστικοί Παράγοντες της Περιφερειακής Ανεργίας στην Ελλάδα, 1995-2005*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία (ΜΑ), Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Baddeley, M., R. Martin and P. Tyler (1998), “Transitory Shock or Structural Shift? The Impact of the Early 1980s Recession on British Regional Unemployment”, *Applied Economics*, 30, 9-30.

Badinger, H. and T. Url (2002), “Determinants of Regional Unemployment: Some Evidence from Austria”, *Regional Studies*, 36(9), 977-88.

Basile, R. and L. De Benedictis (2004), *Regional Unemployment and Productivity in Europe and the US*, European Regional Science Association, Conference Paper.

Blackley, P. R. (1989), “The Measurement and Determination of State Equilibrium Unemployment Rates”, *Southern Economic Journal*, 56, 440-56.

Blanchard, O. J. and L. Katz (1992), “Regional Evolutions”, *Brookings Papers on Economic Activity*, 1, 1-61.

Blanchflower, D. G. and A. J. Oswald (1994), *The Wage Curve*, MIT, Cambridge.

Brechling, F. (1967), “Trends and Cycles in British Regional Unemployment”, *Oxford Economic Papers*, 19, 1-21.

Burridge, P. and I. Gordon (1981), “Unemployment in the British Metropolitan Labour Areas”, *Oxford Economic Papers*, 33, 274-97.

Card, D. (1995), “The Wage Curve: A Review”, *Journal of Economic Literature*, 33, 285-99.

Cheshire, P. C. (1973), *Regional Unemployment Differentials in Great Britain*, Cambridge University Press, National Institute of Economic and Social Research.

Decressin, J. and A. Fatàs (1995), “Regional Labour Market Dynamics in Europe”, *European Economic Review*, 39, 1627-55.

Elhorst, J. P. (2003), “The Mystery of Regional Unemployment Differentials: Theoretical and Empirical Explanations”, *Journal of Economic Surveys*, 17(5), 709-49.

Fleisher, B.M. and G. Rhodes (1976), “Unemployment and the Labor Force Participation of Married Men and Women: A Simultaneous Model”, *The Review of Economics and Statistics*, 58, 398-406.

Galiani, S., C. Lamarche, A. Porto and W. Sosa-Escudero (2005), “Persistence and Regional Disparities in Unemployment (Argentina 1980–1997)”, *Regional Science and Urban Economics*, 35, 375– 94.

Gordon, I. R. (1985), "The Cyclical Sensitivity of Regional Employment and Unemployment Differentials", *Regional Studies* 19, 95-110.

Gordon, I. R. (1988), "Evaluating the Effects of Employment Changes on Local Unemployment", *Regional Studies*, 22, 135-47.

Groenewold, N. (1997), "Does Migration Equalise Regional Unemployment Rates? Evidence from Australia", *Papers in Regional Science*, 76, 1-20.

Harris, J. R. and M. P. Todaro (1970), "Migration, Unemployment, and Development: A Two Sector Analysis", *American Economic Review*, 60, 126-42.

Jimeno, J. F. and S. Bentolila (1998), "Regional Unemployment Persistence (Spain, 1976-1994)", *Labour Economics*, 5, 25-51.

Jones, D. R. and D. N. Manning (1992), "Long Term Unemployment, Hysteresis and the Unemployment-Vacancy Relationship: A Regional Analysis", *Regional Studies*, 26, 17-29.

Kostoris Padoa-Schioppa, F. and R. Basile (2002), *Unemployment Dynamics in the "Mezzogiornos of Europe": Lessons for the Mezzogiorno of Italy*, CEPR Working Paper No 3594.

Layard, R. (1997), "Preventing Long-term Unemployment: An Economic Analysis" στο D. J. Snower and G. de la Dehesa (επιμ.) *Unemployment Policy*, Cambridge University Press, Cambridge, 333-56.

Layard, R., S. Nickell and R. Jackman (1991), *Unemployment, Macroeconomic Performance and the Labour Market*, University Press, Oxford.

Levin, A., C.F. Lin and C.S.J. Chu (2002), "Unit Root Tests in Panel Data: Asymptotic and Finite-Sample Properties", *Journal of Econometrics*, 108, 1-24.

Limosani, M. (2004), "Beyond Regional Institutions: Widening Unemployment Differentials in Italy", *Labour*, 18 (3), 503-14.

Λώλος, Σ. (2009), *Οι Ελληνικές Περιφέρειες: Οικονομική Σύγκλιση και Συνοχή*, Gutenberg, Αθήνα.

Lopez-Bazo, E., T. Del Barrio and M. Artis (2002), "The Regional Distribution of Spanish Unemployment", *Papers in Regional Science*, 81, 365-89.

Marston, S.T. (1985), "Two Views of the Geographic Distribution of Unemployment", *Quarterly Journal of Economics*, 100, 57-79.

Μητράκος, Θ. και Δ. Νικολίτσα (2006), "Η Διάρκεια της Ανεργίας στην Ελλάδα: Εξελίξεις και Χαρακτηριστικά", Τράπεζα της Ελλάδος, *Οικονομικό Δελτίο*, 27, 7-46.

Mohlo, I. (1995), "Spatial Autocorrelation in British Unemployment", *Journal of Regional Science*, 35, 641-58.

Montgomery, E. B. (1993), *Patterns in Regional Labour Market Adjustment: The United States vs. Japan*, NBER, Cambridge, Working Paper No. 4414.

Mortensen, D. and C. Pissarides (1994), “Job Creation and Job Destruction in the Theory of Unemployment”, *Review of Economic Studies*, 61, 3, 397-416.

Niebuhr, A. (2003), “Spatial Interaction and Regional Unemployment in Europe”, *European Journal of Spatial Development*, 5, October.

Overman, H. and D. Puga (2002), “Unemployment Clusters across Europe’s Regions and Countries”, *Economic Policy*, 34, 115-47.

Papapetrou, E. (2006), “The Public-Private Sector Pay Differential in Greece”, *Public Finance Review*, 35 (4), 450-73.

Payne, J. E. (1995), “A note on Real Wage Rigidity and State Unemployment Rates”, *Journal of Regional Science*, 35, 319-32.

Pissarides, C. A. and I. McMaster (1990), “Regional Migration, Wages and Unemployment: Empirical Evidence and Implications for Policy”, *Oxford Economic Papers*, 42, 812-31.

Summers, L. H. (1986), “Why is the Unemployment Rate so Very High Near Full Employment?”, *Brookings Papers on Economic Activity*, 2, 339-83.

Taylor, J. and S. Bradley (1997), “Unemployment in Europe: A Comparative Analysis of Regional Disparities in Germany, Italy and the UK”, *Kyklos*, 50, 221-45.

Thirlwall, A. P. (1966), “Regional Unemployment as a Cyclical Phenomenon”, *Scottish Journal of Political Economy*, 13, 205-19.

Trendle, B. (2003), *Regional Variation in Queensland’s Unemployment Rate*, Working Paper No. 7, May.

Zeilstra, A. S. and J. P. Elhorst (2006), *Unemployment Rates at the Regional and National Levels of the European Union: A Integrated Analysis*, Εισήγηση στο 46ο Συνέδριο της European Regional Science Association, 30.8-3.9, Βόλος.

Πτυχιούχοι και αγορά εργασίας: ανεργία, μισθοί και ιδιωτικές αποδόσεις της εκπαίδευσης στην Ελλάδα

Θεόδωρος Μητράκος, Πάνος Τσακλόγλου και Ιωάννης Χολέζας*

1 Εισαγωγή

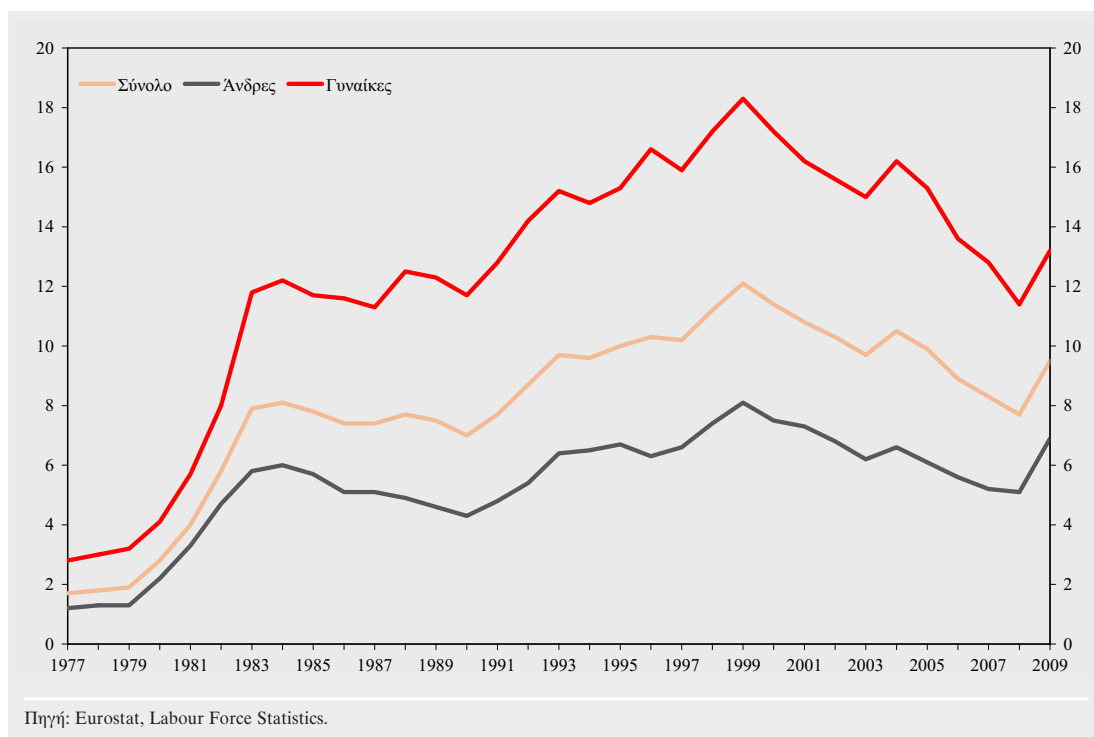
Η ζήτηση αποφοίτων ανώτατης εκπαίδευσης στην Ελλάδα ήταν πάντοτε ιδιαίτερα υψηλή. Στοχεύοντας στην ικανοποίηση αυτής της ζήτησης, το ελληνικό κράτος προχώρησε την τελευταία δεκαεπταετία στην ταχύτατη επέκταση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με την ίδρυση νέων εκπαιδευτικών μονάδων σε ολόκληρη την επικράτεια. Το αποτέλεσμα ήταν η ραγδαία αύξηση της προσφοράς πτυχιούχων, παλαιών και νέων ειδικοτήτων. Όμως συχνά διατυπώνονται αμφιβολίες ως προς τη δυνατότητα απορρόφησης αυτών των αποφοίτων στην αγορά εργασίας. Έτσι, το ζήτημα των προοπτικών στην αγορά εργασίας τόσο για τους νέους πτυχιούχους όσο και για τους νέους γενικότερα βρίσκεται στο επίκεντρο του δημόσιου διαλόγου τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα. Η σχετική συζήτηση περιστρέφεται γύρω από δύο βασικούς άξονες. Ο πρώτος άξονας αφορά τα ποσοστά ανεργίας που αντιμετωπίζουν οι πτυχιούχοι ανώτατης εκπαίδευσης συγκριτικά με τους αποφοίτους των άλλων εκπαιδευτικών βαθμίδων και ο δεύτερος άξονας αφορά τις αποδοχές τους και το κατά πόσον αυτές ανταποκρίνονται στη θεωρητικά αυξημένη παραγωγικότητά τους και τις προσδοκίες τους. Ο συνδυασμός αυτών των δύο στοιχείων καθορίζει την απόδοση της επένδυσης των ατόμων στην εκπαίδευσή τους και τη γενικότερη εικόνα-θέση τους στην αγορά εργασίας.

Το Διάγραμμα 1 είναι διαφωτιστικό, καθώς παρουσιάζει την εξέλιξη του ποσοστού ανεργίας κατά την περίοδο 1977-2009 τόσο για το σύνολο του εργατικού δυναμικού της Ελλάδος όσο και για τους άνδρες και τις γυναίκες χωριστά. Η τάση έχει μεν διακυμάνσεις, αλλά είναι σαφώς αυξητική. Το ποσοστό ανεργίας από 1,7% το 1977 έφτασε στο 9,5% το 2009, αφού προηγουμένως είχε λάβει τη μέγιστη τιμή του (12,1%) το 1999, ενώ είναι εμφανείς οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης τη διετία 2008-2009, οπότε καταγράφεται αύξηση της ανεργίας κατά δύο εκατοστιαίες μονάδες. Σε όλα ανεξαιρέτως τα έτη, το ποσοστό ανεργίας των γυναικών ήταν υπερδιπλάσιο του ποσοστού ανεργίας των ανδρών.

Στα Διαγράμματα 2α και 2β παρουσιάζεται η εξέλιξη των ποσοστών ανεργίας κατά ηλικιακή ομάδα, χωριστά για τους άνδρες και τις γυναίκες (πιο αναλυτικά για τους νέους και τους ηλικιωμένους εργαζομένους). Τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες παρατηρείται μια αντίστροφη σχέση μεταξύ ηλικίας και ποσοστού ανεργίας, καθώς τα ποσοστά ανεργίας στις ηλικιακές ομάδες 15-19 και 20-24 είναι δυσαναλόγως υψηλότερα από αυτά των μεγαλύτερων ηλικιακών ομάδων. Για αρκετά έτη της υπό εξέταση περιόδου, το ποσοστό ανεργίας των γυναικών ηλικίας 15-19 ετών ήταν πάνω από 50%, ενώ των γυναικών ηλικίας 20-24 ετών ήταν συνήθως υψηλότερο του 30%.

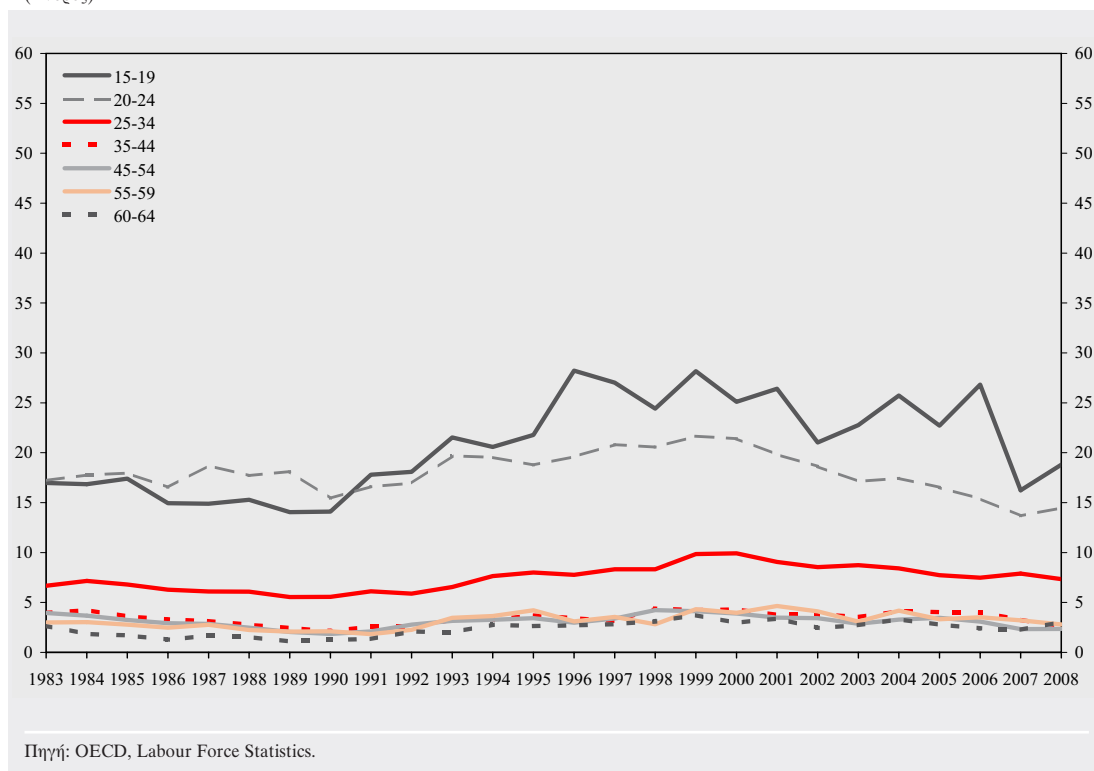
* Τράπεζα της Ελλάδος, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και ΚΕΠΕ, αντίστοιχα. Το άρθρο απηχεί τις απόψεις των συγγραφέων και όχι κατ' ανάγκην αυτές της Τράπεζας της Ελλάδος. Ευχαριστίες εκφράζονται στους Ν. Καστή, Γ. Καλογήρου, Η. Κικίλια, Δ. Νικολίτσα, Ε. Παπαπέτρου, Τ. Πολίτη και Γ. Ψαχαρόπουλο για τα χρήσιμα σχόλιά τους. Η παρούσα μελέτη υποστηρίχθηκε από τη Μορφωτική και Αναπτυξιακή Προτοβουλία. Προηγούμενη εκδοχή της αποτέλεσε μέρος της συνολικότερης δράσης με τίτλο "Εκπαίδευση και Ανάπτυξη: Σύνδεση Εκπαίδευσης και Απασχόλησης".

Διάγραμμα 1: Ποσοστό % ανεργίας κατά φύλο: Ελλάδα, 1977-2009

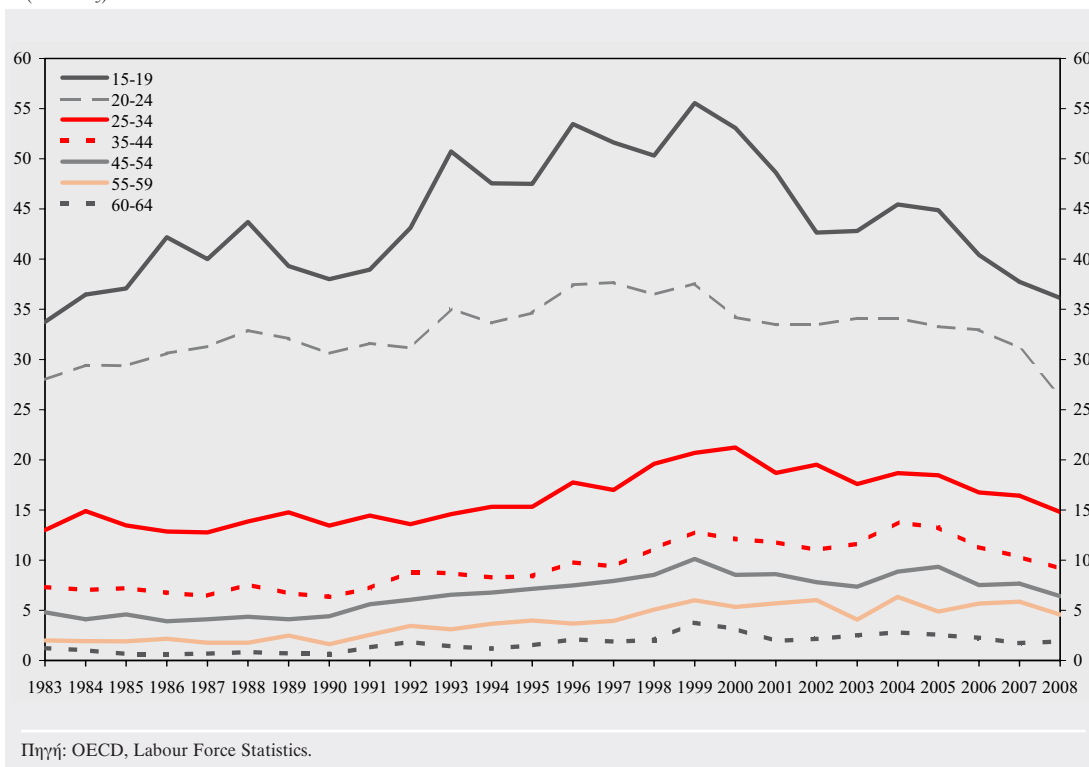
Διάγραμμα 2α: Ποσοστό % ανεργίας κατά ηλικιακή ομάδα: Ελλάδα, 1983-2008

(Άνδρες)

Διάγραμμα 2β: Ποσοστό % ανεργίας κατά ηλικιακή ομάδα: Ελλάδα, 1983-2008

(Γυναίκες)

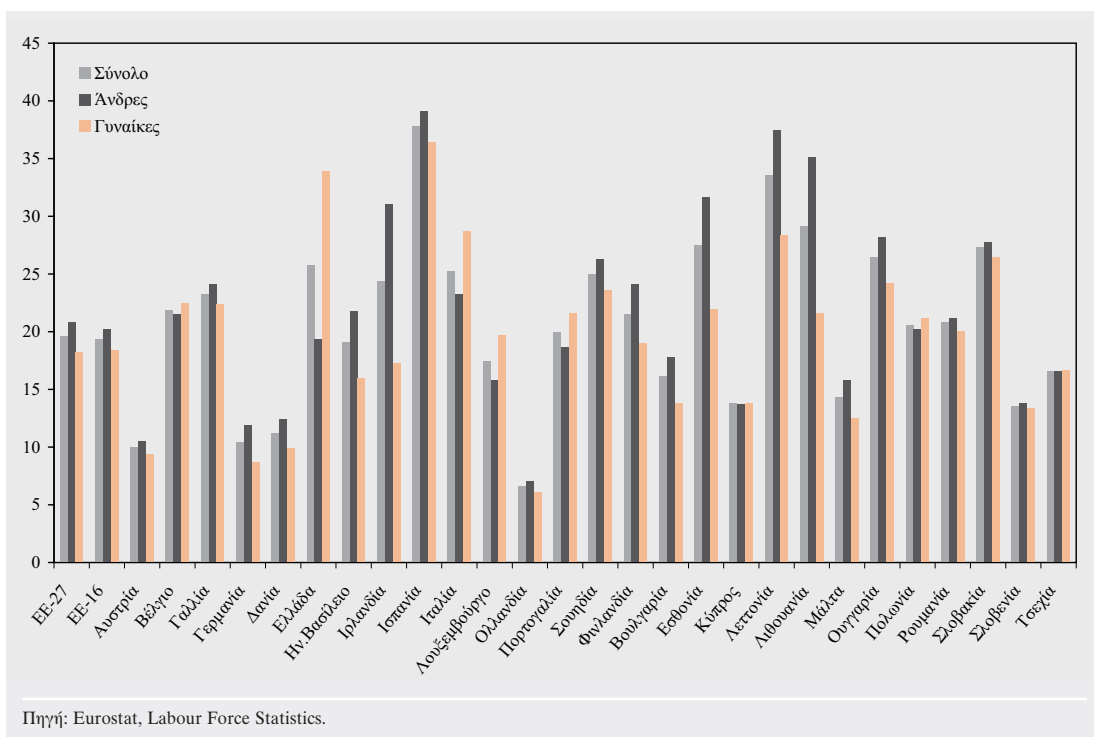
Υψηλά ποσοστά παρατηρούνται και στην ομάδα των γυναικών ηλικίας 25-34 ετών (13%-22%). Τα ποσοστά για τους άνδρες των αντίστοιχων ηλικιακών ομάδων είναι επίσης υψηλά, όχι όμως τόσο όσο αυτά των γυναικών, που κυμαίνονται μεταξύ 14% και 28% για την ομάδα 15-19 ετών και μεταξύ 14% και 22% για την ομάδα 20-24 ετών. Τα ποσοστά ανεργίας των ανδρών ηλικίας άνω των 35 ετών ήταν χαμηλότερα του 5% σε όλα τα έτη, ενώ τα αντίστοιχα των γυναικών ήταν κάτω του 10% (με εξαίρεση την ομάδα 35-44 μετά το 1998).

Πρόβλημα ανεργίας των νέων αντιμετωπίζουν σχεδόν όλες οι ευρωπαϊκές χώρες. Όμως, σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat για το 2009, με βάση τον εναρμονισμένο ορισμό της ανεργίας, η χώρα μας βρισκόταν στην έβδομη θέση αναφορικά με το ποσοστό ανεργίας των νέων μέχρι 24 ετών σε σύγκριση με όλες τις χώρες της ΕΕ-27 (25,8%, έναντι κοινοτικού μέσου όρου 20,7%, Διάγραμμα 3). Το αποτέλεσμα αυτό οφείλεται κυρίως στα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας των νέων γυναικών (33,9%, έναντι κοινοτικού μέσου όρου 19,6%: πρόκειται για το δεύτερο κατά σειρά ποσοστό μεταξύ των χωρών της ΕΕ), ενώ, αντίθετα, το ποσοστό ανεργίας των νέων ανδρών ήταν ελαφρά χαμηλότερο από τον κοινοτικό μέσο όρο (19,4%, έναντι 21,7%).¹

Όμως, ακόμη και αν αποδειχθεί, με βάση τα δεδομένα της παρούσας μελέτης, ότι η τριτοβάθμια εκπαίδευση εξασφαλίζει καλύτερες προοπτικές στην αγορά εργασίας λόγω της χαμηλότερης ανεργίας των πτυχιούχων της, αυτό δεν αρκεί για να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η τριτοβάθμια εκπαίδευση αποτελεί καλή επένδυση από ιδιωτική σκοπιά. Για να κριθεί αυτό το ζήτημα, πρέ-

¹ Η Ελλάδα το 2009 παρουσιάζει αναλογικά βελτιωμένη εικόνα σε σύγκριση με το πρόσφατο παρελθόν: π.χ. το 2007 η χώρα μας ήταν πρώτη στην ΕΕ-27 όσον αφορά το συνολικό ποσοστό ανεργίας των νέων (Μητράκος, Τσαλιόγλου και Χολέζας, 2010α). Η διαφορά μεταξύ των δύο ετών οφείλεται ενδεχομένως στην καθυστερημένη επίδραση της πρόσφατης κρίσης στην ελληνική οικονομία.

Διάγραμμα 3: Ποσοστά % ανεργίας νέων κάτω των 25 ετών στα κράτη-μέλη της ΕΕ-27, 2009

πει να είναι γνωστές και οι αποδόσεις των λοιπών βαθμίδων της εκπαίδευσης ή, διαφορετικά, ο προσδοκώμενος μισθός μετά την αποφοίτηση από συγκεκριμένες εκπαιδευτικές βαθμίδες.

Η παρούσα μελέτη έχει διττό στόχο. Κατ' αρχάς, αποβλέπει στη διερεύνηση των προσδιοριστικών παραγόντων της ανεργίας σε μικροοικονομικό επίπεδο, με έμφαση στους πτυχιούχους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, χρησιμοποιώντας τα δεδομένα των Ερευνών Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ) της περιόδου 2004-2007. Δεύτερον, επιχειρεί να εκτιμήσει τις αποδοχές και στη συνέχεια να υπολογίσει τις (ιδιωτικές) αποδόσεις της εκπαίδευσης για επιμέρους, εκπαιδευτικά ομοιογενείς ομάδες.

Η μελέτη περιλαμβάνει τέσσερις ακόμη ενότητες. Στη δεύτερη ενότητα παρουσιάζεται συνοπτικά η σχετική βιβλιογραφία με κύριο γνώμονα τη βάση δεδομένων που αξιοποιείται κάθε φορά. Στην τρίτη ενότητα γίνεται περιγραφή των ΕΕΔ, που αποτελούν τη βάση δεδομένων της παρούσας μελέτης και αναφέρονται κάποια περιγραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος. Στην τέταρτη ενότητα παρουσιάζονται τα εμπειρικά αποτελέσματα και στην τελευταία ενότητα συνοψίζονται τα συμπεράσματα της ανάλυσης που προηγήθηκε.

2 Σύντομη ανασκόπηση της βιβλιογραφίας

Η αγορά εργασίας στην Ελλάδα έχει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που ενδέχεται να συνδέονται με τα υψηλά ποσοστά ανεργίας των νέων και των γυναικών. Το πρώτο χαρακτηριστικό είναι ο δυϊσμός, με την έννοια ότι λειτουργεί μια επίσημη αγορά, που υπόκειται σε ρυθμίσεις/ελέγχους και παρέχει εργασιακή ασφάλεια, και μια ανεπίσημη αγορά, χωρίς εργασιακή ασφάλεια, συχνά με αδήλωτη εργασία, κακές συνθήκες εργασίας και χαμηλές αμοιβές (ΙΣΤΑΜΕ, 2006). Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι ότι η αύξηση της ανεργίας που καταγράφεται την τελευταία 25ετία δεν πλήττει με τον ίδιο τρόπο όλους τους αποφοίτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (Καραμεσίνη, 2003).

Το τρίτο χαρακτηριστικό είναι η ανισορροπία μεταξύ ζήτησης και προσφοράς, η οποία αφορά κυρίως τα άτομα με υψηλές δεξιότητες (Liagouras et al., 2003, Κατσανέβας και Λιβανός, 2005). Η ανισορροπία αυτή αποδίδεται (α) στην αδυναμία του εκπαιδευτικού συστήματος να προσαρμοστεί στις ανάγκες της αγοράς εργασίας (Παπαηλίας, 2006) και στη ραγδαία τεχνολογική πρόοδο (IOBE, 2007), που οδηγεί σε έλλειψη συγκεκριμένων ειδικοτήτων (ΣΕΒ, 2004), (β) στην επιμονή των Ελλήνων πολιτών να αποκτούν ανώτατη εκπαίδευση (Παπαηλίας, 2006), αν και αυτή η επιμονή είναι εύλογη, αφού φαίνεται να εξασφαλίζει χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας (Κασίμης, 2002, και Καραμεσίνη, 2003), (γ) στη χαμηλή ζήτηση απόμων με υψηλές δεξιότητες λόγω της ανεπαρκούς ανάπτυξης του ιδιωτικού τομέα (ΙΣΤΑΜΕ, 2006) και (δ) όπως προβάλλεται από την πλευρά των αποφοίτων, στην έλλειψη θέσεων εργασίας, την ελλιπή πληροφόρηση και, σε προσωπικό επίπεδο, την έλλειψη κατάλληλων συστάσεων (IOBE, 2007).

Οι διαθέσιμες εμπειρικές μελέτες για το πρόβλημα της ανεργίας των νέων στην Ελλάδα μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τρεις κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία αποτελείται από μελέτες που χρησιμοποιούν τη μοναδική πανελλαδική έρευνα με αντικείμενο τη μετάβαση από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας, η οποία διενεργήθηκε από την ΕΛ.ΣΤΑΤ. το δεύτερο εξάμηνο του 2000. Η δεύτερη κατηγορία αποτελείται από μελέτες που χρησιμοποιούν έρευνες πεδίου σχετικά με αποφοίτους συγκεκριμένων σχολών ή πανεπιστημίων. Το βασικό πλεονέκτημά τους είναι ότι αποτελούν στοχευμένες έρευνες και, επομένως, παρέχουν όλες τις αναγκαίες πληροφορίες για τη διερεύνηση του ζητήματος που πραγματεύονται, αλλά από την άλλη πλευρά συνήθως αφορούν μικρά υποσύνολα του πληθυσμού των νέων (ή των νέων πτυχιούχων). Τέλος, η τρίτη κατηγορία βασίζεται στη χρήση των Ερευνών Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ) που διενεργούνται από την ΕΛ.ΣΤΑΤ., οι οποίες έχουν το πλεονέκτημα ότι καλύπτουν το σύνολο της χώρας, άρα είναι αντιπροσωπευτικές του πληθυσμού, και παρέχουν πλήθος χρήσιμων πληροφοριών.

Η πρώτη κατηγορία μελετών δείχνει ότι, *ceteris paribus*, ο χρόνος μετάβασης από την εκπαίδευση στην πρώτη σημαντική εργασία (δηλ. αυτή με ελάχιστη διάρκεια 6 μηνών και εβδομαδιαία απασχόληση τουλάχιστον 20 ωρών) έχει μεγαλύτερη διάρκεια: (α) για τους άνδρες, εν μέρει εξαιτίας της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας, (β) για τους αποφοίτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης έναντι των αποφοίτων άλλων βαθμίδων, (γ) για τους πτυχιούχους γενικών προγραμμάτων συγκριτικά με αυτούς με ειδίκευση στην παροχή υπηρεσιών, (δ) για τους αποφοίτους ΑΕΙ έναντι των αποφοίτων ΤΕΙ, ενδεχομένως λόγω της διαφορετικής συχνότητας παρακολούθησης μεταπτυχιακών προγραμμάτων σπουδών, (ε) μεταξύ των αποφοίτων ΑΕΙ, για τους αποφοίτους φυσικομαθηματικών επιστημών και πληροφορικής, φυσικής αγωγής και πολυτεχνικών σχολών (Καραμεσίνη και Κορνελάκης, 2005). Επιπλέον, η διάρκεια της μετάβασης είναι μεγαλύτερη για τους έγγαμους άνδρες, τους αλλοδαπούς, τους κατοίκους αγροτικών περιοχών και τους μεγαλύτερους σε ηλικία αποφοίτους, ενώ η διάρκεια της μετάβασης μειώνεται όταν ο πατέρας ασκεί επιχειρηματική δραστηριότητα, και σχετίζεται αρνητικά με το τοπικό ποσοστό ανεργίας, το έτος αποφοίτησης και το εκπαιδευτικό επίπεδο. Τέλος, αποδεικνύεται ότι η κατεύθυνση των σπουδών μετά το λύκειο διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ταχύτητα της εργασιακής ένταξης (Νικολίτσα, 2007).

Με βάση τα αποτελέσματα των ερευνών πεδίου, μόλις λίγο περισσότεροι από τους μισούς αποφοίτους οικονομικών σχολών βρίσκουν εργασία μέσα στο πρώτο έτος από την αποφοίτηση, λόγω της αναντιστοιχίας της εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας και της έλλειψης συμπληρωματικών δεξιοτήτων (Μπήτρος, 2002). Καλύτερη εικόνα παρουσιάζουν οι μηχανικοί, ιδίως οι απόφοιτοι του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου (ΕΜΠ), καθώς έχουν πολύ χαμηλό ποσοστό ανεργίας (2,2%) και χρειάζονται μόλις 5-5,7 μήνες από την αποφοίτηση για να βρουν την πρώτη σημαντική εργασία (ΕΜΠ, 2002, και ΤΕΕ, 2006). Διερευνώντας την πορεία των αποφοίτων του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, η Καραμεσίνη (2006β) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι έχουν ποσοστό ανεργίας 7% πέντε έτη μετά την αποφοίτηση, ενώ σημαντικότερο πρόβλημα φαίνεται να αντιμετωπίζουν οι

γυναίκες εν γένει, οι νηπιαγωγοί, οι γεωπόνοι, καθώς και οι μηχανικοί χωροταξίας και περιφερειακής ανάπτυξης. Σημαντικό πρόβλημα είναι επίσης η προσωρινότητα της απασχόλησης, καθώς το 45% των πτυχιούχων δεν έχει σταθερή απασχόληση 5-8 έτη μετά την αποφοίτηση.

Υπάρχουν βέβαια και πιο αισιόδοξα αποτελέσματα, όπως αυτά μιας έρευνας πεδίου για τις προοπτικές των αποφοίτων που απευθύνεται σε επιχειρήσεις (περίπου 200) και εργαζομένους (περίπου 500) (IOBE, 2007), από την οποία προκύπτει ότι περίπου το 90% των πτυχιούχων βρίσκουν εργασία εντός ενός έτους από την αποφοίτηση, και μάλιστα σχετική με το πτυχίο τους. Δεν λείπουν, ωστόσο, και κατηγορίες πτυχιούχων που βρίσκονται σε χειρότερη θέση, μεταξύ των οποίων είναι οι απόφοιτοι κοινωνικών επιστημών, βιολογίας, βοτανικής, γενετικής, καλών τεχνών, μαθηματικών και στατιστικής, ιδίως όταν ληφθεί υπόψη η συνάφεια της εργασίας με το πτυχίο για τις τελευταίες τρεις ειδικότητες. Επιπλέον, σε χειρότερη θέση από το μέσο πτυχιούχο βρίσκονται – *ceteris paribus*– όσοι προέρχονται από οικογένειες με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, είναι νεότεροι απόφοιτοι ή κάτοχοι μεταπτυχιακού.

Η πιο εκτεταμένη έρευνα πεδίου, η οποία καλύπτει μεγάλο αριθμό τμημάτων ΑΕΙ και οδηγεί σε λιγότερο αισιόδοξα αποτελέσματα σχετικά με την ομαλή ένταξη των πτυχιούχων στην αγορά εργασίας, είναι αυτή της Καραμεσίνη (2007). Σύμφωνα με την εν λόγω έρευνα, το 84% των αποφοίτων ΑΕΙ βρίσκει εργασία εντός 5-7 ετών από την αποφοίτηση (το 71% σταθερή), χωρίς μεγάλες διαφοροποιήσεις κατά φύλο, αλλά με σημαντικές διαφοροποιήσεις με βάση το αντικείμενο σπουδών (π.χ. σε χειρότερη θέση βρίσκονται οι απόφοιτοι βιολογίας, θεολογίας, ιστορίας-αρχαιολογίας και πολιτικής επιστήμης). Η ανεργία πλήττει κυρίως τις γυναίκες (7%, έναντι 5% των ανδρών) και τους αποφοίτους ιστορίας-αρχαιολογίας και θεολογίας. Έτσι, η πρώτη σημαντική εργασία έρχεται μετά από 12 μήνες από την αποφοίτηση για το 33% των αποφοίτων. Τα λιγότερο αισιόδοξα συμπεράσματα της μελέτης αυτής σε σχέση με τη μελέτη του IOBE πιθανόν να οφείλονται στους διαφορετικούς ορισμούς που υιοθετούνται (π.χ. της ένταξης στην αγορά εργασίας) και στο γεγονός ότι η μελέτη του IOBE δεν περιλαμβάνει άνεργους πτυχιούχους. Ωστόσο, το πιο ανησυχητικό συμπέρασμα της μελέτης της Καραμεσίνη είναι ότι το 41% των πτυχιούχων, μεταξύ των οποίων κυρίως γυναίκες, δηλώνουν ότι διήνυσαν συνολικό διάστημα ανεργίας μεγαλύτερο των δώδεκα μηνών μετά την αποφοίτησή τους.

Τα αποτελέσματα των μελετών της τρίτης κατηγορίας επικεντρώνονται στη διερεύνηση της εικόνας των αποφοίτων ΤΕΙ και ΑΕΙ. Σύμφωνα με αυτά: (α) οι άνδρες απόφοιτοι ΑΕΙ έχουν χαμηλότερα (από τις άλλες εκπαιδευτικές ομάδες) ποσοστά συμμετοχής στην αγορά εργασίας (πιθανόν λόγω σπουδών) για περίπου έξι έτη από την αποφοίτηση, ενώ τα ποσοστά συμμετοχής στην αγορά εργασίας είναι ίσα για τις γυναίκες αποφοίτους ΤΕΙ και ΑΕΙ, (β) το ποσοστό ανεργίας είναι χαμηλότερο για τους άνδρες και τους αποφοίτους ΑΕΙ και η διαφορά διευρύνεται στην πορεία του χρόνου,² ενώ (γ) φαίνεται ότι υπάρχει θέμα σταθερότητας στην απασχόληση, καθώς το 32% (29%) των αποφοίτων ΑΕΙ (ΤΕΙ) δεν έχει σταθερή εργασία έξι έτη μετά το τέλος των σπουδών (Καραμεσίνη, 2006α, και Καραμεσίνη και Πρόκου, 2006).

Το δεύτερο σκέλος της διερεύνησης της εικόνας των αποφοίτων στην αγορά εργασίας αφορά το ζήτημα των μισθολογικών διαφορών μεταξύ των αποφοίτων των διαφόρων βαθμίδων του εκπαιδευτικού συστήματος στην Ελλάδα και έχει εξεταστεί κυρίως στο πλαίσιο της διερεύνησης των (ιδιωτικών κατά κανόνα) αποδόσεων της εκπαίδευσης. Σε σύγκριση με άλλες χώρες, οι σχετικές δημοσιευμένες μελέτες στην Ελλάδα είναι περιορισμένες σε αριθμό και, έως ένα βαθμό, σε βάθος, κυρίως λόγω περιορισμών ως προς τα διαθέσιμα στατιστικά δεδομένα. Το ζήτημα των

² Πιθανόν αυτό να οφείλεται στην ομαλότερη ένταξη στην αγορά εργασίας αυτών των ομάδων εξαιτίας αυξημένης κινητικότητας ή αυξημένου εύρους επαγγελματικής δραστηριοποίησης.

αποδόσεων της εκπαίδευσης στην Ελλάδα εξετάστηκε για πρώτη φορά στη δεκαετία του 1960 (Leibenstein, 1967). Από τότε μέχρι σήμερα οι ερευνητικές εργασίες έχουν πολλαπλασιαστεί και χρησιμοποιούν διαστρωματικά στοιχεία (cross-section) που καλύπτουν την περίοδο από το 1957 έως τις ημέρες μας, τα οποία προέρχονται είτε από την ΕΛ.ΣΤΑΤ. (Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών-ΕΟΠ, European Community Household Panel-ECHP) είτε από μισθολογικές καταστάσεις δημόσιων και ιδιωτικών επιχειρήσεων.³

Όσον αφορά τη μεθοδολογία, οι περισσότερες μελέτες χρησιμοποιούν τη Μέθοδο των Ελάχιστων Τετραγώνων (OLS) για να εκτιμήσουν την κλασική ημιλογαριθμική εξίσωση ανθρώπινου κεφαλαίου (Mincer, 1974) και να προσδιορίσουν την επίδραση της εκπαίδευσης στις αποδοχές. Επιπρόσθετα, προκειμένου να διορθωθεί η μεροληπτικότητα του δείγματος, χρησιμοποιείται η μέθοδος δύο σταδίων του Heckman (π.χ. Kanellopoulos, 1997, Kanellopoulos and Mavromaras, 2002), ενώ για την εκτίμηση της επίδρασης των ανεξάρτητων μεταβλητών στην εξαρτημένη μεταβλητή κατά μήκος της κατανομής της τελευταίας χρησιμοποιείται η μέθοδος της εκατοστιαίας παλινδρόμησης (quantiles regression, π.χ. Παπαπέτρου, 2004). Τέλος, οι κοινωνικές αποδόσεις της εκπαίδευσης έχουν υπολογιστεί με τη χρήση τεχνικών κόστους-οφέλους από τους Leibenstein (1967), Psacharopoulos (1982), Magoula and Psacharopoulos (1999).

Τα αποτελέσματα είναι σύμφωνα με τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, καθώς επιβεβαιώνεται η θετική επίδραση της εκπαίδευσης και της δυνητικής εμπειρίας στις αποδοχές. Βέβαια, στην πραγματικότητα οι αποδόσεις μπορεί να διαφέρουν σε σημαντικό βαθμό μεταξύ των ατόμων, ανάλογα π.χ. με την πνευματική τους ικανότητα ή την ποιότητα του εκπαιδευτικού ιδρύματος στο οποίο φοίτησαν και τη φήμη του στην αγορά εργασίας, αλλά αυτές οι υποθέσεις δεν είναι δυνατόν να ελεγχθούν με τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία. Ένα ακόμη σημείο προβληματισμού είναι η ευρεία χρήση της δυνητικής αντί της πραγματικής εργασιακής εμπειρίας ως ερμηνευτικής μεταβλητής, με αποτέλεσμα την πιθανή υπερεκτίμηση της συνδρομής της εμπειρίας, εφόσον δεν λαμβάνονται υπόψη διαστήματα ανεργίας, διαστήματα μη συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό λόγω εγκυμοσύνης ή άλλων λόγων, μεταβατικές περιόδους μεταξύ εργασιών κ.λπ. Επιπλέον, πολλές μελέτες προχωρούν στη χρήση περισσότερων ανεξάρτητων μεταβλητών, με αποτέλεσμα να μην προκύπτουν συγκρίσιμες αποδόσεις της εκπαίδευσης, εφόσον οι μεταβλητές αυτές επηρεάζουν την εκτιμημένη επίδραση της εκπαίδευσης στις αποδοχές. Από την άλλη πλευρά, οι μεταβλητές αυτές αυξάνουν την ερμηνευτική ικανότητα του υποδείγματος και επιτρέπουν τη διεύρυνση του αριθμού των παραγόντων που επιδρούν στις αποδοχές, ενώ συχνά αποκαλύπτουν υπερεκτίμηση των αποδόσεων της εκπαίδευσης. Τέλος, ένα σημαντικό πρόβλημα είναι το σφάλμα επιλογής στο δείγμα. Στην περίπτωση των γυναικών, για παράδειγμα, το δείγμα περιλαμβάνει μόνο τις γυναίκες που εργάζονται. Αν όμως αυτές οι γυναίκες δεν είναι τυχαία επιλεγμένες, δηλαδή είναι κυρίως γυναίκες με περισσότερα έτη εκπαίδευσης ή άγαμες, τότε δεν αντιπροσωπεύουν όλες τις γυναίκες, οπότε υπάρχει σφάλμα επιλογής και οι εκτιμήσεις πρέπει να διορθωθούν με τις κατάλληλες τεχνικές.

Σύμφωνα με τις διαθέσιμες μελέτες, σε γενικές γραμμές, η απόδοση της εκπαίδευσης στην Ελλάδα μειώνεται μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και αυξάνεται κατά τη δεκαετία του 1990. Έτσι, η απόδοση ενός επιπλέον έτους εκπαίδευσης ξεκινά από 7,8% το 1964 (Kanellopoulos, 1985), μειώνεται σε 5,8% το 1977 (Patrinos, 1992) και σε 2,5% το 1985 (μέσος όρος ανδρών-γυναικών, Patrinos and Lambropoulos, 1993) και ανακάμπτει σε 7,6% το 1994 (Magoula and Psacharopoulos, 1999), φθάνοντας σε ακόμη υψηλότερα επίπεδα το 1999 (Χολέζας, 2005). Η ανάκαμψη των αποδόσεων της εκπαίδευσης αποδίδεται τόσο στην αναπτυξιακή τροχιά της ελληνικής

³ Για μια αναλυτική επισκόπηση της βιβλιογραφίας για τις ιδιωτικές αποδόσεις της εκπαίδευσης στην Ελλάδα, βλ. Cholezas and Tsakloglou (1999) και Χολέζας (2005).

οικονομίας και τη συνακόλουθη αύξηση της ζήτησης για εκπαιδευμένο προσωπικό όσο και στην παράλληλη εγκατάλειψη της πολιτικής για εισοδηματική σύγκλιση των αποδοχών (μείωση της ανισότητας των αποδοχών) που εφαρμόστηκε στη δεκαετία του 1980. Στις περισσότερες μελέτες, οι αποδόσεις για κάθε επίπεδο εκπαίδευσης χωριστά εμφανίζουν μια σχεδόν γραμμική σχέση με τα έτη εκπαίδευσης, με πιθανή εξαίρεση την τριτοβάθμια και, κυρίως, την πανεπιστημιακή εκπαίδευση (ΑΕΙ). Για παράδειγμα, το 1994 η απόδοση ανά έτος είναι 6,7% για την ανώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, 6,3% για την αντίστοιχη τεχνική, 6,9% για τα ΤΕΙ και 8,7% για τα ΑΕΙ (Magoula and Psacharopoulos, 1999), ενώ το 1999 οι αντίστοιχοι αριθμοί για άνδρες/γυναίκες είναι 9,3%/12,5%, 9,6%/7,9%, 11,1%/21,2% και 14,5%/16,3% (Χολέζας, 2005). Η σύγκριση των αποδόσεων της εκπαίδευσης στην Ελλάδα και σε άλλα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1990, με βάση τα στοιχεία του Ευρωπαϊκού Πάanel Νοικοκυριών (ECHP), δείχνει ότι οι αποδόσεις αυτές είναι υψηλότερες στις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου και ότι η Ελλάδα καταλαμβάνει μια από τις κορυφαίες θέσεις (Χολέζας, 2005), αν και το τελευταίο αποτέλεσμα δεν επιβεβαιώνεται από άλλες συγκριτικές μελέτες (Asplund and Telhado-Pereira, 1999, Harmon, Walker and Westergaard-Nielsen, 2001).

Όσον αφορά τη διαφορετική απόδοση της εκπαίδευσης μεταξύ των φύλων, παρατηρούμε ότι, ενώ στο παρελθόν οι αποδόσεις ήταν συχνά χαμηλότερες για τις γυναίκες, τα πιο πρόσφατα δεδομένα δείχνουν ότι η κατάσταση έχει μεταβληθεί και οι αποδόσεις της εκπαίδευσης για τις γυναίκες υπερτερούν πλέον αισθητά των αντίστοιχων αποδόσεων για τους άνδρες. Έτσι, το 1964 η απόδοση ενός επιπλέον έτους εκπαίδευσης ανέρχεται σε 6,6% για τους άνδρες και 6,5% για τις γυναίκες μισθωτούς (Kanelloropoulos, 1983), ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για άνδρες/γυναίκες είναι 7,1%/11,4% το 1974, 5,2%/6,4% το 1988, 6,7%/7,8% το 1994 και 7,2%/8,9% το 1999 (Χολέζας, 2005). Η εξέταση των αποδόσεων της εκπαίδευσης ανάλογα με τον τομέα απασχόλησης φαίνεται ότι οδηγεί σε πιο σταθερά αποτελέσματα, αφού οι αποδόσεις είναι συνήθως υψηλότερες στον ιδιωτικό τομέα (Hadjidema, 1998, Παπαπέτρου, 2003). Αυτό δεν σημαίνει ότι οι μισθοί των γυναικών ή των ιδιωτικών υπαλλήλων είναι υψηλότεροι από τους μισθούς των ανδρών ή των δημοσίων υπαλλήλων, το αντίθετο μάλιστα: οι αποδόσεις τους είναι υψηλότερες κυρίως επειδή οι αποδοχές της ομάδας αναφοράς τους, δηλαδή των γυναικών ή των εργαζομένων του ιδιωτικού τομέα με χαμηλά προσόντα, αντίστοιχα, είναι εξαιρετικά χαμηλές (Χολέζας, 2005).

Ο συντελεστής της δυνητικής εμπειρίας (με ή χωρίς τα έτη αρχαιότητας) είναι πάντοτε θετικός, γεγονός που αποδεικνύει τη σημασία της εμπειρίας στη διαδικασία καθορισμού των αποδοχών. Ο συντελεστής αρχαιότητας, αν και συναντάται σε λίγες μελέτες, είναι θετικός και υψηλότερος από το συντελεστή εμπειρίας. Το γεγονός αυτό πιθανότατα υποδηλώνει ότι οι εργοδότες εκτιμούν περισσότερο την εμπειρία στο εσωτερικό της επιχείρησης, άρα αξιολογούν ως σημαντικότερη την ειδική από τη γενική εμπειρία. Μάλιστα, όταν η αρχαιότητα περιλαμβάνεται στις ανεξάρτητες μεταβλητές, η απόδοση ενός επιπλέον έτους εκπαίδευσης μειώνεται κατά περίπου μία εκατοστιαία μονάδα (Kanelloropoulos, 1985). Οι υπόλοιπες μεταβλητές που χρησιμοποιούνται έχουν τα αναμενόμενα πρόσημα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αύξηση της απόδοσης ενός επιπλέον έτους εκπαίδευσης για άτομα που διαθέτουν υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης από τον πατέρα τους (Patrinos, 1992, 1995), καθώς αποτελεί ένδειξη διαγενεακής μεταβίβασης των μισθολογικών ανισοτήτων.

Στη βιβλιογραφία ερευνώνται επίσης επιμέρους ζητήματα που σχετίζονται με τις αποδόσεις της εκπαίδευσης. Έτσι, ενώ οι θετικές αποδόσεις της εκπαίδευσης οφείλονται, σύμφωνα με τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, στην αύξηση της παραγωγικότητας, σύμφωνα με τη θεωρία του φίλτρου μπορεί να προέρχονται από τη λειτουργία της εκπαίδευσης ως σήματος αυξημένων ικανοτήτων προς τους εργοδότες. Στην περίπτωση αυτή η εκπαίδευση ουσιαστικά μπορεί να συνεπάγεται σπατάλη πόρων, αφού δεν συμβάλλει στην αύξηση της παραγωγικότητας των εργαζομέ-

νων. Τα αποτελέσματα των διαφόρων μελετών για την ελληνική αγορά εργασίας δεν φαίνεται να συμφωνούν πάντοτε μεταξύ τους (Lambropoulos, 1992, Magoula and Psacharopoulos, 1999, Χολέζας, 2005) και δείχνουν να επηρεάζονται σημαντικά από τη μέθοδο ελέγχου που χρησιμοποιείται.

Ένα δεύτερο σημείο ενδιαφέροντος που σχετίζεται με τις αποδόσεις της εκπαίδευσης είναι οι διακρίσεις στην αγορά εργασίας μεταξύ των δύο φύλων. Οι διαθέσιμες μελέτες δείχνουν ότι στην Ελλάδα οι μισθολογικές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων μπορούν να αποδοθούν σε μεγάλο βαθμό σε διακρίσεις στην αγορά εργασίας, καθότι το 1988/1994 σε ποσοστό 71,5%/53,8% δεν μπορούν να ερμηνευθούν από διαφορές ανδρών και γυναικών ως προς το ανθρώπινο κεφάλαιο (Kanelloropoulos and Mavromaras, 2002). Μεταξύ 1988 και 1999 το χάσμα των αποδοχών των δύο φύλων στον ιδιωτικό τομέα αυξάνεται ελαφρά, αλλά, ανεξάρτητα από τη μεθοδολογία που ακολουθείται, στο μεγαλύτερο μέρος της η διαφορά αυτή δεν μπορεί να ερμηνευθεί από τις παρατηρούμενες διαφορές ανδρών και γυναικών ως προς το απόθεμα ανθρώπινου κεφαλαίου (Χολέζας, 2005, Παπαπέτρου, 2004).

Καμία από τις διαθέσιμες μελέτες δεν υπολογίζει τις αποδόσεις της εκπαίδευσης για επιμέρους ομάδες αποφοίτων συγκεκριμένης εκπαιδευτικής βαθμίδας (π.χ. μηχανικών, γιατρών, οικονομολόγων και λοιπών αποφοίτων ΑΕΙ). Επίσης, καμία από τις διαθέσιμες μελέτες δεν έχει χρησιμοποιήσει τα δεδομένα των Ερευνών Εργατικού Δυναμικού. Στο πλαίσιο της διερεύνησης των μισθολογικών διαφορών μεταξύ των αποφοίτων των διαφόρων εκπαιδευτικών βαθμίδων, η παρούσα μελέτη επιχειρεί να καλύψει αυτό το κενό, ώστε να παράσχει μια ολοκληρωμένη εικόνα για τους πτυχιούχους στην ελληνική αγορά εργασίας.

3 Έρευνα Εργατικού Δυναμικού: σύντομη ανασκόπηση και περιγραφικά αποτελέσματα

Για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης χρησιμοποιήθηκαν τα μικροδοδεμένα των τριμηνιαίων Ερευνών Εργατικού Δυναμικού που διενήργησε η ΕΣΥΕ κατά την περίοδο 2004(I) – 2007(III). Η περίοδος αυτή επιλέχθηκε διότι η μεθοδολογία συλλογής πληροφοριών για την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού αναμορφώθηκε ριζικά το 2004 και, επιπρόσθετα, επειδή για το διάστημα αυτό τα μικροδοδεμένα είναι διαθέσιμα από την ΕΣΥΕ σε μορφή rotating panel, καθώς κάθε μέλος του δείγματος συμμετέχει στην Έρευνα για έξι συνεχόμενα τρίμηνα (“κύματα”). Το μέγεθος του τριμηνιαίου δείγματος της έρευνας Εργατικού Δυναμικού ανέρχεται σε 30.000 νοικοκυριά περίπου (μέσο κλάσμα δειγματοληψίας: 0,85%) και αντικαθίσταται κατά το 1/6 του σε κάθε επόμενο τρίμηνο, το οποίο συνεπάγεται τη διενέργεια τουλάχιστον 120.000 συνεντεύξεων ετησίως.

Ο ορισμός του ανέργου στην Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, ο οποίος χρησιμοποιείται και στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, στηρίζεται στον αρχικό ορισμό του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας των Ηνωμένων Εθνών (ILO). Συγκεκριμένα, ο ερωτώμενος χαρακτηρίζεται ως άνεργος/-η εφόσον:

- (i) δεν εργάστηκε έστω και μία ώρα την εβδομάδα αναφοράς των στοιχείων,
- (ii) αναζητά εργασία,
- (iii) αναφέρει τις συγκεκριμένες ενέργειες που έκανε για το σκοπό αυτό κατά τις τέσσερις εβδομάδες πριν από την έρευνα, και
- (iv) είναι έτοιμος/η να εργαστεί την επόμενη εβδομάδα αν τυχόν βρεθεί εργασία.

Στο τέλος του ερωτηματολογίου της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού υποβάλλεται ερώτημα μόνο προς τα εργαζόμενα με την ιδιότητα του μισθωτού μέλη του νοικοκυριού σε σχέση με τις μηνιαίες αποδοχές τους. Ειδικότερα, το σχετικό ερώτημα διατυπώνεται ως εξής: “Ποιες είναι συνολικά οι καθαρές μηνιαίες αποδοχές σας από την κύρια εργασία, συμπεριλαμβανομένων των πρόσθετων αμοιβών (αφορά αποδοχές του τελευταίου μήνα);”. Οι απαντήσεις στο ερώτημα αυτό δίνονται με βάση τα παρακάτω εννέα κλιμάκια εισοδήματος: μέχρι 250 ευρώ, 251–500 ευρώ, 501–750 ευρώ,

751–1.000 ευρώ, 1.001–1.250 ευρώ, 1.251–1.500 ευρώ, 1.501–1.750 ευρώ, 1.751–2.000 ευρώ, 2.001 ευρώ και άνω. Αυτή η πληροφορία αξιοποιείται για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης. Πρέπει πάντως να επισημανθεί ότι οι ομαδοποιημένες πληροφορίες δεν είναι οι πλέον ενδεδειγμένες για την οικονομετρική ανάλυση των μισθολογικών διαφορών μεταξύ των μελών του δείγματος.

Για τους σκοπούς της ανάλυσης, για τα “κλειστά” κλιμάκια εισοδήματος έγινε η υπόθεση ότι ο μισθωτός λάμβανε ως αμοιβή τη μέση τιμή του διαστήματος, ενώ για τις μέσες τιμές των δύο “ανοικτών” κλιμακίων στο πάνω και στο κάτω μέρος της κατανομής αντλήθηκαν πληροφορίες από τα αναλυτικά δεδομένα της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών 2004/5, όπου οι πληροφορίες για το ύψος των καθαρών αμοιβών των μισθωτών συλλέγονται χωρίς τη χρήση κλιμακίων. Δεδομένου ότι το δείγμα της ΕΕΔ που αξιοποιήθηκε στην ανάλυση των μισθών κάλυψε σε τριμηνιαία βάση την περίοδο 2004(Ι)-2007(ΙΙΙ), οι μέσες τιμές των εισοδηματικών κλιμακίων κάθε τριμήνου της ΕΕΔ προσαρμόστηκαν ως προς τον πληθωρισμό με βάση τα στοιχεία του Δείκτη Τιμών Καταναλωτή που δημοσιεύονται από την ΕΣΥΕ και με τον τρόπο αυτό όλα τα στοιχεία των μισθών έχουν πλέον αναχθεί σε σταθερές τιμές του τρίτου τριμήνου του 2007. Τέλος, για τη μετατροπή των μηνιαίων μισθών σε ωριαία βάση λήφθηκαν υπόψη οι απαντήσεις των μισθωτών στο ερώτημα πόσες ώρες την εβδομάδα εργάζονται συνήθως στην κύρια εργασία τους.

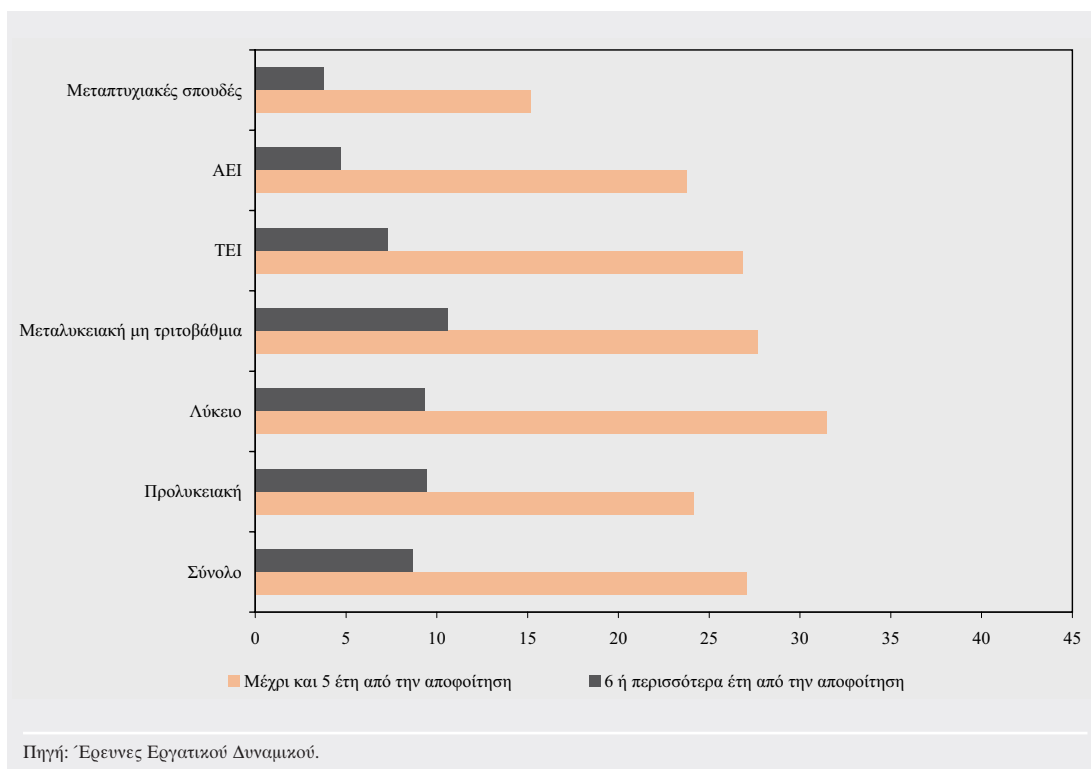
Για τους σκοπούς της ανάλυσης χρησιμοποιήθηκαν διαστρωματικά στοιχεία των ΕΕΔ. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκαν όλα τα άτομα όλων των ετών της έρευνας, την πρώτη φορά που εμφανίζονται στις ΕΕΔ. Ένα ζήτημα που ανέκυψε αφορά τον ορισμό των ομάδων κατά επίπεδο εκπαίδευσης. Η ΕΕΔ υποδιαιρεί τον πληθυσμό σε μεγάλο αριθμό κατηγοριών κατά επίπεδο εκπαίδευσης, αν και πολλές φορές με μάλλον αυθαίρετο τρόπο ως προς τις παρεχόμενες λεπτομέρειες. Λόγω του ότι η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στους αποφοίτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, επιλέχθηκε η όσο το δυνατόν πιο αναλυτική ομαδοποίηση των πτυχιούχων ΑΕΙ και ΤΕΙ. Όμως, σε πολλές περιπτώσεις αυτό δεν ήταν εφικτό λόγω του μικρού αριθμού παρατηρήσεων. Τελικά, το κριτήριο που επιλέχθηκε για τη διατήρηση ή συγχώνευση εκπαιδευτικών ομάδων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, εκτός της ομοιογένειας των γνωστικών αντικειμένων τους, ήταν η ύπαρξη ενός ελάχιστου αριθμού παρατηρήσεων (περίπου 100 ανδρών ή γυναικών, όποιο ήταν χαμηλότερο) που να καλύπτουν μεγάλο εύρος ετών μετά την αποφοίτηση. Για τις χαμηλότερες εκπαιδευτικές βαθμίδες η ομαδοποίηση έγινε σε σχετικά μικρό αριθμό ομάδων.

Επίσης, αποφασίστηκε να τεθούν εκτός δείγματος λίγες ομάδες με σχετικά μικρό αριθμό παρατηρήσεων που είτε παρουσίαζαν ιδιαίτερα προβλήματα (απόφοιτοι σχολείων ατόμων με ειδικές ανάγκες) είτε ήταν δύσκολο να καταταγούν (απόφοιτοι Ανοικτού Πανεπιστημίου και Προγραμμάτων Σπουδών Επιλογής) είτε είχαν εξασφαλισμένη απασχόληση μετά την αποφοίτησή τους λόγω της φύσεως των σπουδών τους (απόφοιτοι σχολών ενόπλων δυνάμεων και σωμάτων ασφαλείας και ΣΕΛΕΤΕ) είτε αντιστοιχούσαν σε εκπαιδευτικές βαθμίδες που έχουν παύσει να λειτουργούν εδώ και πολλά χρόνια και επομένως τα άτομα αυτά μπορούσαν να δημιουργήσουν σοβαρά προβλήματα στην εμπειρική ανάλυση (απόφοιτοι Παιδαγωγικών Ακαδημιών Διδασκάλων διετούς διάρκειας).⁴

Συνήθως στο δημόσιο διάλογο γίνεται λόγος για την “ανεργία των νέων”. Μια πρόχειρη εξέταση του δείγματος μπορεί να δώσει μια πρώτη απάντηση στο ερώτημα αν πρόκειται πράγματι για πρόβλημα ανεργίας των νέων ή για πρόβλημα μετάβασης από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας. Αναμφίβολα, πέντε ή και δέκα χρόνια μετά το πέρας των σπουδών του ένας απόφοιτος βασικής (γυμνασιακής) εκπαίδευσης είναι ακόμη εξαιρετικά νέος, όμως αυτό δεν ισχύει αναγκαστικά για

⁴ Για την πλήρη αντιστοίχιση μεταξύ των εκπαιδευτικών κατηγοριών της ΕΕΔ και των εκπαιδευτικών κατηγοριών της παρούσας μελέτης, βλ. Μητράκος, Τσακλόγλου και Χολέζας (2010α), Παράρτημα ΙΙ.

Διάγραμμα 4: Ποσοστά % ανεργίας κατά επίπεδο εκπαίδευσης

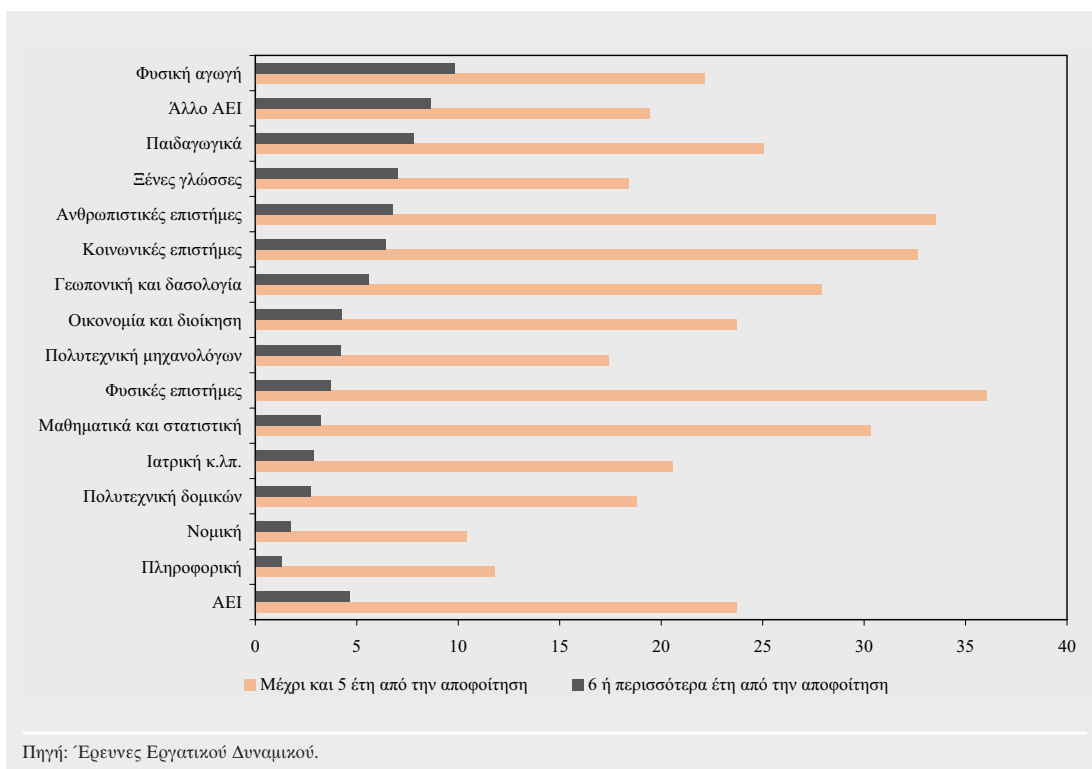

έναν απόφοιτο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ή, πολύ περισσότερο, για έναν κάτοχο τίτλου μεταπτυχιακών σπουδών.

Στο Διάγραμμα 4, τα μέλη του δείγματος που συμμετέχουν στο εργατικό δυναμικό χωρίζονται σε δύο μεγάλες ομάδες ανάλογα με τα έτη που έχουν μεσολαβήσει από την αποφοίτησή τους: πέντε ή λιγότερα και έξι ή περισσότερα. Φαίνεται καθαρά ότι για όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες το ποσοστό ανεργίας είναι σημαντικά υψηλότερο για τους πρόσφατους, παρά για τους παλαιότερους αποφοίτους (27%, έναντι 8,6% για το σύνολο). Σε γενικές γραμμές, τα ποσοστά ανεργίας των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι χαμηλότερα από αυτά των αποφοίτων χαμηλότερων βαθμίδων του εκπαιδευτικού συστήματος, τόσο για τους πρόσφατους όσο και για τους παλαιότερους αποφοίτους. Όμως, αυτό που εντυπωσιάζει στην περίπτωση των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι το μέγεθος της αναλογίας των ποσοστών για τους πρόσφατους και τους παλαιότερους αποφοίτους (3,7:1, 5,1:1 και 4,0:1 στην περίπτωση των ΤΕΙ, ΑΕΙ και μεταπτυχιακών σπουδών, αντίστοιχα). Ειδικά για τις περιπτώσεις των παλαιότερων αποφοίτων ΑΕΙ και μεταπτυχιακών σπουδών, εκ πρώτης όψεως τα ποσοστά ανεργίας δύσκολα θα μπορούσαν να θεωρηθούν ιδιαίτερος ανησυχητικά (4,7% και 3,8%, αντίστοιχως).

Το Διάγραμμα 5 παρέχει μια πιο αναλυτική εικόνα για το σύνολο των αποφοίτων ΑΕΙ. Το συμπέρασμα που προκύπτει από αυτό το διάγραμμα είναι ότι, ενώ μπορούν να γίνουν κάποιες γενικεύσεις, οι διαφορές μεταξύ των ομάδων είναι πολύ μεγάλες. Για όλες ανεξαιρέτως τις ομάδες, τα ποσοστά ανεργίας των πρόσφατων αποφοίτων είναι πολύ υψηλότερα από αυτά των παλαιότερων αποφοίτων. Όμως, σε ορισμένες ομάδες τα ποσοστά ανεργίας παραμένουν σε ανησυχητικά υψηλά επίπεδα για τους παλαιότερους αποφοίτους (π.χ. απόφοιτοι σχολών “Φυσικής αγωγής”: 9,8%), ενώ σε άλλες ομάδες τα αντίστοιχα ποσοστά είναι χαμηλότερα από αυτό που συμβατικά θεωρείται ως

Διάγραμμα 5: Ποσοστά % ανεργίας αποφοίτων ΑΕΙ

ποσοστό ανεργίας τριβής (π.χ. απόφοιτοι σχολών “Πληροφορικής”: 1,3%, “Νομικής”: 1,7%). Επίσης, η κατάταξη των σχολών ως προς τα ποσοστά ανεργίας αποφοίτων τους δείχνει ότι υπάρχει πολύ μικρή συσχέτιση της σειράς των σχολών για τους πρόσφατα αποφοιτήσαντες και τους παλαιότερους. Για παράδειγμα, ενώ τα ποσοστά ανεργίας των παλαιότερων αποφοίτων σχολών “Φυσικών επιστημών” και “Μαθηματικών και στατιστικής” είναι ιδιαιτέρως χαμηλά, αυτά των πρόσφατων αποφοίτων αυτών των σχολών είναι από τα υψηλότερα μεταξύ των πρόσφατων αποφοίτων.⁵

4 Εμπειρικά αποτελέσματα

Η πιθανότητα ανεργίας ενός ατόμου επηρεάζεται από πληθώρα παραγόντων και όχι αποκλειστικά από τα εκπαιδευτικά του προσόντα. Ορισμένοι από αυτούς τους παράγοντες είναι παρατηρήσιμοι, ενώ άλλοι όχι. Επιπρόσθετα, τυχαίοι παράγοντες μπορούν να επηρεάσουν αυτή την πιθανότητα. Οι ΕΕΔ περιέχουν αρκετές πληροφορίες για μεταβλητές που ενδέχεται να επηρεάζουν την πιθανότητα ανεργίας. Επομένως, είναι απαραίτητη η χρήση πολυμεταβλητής οικονομετρικής ανάλυσης πιθανότητας.

Τα περιγραφικά αποτελέσματα δείχνουν ότι, κατά πάσα πιθανότητα, η μεταβλητή που σχετίζεται με την πιθανότητα ανεργίας είναι η χρονική απόσταση από την αποφοίτηση και όχι η ηλικία του ατόμου αυτή καθ’ εαυτήν. Τα ίδια αποτελέσματα υποδηλώνουν ότι η χρονική απόσταση από την αποφοίτηση επιδρά με μη γραμμικό τρόπο στην πιθανότητα ανεργίας, κάτι το οποίο πρέπει να

⁵ Το εύρημα αυτό είναι σημαντικό και πιθανότατα συνδέεται με μεταβολές της ζήτησης εργασίας και δυσμενέστερες εργασιακές ευκαιρίες γι’ αυτούς που απέκτησαν πρόσφατα πτυχίο σε σχέση με αυτούς που το απέκτησαν παλαιότερα. Πάντως, όπως προκύπτει από την ανάλυση της παρούσας μελέτης, το ποσοστό ανεργίας μειώνεται σημαντικά, καθώς αυξάνεται η χρονική περίοδος από την αποφοίτηση των νέων, και, κατά συνέπεια, πρόκειται κυρίως για πρόβλημα μετάβασης των νέων στην αγορά εργασίας.

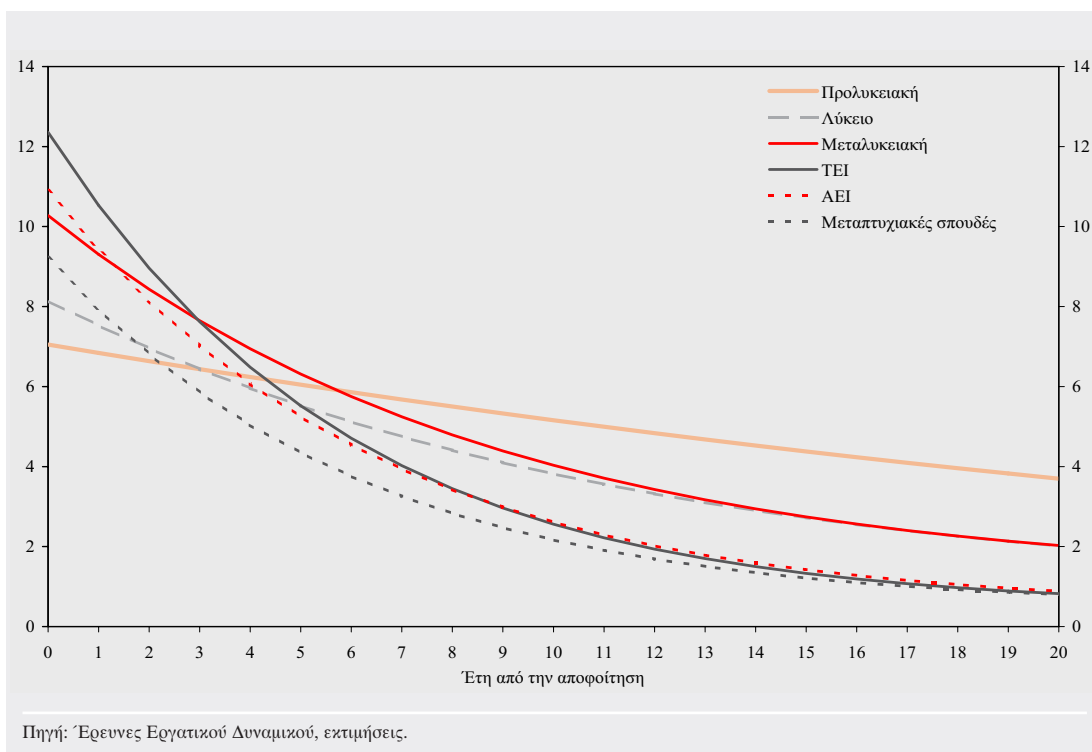
ληφθεί υπόψη κατά την οικονομετρική εκτίμηση. Επιπλέον, εφόσον η εξέλιξη του ποσοστού ανεργίας ως προς τα έτη από την αποφοίτηση φαίνεται να διαφέρει ουσιαστικά μεταξύ ομάδων αποφοίτων της ίδιας εκπαιδευτικής βαθμίδας, δεν θα πρέπει απλώς να γίνει διαφοροποίηση μεταξύ των αποφοίτων των διαφόρων ειδικοτήτων με χρήση ψευδομεταβλητών, αλλά να χρησιμοποιηθούν ευέλικτοι μη γραμμικοί τύποι εξισώσεων, οι οποίοι θα επιτρέπουν τη διαφοροποίηση της πιθανότητας ανεργίας ως συνάρτησης του χρόνου από την αποφοίτηση για διαφορετικούς τύπους εκπαιδευτικών ομάδων.

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε στην παρούσα εργασία αποτελεί παραλλαγή της μεθόδου δύο σταδίων του Heckman (1979), με τη βοήθεια της οποίας επιχειρήθηκε να διορθωθεί το σφάλμα επιλογής του δείγματος. Κατ' αρχάς εκτιμήθηκε η πιθανότητα συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και κατόπιν επιχειρήθηκε να εκτιμηθεί η πιθανότητα ανεργίας, αφού πρώτα συμπεριλήφθηκε στις ερμηνευτικές μεταβλητές ο σχετικός διορθωτικός όρος (Inverse Mills Ratio). Στη δεύτερη εξίσωση οι ερμηνευτικές μεταβλητές περιλαμβάνουν τα εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά του ατόμου, τα έτη από την αποφοίτηση (και το τετράγωνό τους), δημογραφικά χαρακτηριστικά ως προς τη σύνθεση του νοικοκυριού, την ιθαγένεια του ατόμου, την περιφέρεια και το επίπεδο αστικότητας του τόπου κατοικίας του, το τοπικό ποσοστό ανεργίας, καθώς και ψευδομεταβλητές για το χρόνο και το τρίμηνο της ΕΕΔ στην οποία συμμετείχε ο ερωτώμενος. Για να επιτευχθεί η διαφοροποίηση της πιθανότητας ανεργίας κάθε εκπαιδευτικής ομάδας ως προς την απόσταση από το έτος αποφοίτησης, εισάγονται πολλαπλασιαστικοί όροι μεταξύ της ψευδομεταβλητής κάθε εκπαιδευτικής ομάδας και των ετών από την αποφοίτηση (του ατόμου) και του τετραγώνου τους. Το δείγμα αποτελείται από 63.378 παρατηρήσεις στην περίπτωση των ανδρών και 45.060 παρατηρήσεις στην περίπτωση των γυναικών. Λόγω ύπαρξης ετεροσκεδαστικότητας, τα εκτιμημένα τυπικά σφάλματα των συντελεστών έχουν διορθωθεί με τη μέθοδο του White (1980).

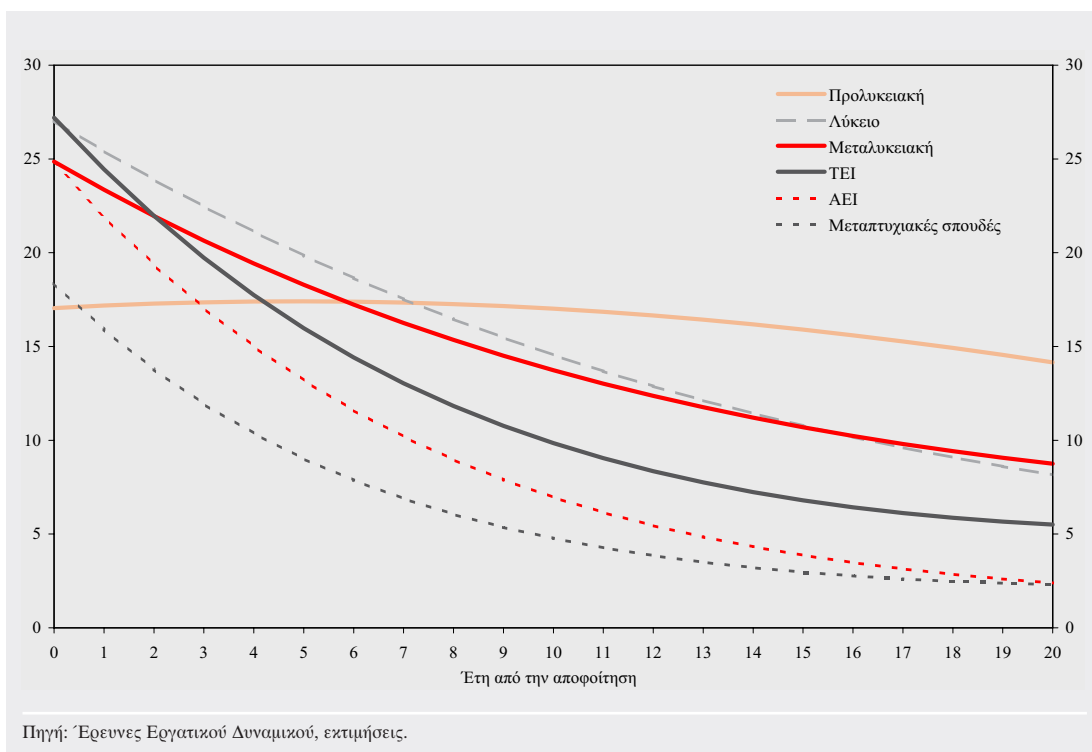
Προτού παρουσιαστούν τα αναλυτικά αποτελέσματα, είναι ενδιαφέρον να εξεταστούν τα αποτελέσματα για έξι επίπεδα εκπαίδευσης (πρωτοβάθμια/δευτεροβάθμια εκπαίδευση, λύκειο, μεταλυκειακή εκπαίδευση, ΤΕΙ, ΑΕΙ, μεταπτυχιακές σπουδές). Τα αποτελέσματα προέρχονται από εκτιμήσεις με τις ίδιες μεταβλητές όπως αυτές που αναφέρθηκαν προηγουμένως, αλλά για ευρύτερες ομάδες αποφοίτων, και παρουσιάζονται στα Διαγράμματα 6α και 6β για άνδρες και γυναίκες, αντίστοιχα. Εκτιμήθηκε η πιθανότητα ανεργίας για διάστημα έως είκοσι ετών από την αποφοίτηση με βάση την υπόθεση ότι η εικοσαετία είναι το μέγιστο χρονικό διάστημα το οποίο λαμβάνουν υπόψη τους οι νέοι κατά τη λήψη των αποφάσεών τους για το επίπεδο και την ειδίκευση των σπουδών τους. Πρέπει να επισημανθεί ότι ο κάθετος άξονας, που μετρά το ποσοστό ανεργίας, είναι πολύ πιο “εκτεταμένος” στην περίπτωση των γυναικών, επειδή τα αντίστοιχα εκτιμημένα ποσοστά ανεργίας είναι πολύ υψηλότερα από αυτά των ανδρών.

Πολλά και πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα προκύπτουν από τα Διαγράμματα 6α και 6β. Τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες, τα άτομα χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου (πρωτοβάθμια και κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση) ξεκινούν από χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας από ό,τι τα υπόλοιπα μέλη του δείγματος αμέσως μετά την αποφοίτησή τους, όμως το εκτιμημένο ποσοστό ανεργίας τους μεταβάλλεται με πολύ βραδύ ρυθμό στη διάρκεια του εργασιακού τους βίου. Οι διαφορές μεταξύ αποφοίτων λυκείου και αποφοίτων μεταλυκειακών σπουδών είναι αμελητέες στην περίπτωση των γυναικών, ενώ στους άνδρες ναι μεν τα εκτιμημένα ποσοστά ανεργίας των αποφοίτων μεταλυκειακών σπουδών είναι αισθητώς υψηλότερα από αυτά των αποφοίτων λυκείου κατά τα 5-6 πρώτα χρόνια μετά την αποφοίτηση, αλλά κατόπιν οι διαφορές είναι μικρές. Αναφορικά με τους αποφοίτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες, τα εκτιμημένα ποσοστά ανεργίας για δεδομένο αριθμό ετών μετά την αποφοίτηση είναι τα χαμηλότερα για τους κατόχους τίτλων μεταπτυχιακών σπουδών, κατόπιν για τους αποφοίτους ΑΕΙ και τέλος για τους αποφοίτους ΤΕΙ. Όμως, ενώ στην περίπτωση των γυναικών τα εκτιμημένα ποσο-

Διάγραμμα 6α: Εκτιμημένα ποσοστά % ανεργίας κατά επίπεδο εκπαίδευσης: άνδρες

Διάγραμμα 6β: Εκτιμημένα ποσοστά % ανεργίας κατά επίπεδο εκπαίδευσης: γυναίκες

στά ανεργίας αποφοίτων ΑΕΙ και μεταπτυχιακών σπουδών συγκλίνουν περίπου είκοσι χρόνια μετά την αποφοίτηση, δεν συγκλίνουν ποτέ με το εκτιμημένο ποσοστό ανεργίας των γυναικών αποφοίτων ΤΕΙ. Αντίθετα, στους άνδρες η διαφορά ως προς τα εκτιμημένα ποσοστά αποφοίτων ΑΕΙ και ΤΕΙ είναι πολύ μικρή περίπου έξι χρόνια μετά την αποφοίτηση, και τα εν λόγω ποσοστά συγκλίνουν προς το εκτιμημένο ποσοστό ανεργίας των αποφοίτων μεταπτυχιακών σπουδών 12-13 χρόνια μετά την αποφοίτηση σε επίπεδα πολύ χαμηλότερα από αυτά των άλλων εκπαιδευτικών βαθμίδων.⁶

Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται τα εκτιμημένα ποσοστά ανεργίας 1, 3, 5 και 10 έτη μετά από την αποφοίτηση, χωριστά για άνδρες και γυναίκες. Πολλά ενδιαφέροντα συμπεράσματα προκύπτουν από τα στοιχεία του πίνακα. Τόσο στις γυναίκες όσο και στους άνδρες, τα χαμηλότερα εκτιμημένα ποσοστά ανεργίας κατά τον πρώτο χρόνο μετά την ολοκλήρωση των σπουδών παρατηρούνται μεταξύ των ατόμων με βασική ή χαμηλότερη εκπαίδευση. Αυτό δεν είναι παράδοξο, εφόσον τα περισσότερα άτομα που εγκαταλείπουν πρόωρα τις σπουδές τους προβαίνουν στην επιλογή αυτή για να ενταχθούν στην αγορά εργασίας (συνήθως αφού έχουν ήδη βρει δουλειά). Αντίθετα, σε 3, 5 ή 10 έτη από την αποφοίτηση τα χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας παρατηρούνται στην ομάδα με πολύ υψηλά εκπαιδευτικά προσόντα (κατόχους μεταπτυχιακών τίτλων σπουδών). Όσο περνούν τα χρόνια από την αποφοίτηση, τόσο βελτιώνεται η σχετική θέση των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, όπου οι απόφοιτοι ΑΕΙ βρίσκονται γενικά σε καλύτερη θέση από τους αποφοίτους ΤΕΙ. Δύο επιπρόσθετες παρατηρήσεις πρέπει να γίνουν σ' αυτό το σημείο. Πρώτον, ακόμη και όταν απομονωθεί η επίδραση όλων των υπόλοιπων παραγόντων, η σχετική θέση των γυναικών γενικότερα και των γυναικών αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ειδικότερα είναι πολύ χειρότερη από αυτή των ανδρών. Για παράδειγμα, ακόμη και 10 χρόνια μετά την αποφοίτηση, όταν το εκτιμημένο ποσοστό ανεργίας των ανδρών αποφοίτων ΑΕΙ και ΤΕΙ έχει υποχωρήσει σε 2,6%, τα αντίστοιχα ποσοστά των γυναικών είναι 7,0% και 9,9%. Παρόμοιες διαφορές παρατηρούνται και σε επιμέρους εκπαιδευτικές ομάδες. Δεύτερον, παρατηρούνται πάρα πολύ μεγάλες διαφοροποιήσεις εντός ομάδων σε συγκεκριμένες εκπαιδευτικές βαθμίδες. Με αναφορά μόνο στο χώρο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αξίζει να παρατηρηθούν οι διαφορές ως προς τα εκτιμημένα ποσοστά ανεργίας τα πρώτα έτη μετά την αποφοίτηση, τρία χρόνια και πέντε χρόνια αργότερα τόσο ανδρών όσο και γυναικών αποφοίτων “Φυσικών επιστημών” και “Μαθηματικών και στατιστικής” από τη μία πλευρά και αποφοίτων “Νομικής” και “Πληροφορικής” από την άλλη. Πάντως, ακόμη και αν το πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης θεωρηθεί ασπίδα κατά της ανεργίας κατά τη μακροχρόνια περίοδο, τα δεδομένα του Πίνακα 1 δείχνουν ότι αυτό δεν φαίνεται να ισχύει για όλες τις ομάδες σχολών. Για παράδειγμα, ακόμα και 10 χρόνια μετά την αποφοίτηση, τα εκτιμημένα ποσοστά ανεργίας των γυναικών αποφοίτων “Γεωπονικής και δασολογίας” και “Φυσικής αγωγής” ΑΕΙ και “Γεωργικής τεχνολογίας και τροφίμων” και “Οικονομίας και διοίκησης” ΤΕΙ βρίσκονται σε επίπεδα σημαντικώς υψηλότερα του 10%.

Στο δεύτερο σκέλος της μελέτης διερευνάται η διάρθρωση των αποδοχών των μισθωτών του δείγματος με τη βοήθεια εξισώσεων αποδοχών με βάση τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου (Mincer, 1958, 1974, Schultz, 1961, Becker, 1964, Becker and Chiswick, 1966, και Ben-Porath, 1967). Στη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, οι διαφορές ως προς τις αποδοχές των εργαζομένων αποδίδονται στο διαφορετικό απόθεμα ανθρώπινου κεφαλαίου που αυτοί ενσωματώνουν. Το εν λόγω απόθεμα καθορίζει την παραγωγικότητά τους, η οποία σε μια ανταγωνιστική αγορά προσδιορίζει το ύψος των αποδοχών. Συστατικά του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι οι γνώσεις, οι ικανότητες και οι δεξιότητες που αποκομίζει το άτομο από την τυπική ή την άτυπη εκπαίδευση και

⁶ Διαγράμματα παρόμοια με τα δα και ββ μπορούν να κατασκευαστούν για επιμέρους, στενά οριζόμενες, ομάδες αποφοίτων. Τα αντίστοιχα αποτελέσματα είναι διαθέσιμα στο Μητράκιος, Τσακλόγλου και Χολέζας (2010α) και δείχνουν σαφώς ότι υπάρχει μεγάλη ετερογένεια μεταξύ αποφοίτων της ίδιας εκπαιδευτικής βαθμίδας.

Πίνακας 1: Εκτιμημένο ποσοστό % ανεργίας ως συνάρτηση των ετών μετά την αποφοίτηση

Επίπεδο εκπαίδευσης	Άνδρες Έτη μετά την αποφοίτηση				Γυναίκες Έτη μετά την αποφοίτηση			
	<1	3	5	10	<1	3	5	10
Προλυκειακή	7,1	6,4	6,0	5,2	17,0	17,4	17,4	17,0
Πρωτοβάθμια	9,6	8,7	8,1	6,8	9,9	11,6	12,6	14,3
Κατώτερη δευτεροβάθμια	4,9	4,8	4,6	4,3	8,6	9,2	9,5	9,8
Λύκειο	8,1	6,4	5,5	3,8	27,0	22,5	19,8	14,5
Γενικό λύκειο	6,6	5,5	4,9	3,6	12,2	11,5	11,0	9,7
Τεχνικό λύκειο	7,3	5,7	4,9	3,5	19,2	17,5	16,3	13,6
Μέση τεχνική σχολή	5,6	4,9	4,4	3,5	14,6	13,9	13,4	12,0
Μεταλυκειακή μη τριτοβάθμια	10,3	7,6	6,3	4,0	24,9	20,6	18,3	13,7
ΙΕΚ	9,7	7,2	5,9	3,8	20,5	17,9	16,4	13,2
Άλλο μεταλυκειακό	6,1	5,6	5,3	4,8	14,0	13,0	12,4	11,3
ΤΕΙ	12,4	7,6	5,5	2,6	27,2	19,7	16,0	9,9
Δομικών	6,9	4,4	3,3	1,6	15,3	11,4	9,5	6,5
Μηχανολόγων και Η/Υ	10,3	6,4	4,7	2,3	27,3	16,4	11,7	5,6
Γεωργικής τεχνολ. και τροφίμων	12,4	8,4	6,6	3,7	27,1	22,2	19,6	15,1
Οικονομίας και διοίκησης	11,1	7,2	5,5	2,8	20,9	18,2	16,7	13,9
Ιατρικών επιστημών	20,7	10,9	6,8	1,9	24,6	17,4	13,7	7,5
Άλλο ΤΕΙ	11,7	6,7	4,7	2,1	29,7	19,1	14,3	7,5
ΔΕΙ	10,9	7,0	5,2	2,6	24,8	17,1	13,2	7,0
Πολυτεχνική δομικών	6,4	4,2	3,2	1,7	19,6	12,0	8,6	4,1
Πολυτεχνική μηχανολόγων	5,8	4,6	3,9	2,8	11,5	7,0	5,1	2,7
Πληροφορική	0,7	2,1	2,5	0,6	10,1	9,1	5,5	0,1
Φυσικές επιστήμες	16,3	10,5	7,7	3,3	40,1	27,4	20,6	9,2
Μαθηματικά και στατιστική	24,5	11,3	6,5	1,6	44,1	25,9	17,2	5,9
Ιατρική κ.λπ.	8,6	7,5	6,3	3,0	18,7	12,2	9,1	4,4
Γεωπονική και δασολογία	6,5	5,1	4,3	2,7	24,5	23,4	21,9	16,4
Νομική	1,0	0,7	0,5	0,3	10,4	7,6	6,1	3,4
Οικονομικά και διοίκηση	10,9	6,6	4,8	2,3	18,3	13,6	11,2	7,0
Κοινωνικές επιστήμες	10,9	7,5	6,0	3,7	32,0	20,7	15,4	7,6
Ανθρωπιστικές επιστήμες	12,9	9,0	7,0	3,6	27,3	20,3	16,5	9,3
Ξένες γλώσσες	18,7	12,3	8,0	1,3	13,2	10,4	9,0	6,4
Φυσική αγωγή	12,9	10,8	9,5	6,6	9,0	11,8	12,9	11,9
Παιδαγωγικά	6,7	5,2	4,3	2,4	21,7	16,1	13,1	7,5
Άλλο ΔΕΙ	8,0	7,2	6,8	5,7	15,2	11,4	9,6	6,8
Μεταπτυχιακές σπουδές	9,2	5,9	4,3	2,2	18,4	11,9	9,0	4,8
Μεταπτυχιακό	8,8	6,1	4,8	2,8	17,4	11,7	9,0	5,0
Διδακτορικό	7,2	4,4	3,0	0,9	18,2	11,8	8,9	4,7

Πηγή: Έρευνες Εργατικού Δυναμικού, εκτιμήσεις.

την προηγούμενη εργασιακή εμπειρία (OECD, 1998), αλλά και οι έμφυτες ικανότητες ενός ατόμου. Με βάση τις παραδοχές αυτές, διαμορφώθηκε η μινσεριανή εξίσωση αποδοχών (Mincer, 1974), η οποία έχει χρησιμοποιηθεί ευρύτατα στη βιβλιογραφία των οικονομικών της εκπαίδευσης. Η συγκέντρωση των εμπειρικών εκτιμήσεων πολλών από αυτές τις μελέτες από τον Ψαχαρόπουλο (Psacharopoulos, 1973, 1981, 1985, 1994, Psacharopoulos and Patrinos, 2004) επιβεβαιώνει την ισχυρή θετική συσχέτιση μεταξύ εκπαίδευσης και αποδοχών, αλλά και τις σημαντικές διαφορές ως προς το ύψος των αποδόσεων της εκπαίδευσης, ιδίως των ιδιωτικών αποδόσεων, μεταξύ χωρών και χρονικών περιόδων.

Σε συμφωνία με τα ευρήματα των εργασιών που παρατίθενται στο δεύτερο τμήμα της παρούσας μελέτης, υιοθετήθηκε η άποψη ότι είναι προτιμότερο να εκτιμώνται οικονομετρικές εξισώσεις χωριστά για άνδρες και γυναίκες (δηλαδή, ακόμη και αν οι μεταβλητές που επηρεάζουν το ύψος των αμοιβών ανδρών και γυναικών είναι οι ίδιες, η επίδρασή τους είναι ποσοτικά διαφορετική).

Δύο σημεία πρέπει να επισημανθούν. Πρώτον, η αυτοαπασχόληση είναι ευρέως διαδεδομένη στην Ελλάδα. Το 41,0% του συνόλου των απασχολούμενων ανδρών του δείγματος και το 26,1% του συνόλου των απασχολούμενων γυναικών είναι αυτοαπασχολούμενοι. Η αυτοαπασχόληση είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη μεταξύ των κατόχων χαμηλών εκπαιδευτικών προσόντων (κυρίως στον αγροτικό τομέα της οικονομίας) και σε συγκεκριμένες ομάδες υψηλών εκπαιδευτικών προσόντων. Για παράδειγμα, μόνο το 25,2% των ανδρών αποφοίτων “Νομικής” του δείγματος είναι μισθωτοί. Πολύ χαμηλά ποσοστά μισθωτής εργασίας εμφανίζονται, επίσης, μεταξύ των ανδρών αποφοίτων “Πολυτεχνικών σχολών δομικών έργων” (35,3%) και “Ιατρικής” κ.λπ. (46,6%). Τα αντίστοιχα ποσοστά για γυναίκες αποφοίτους είναι 44,0%, 54,7% και 45,1%. Δεύτερον, ορισμένες ομάδες είναι πολύ μικρές, ανομοιογενείς ή και τα δύο. Αυτό ισχύει για τις ομάδες “Άλλο ΤΕΙ” και “Άλλο ΑΕΙ”, όπως και για την ομάδα των ανδρών αποφοίτων “Ξένων γλωσσών” (και, σε μικρότερο βαθμό, τις ομάδες ανδρών αποφοίτων “Κοινωνικών επιστημών” και γυναικών αποφοίτων “Γεωπονικής και δασολογίας”). Επομένως, για όλες αυτές τις ομάδες είναι ίσως παρακινδυνευμένη η εξαγωγή συμπερασμάτων από τα αποτελέσματα των οικονομετρικών εκτιμήσεων.

Σύμφωνα με την παράδοση των οικονομετρικών εκτιμήσεων των ιδιωτικών αποδόσεων της εκπαίδευσης, η εξαρτημένη μεταβλητή είναι ο λογάριθμος των ωριαίων αποδοχών των μισθωτών, ενώ οι βασικές εξηγητικές μεταβλητές που προσεγγίζουν το σωρευμένο στον εργαζόμενο άνθρωπο κεφάλαιο είναι δύο: η εκπαίδευση και η εργασιακή εμπειρία του. Στο κύριο μέρος της ανάλυσης, για την εκπαίδευση χρησιμοποιούνται ψευδομεταβλητές που απεικονίζουν την ανώτατη βαθμίδα και ειδικότητα εκπαίδευσης που ολοκλήρωσε ο μισθωτός. Για την εργασιακή εμπειρία χρησιμοποιούνται τα έτη από την αποφοίτηση του εργαζομένου και το τετράγωνό τους. Ο τετραγωνικός όρος, ο οποίος αναμένεται να έχει αρνητικό πρόσημο στις οικονομετρικές εκτιμήσεις, υποδηλώνει ότι η συσσώρευση εμπειρίας επιδρά αυξητικά, αλλά με φθίνοντα ρυθμό, στις αποδοχές του ατόμου και, ενδεχομένως, από ένα σημείο και μετά η οριακή επίδρασή της είναι αρνητική (λόγω απαξίωσης γνώσεων και δεξιοτήτων). Η χρησιμοποιούμενη μεταβλητή για την εργασιακή εμπειρία του ατόμου δεν είναι ιδεώδης, εφόσον απλώς προσεγγίζει την πραγματική εργασιακή εμπειρία του. Όμως, σε σύγκριση με την αντίστοιχη μεταβλητή που χρησιμοποιείται στη μεγάλη πλειονότητα των εργασιών που επισκοπούνται στο δεύτερο τμήμα της εργασίας (ηλικία – ελάχιστα απαιτούμενα έτη σπουδών για την απόκτηση του πτυχίου, δηλ. έξι), η εδώ χρησιμοποιούμενη μεταβλητή αναμφίβολα αποτελεί πολύ καλύτερη προσέγγιση της πραγματικής εργασιακής εμπειρίας των μελών του δείγματος. Επειδή, θεωρητικά, δεν υπάρχει λόγος να αναμένεται ότι η σχέση εμπειρίας και αποδοχών θα είναι η ίδια σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες και ειδικότητες, στην εκτιμημένη εξίσωση εισάγονται ως ανεξάρτητες εξηγητικές μεταβλητές πολλαπλασιαστικοί

όροι μεταξύ των ψευδομεταβλητών των επιπέδων εκπαίδευσης και των ετών από την αποφοίτηση και του τετραγώνου τους.

Εκτός από τις μεταβλητές που προσεγγίζουν το απόθεμα ανθρώπινου κεφαλαίου του εργαζομένου, μια σειρά άλλων μεταβλητών που σχετίζονται με το επίπεδο των αποδοχών των εργαζομένων έχουν συμπεριληφθεί στην ανάλυση ως ερμηνευτικές μεταβλητές. Οι μεταβλητές αυτές (κάποιες από τις οποίες χρησιμοποιήθηκαν και για την εκτίμηση της πιθανότητας ανεργίας) αφορούν την περιφέρεια και το βαθμό αστικότητας του τόπου κατοικίας, τον τομέα απασχόλησης (δημόσιο/ιδιωτικό), την ιθαγένεια και την οικογενειακή κατάσταση του ατόμου, το μέγεθος της τοπικής μονάδας και τον κλάδο οικονομικής δραστηριότητας της επιχείρησης στην οποία απασχολείται, το έτος και το τρίμηνο της ΕΕΔ. Και πάλι, λόγω ύπαρξης ετεροσκεδαστικότητας, τα εκτιμημένα τυπικά σφάλματα των συντελεστών έχουν διορθωθεί με τη μέθοδο του White (1980). Το δείγμα της ανάλυσης αποτελείται από 29.317 άνδρες και 20.851 γυναίκες.

Στα Διαγράμματα 7α και 7β παρουσιάζονται εκτιμήσεις των ωριαίων καθαρών αποδοχών για έξι ευρείες εκπαιδευτικές ομάδες (πρωτοβάθμια/δευτεροβάθμια εκπαίδευση, λύκειο, μεταλυκειακή εκπαίδευση, ΤΕΙ, ΑΕΙ, μεταπτυχιακές σπουδές) για άνδρες και γυναίκες, αντίστοιχα. Στα διαγράμματα αυτά απεικονίζεται το εκτιμημένο ύψος της ωριαίας αποζημίωσης των μισθωτών (κάθετος άξονας) ως συνάρτηση των 20 πρώτων ετών μετά την αποφοίτηση του ατόμου από το ανώτερο εκπαιδευτικό επίπεδο το οποίο έχει ολοκληρώσει (οριζόντιος άξονας), αφού έχει απομονωθεί η επίδραση όλων των υπόλοιπων μεταβλητών. Τα διαγράμματα αυτά φαίνεται να επιβεβαιώνουν πλήρως τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, επειδή, όσο υψηλότερο είναι το εκπαιδευτικό επίπεδο τόσο υψηλότερο είναι και το εκτιμημένο επίπεδο των αποδοχών, αλλά και να δικαιώνουν την επιλογή των συγγραφέων να εισαγάγουν πολλαπλασιαστικούς όρους μεταξύ του επιπέδου εκπαίδευσης και των ετών από την αποφοίτηση, εφόσον οι κλίσεις των συναρτήσεων αποδοχών-εμπειρίας φαίνεται να διαφέρουν σημαντικά μεταξύ των επιπέδων εκπαίδευσης.

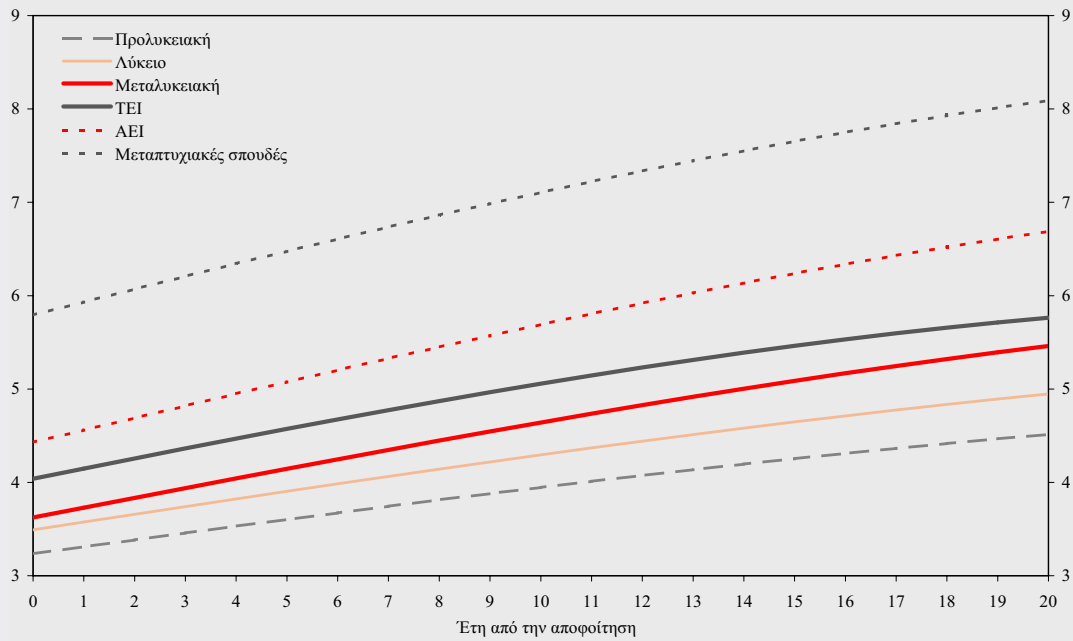
Όμως, ιδιαίτερα αξιοσημείωτες είναι οι διαφορές εντός των επιμέρους επιπέδων εκπαίδευσης. Για παράδειγμα, το Διάγραμμα 8 απεικονίζει τις εκτιμήσεις για τις ωριαίες αμοιβές πέντε ομάδων ανδρών αποφοίτων ΑΕΙ: “Ιατρικής κ.λπ.”, “Γεωπονικής και δασολογίας”, “Νομικής”, “Οικονομίας και διοίκησης” και “Κοινωνικών επιστημών”. Για τους αποφοίτους “Νομικής”, κατά τα πρώτα χρόνια μετά την αποφοίτηση, πιθανότατα λόγω της υποχρεωτικής άσκησης, οι εκτιμημένοι ωριαίοι μισθοί είναι εξαιρετικά χαμηλοί, όμως αυξάνονται με ταχύτατους ρυθμούς, και μετά την παρέλευση 12 ετών για τις γυναίκες και 20 ετών για τους άνδρες είναι οι υψηλότεροι ανάμεσα στις υπό εξέταση ομάδες. Υψηλές είναι επίσης και οι αμοιβές των αποφοίτων “Ιατρικής κ.λπ.”, ενώ σε σχετικά χαμηλά επίπεδα κυμαίνονται οι μισθοί των αποφοίτων “Γεωπονικής και δασολογίας” και “Κοινωνικών επιστημών”. Οι αμοιβές της σχετικά πολυπληθούς ομάδας των αποφοίτων σχολών “Οικονομίας και διοίκησης” εμφανίζονται να ξεκινούν από ικανοποιητικά επίπεδα και εξελίσσονται με σχετικά γρήγορους ρυθμούς.⁷

Η παρούσα ανάλυση ολοκληρώνεται με τον υπολογισμό των ιδιωτικών αποδόσεων της εκπαίδευσης. Εφόσον θεωρηθεί ότι η επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο είναι πράγματι μια μορφή επένδυσης, τότε θα πρέπει κατά την εκτίμηση των αποδόσεων να ληφθεί υπόψη και το κόστος των ενδεχόμενων κινδύνων. Κατά πάσα πιθανότητα, ο μεγαλύτερος κίνδυνος είναι ο κίνδυνος ανεργίας, η οποία μπορεί να εκμηδενίσει (σε ατομικό επίπεδο) ή να μειώσει σημαντικά (σε συλλογικό επίπεδο) τις προσδοκώμενες αποδόσεις. Γι’ αυτό, οι συγγραφείς θεωρούν ότι οι πραγματικές ιδιωτικές αποδόσεις της εκπαίδευσης είναι αυτές που λαμβάνουν υπόψη τον κίνδυνο ανεργίας, οι

⁷ Διαγράμματα παρόμοια με το Νο. 8 μπορούν να κατασκευαστούν για επιμέρους, στενά οριζόμενες, εκπαιδευτικές ομάδες ανδρών ή γυναικών μισθωτών. Τα αντίστοιχα αποτελέσματα είναι διαθέσιμα στο Μητράκιος, Τσακλόγλου και Χολέζας (2010β) και δείχνουν ότι παρατηρείται μεγάλη ετερογένεια μεταξύ αποφοίτων της ίδιας εκπαιδευτικής βαθμίδας.

Διάγραμμα 7α: Εκτιμημένες ωριαίες αποδοχές κατά επίπεδο εκπαίδευσης: άνδρες

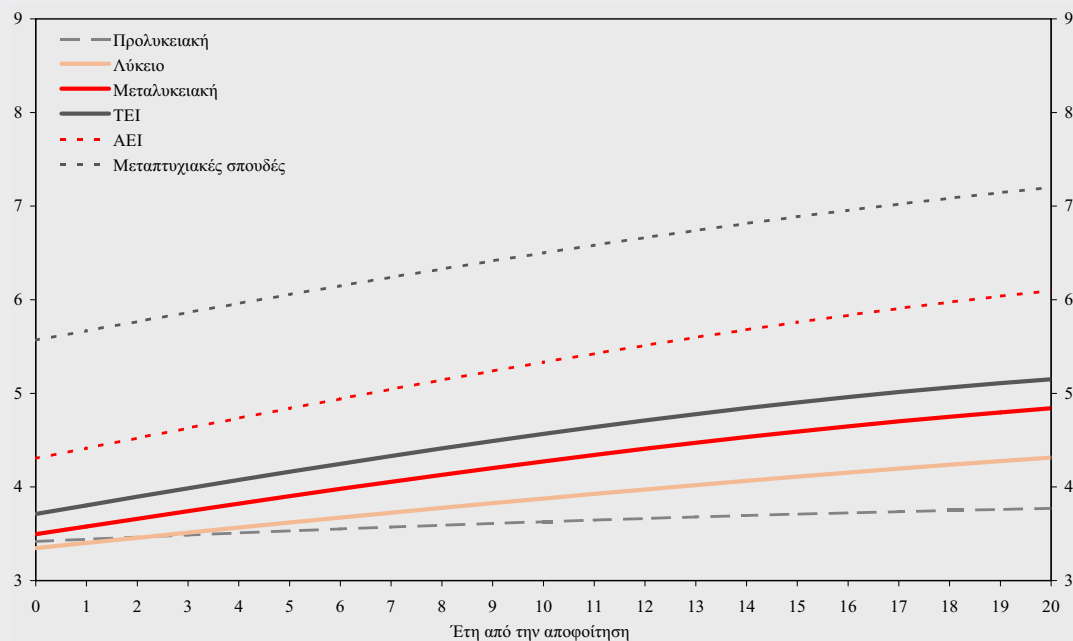
(Ευρώ)

Πηγή: Έρευνες Εργατικού Δυναμικού, εκτιμήσεις.

Διάγραμμα 7β: Εκτιμημένες ωριαίες αποδοχές κατά επίπεδο εκπαίδευσης: γυναίκες

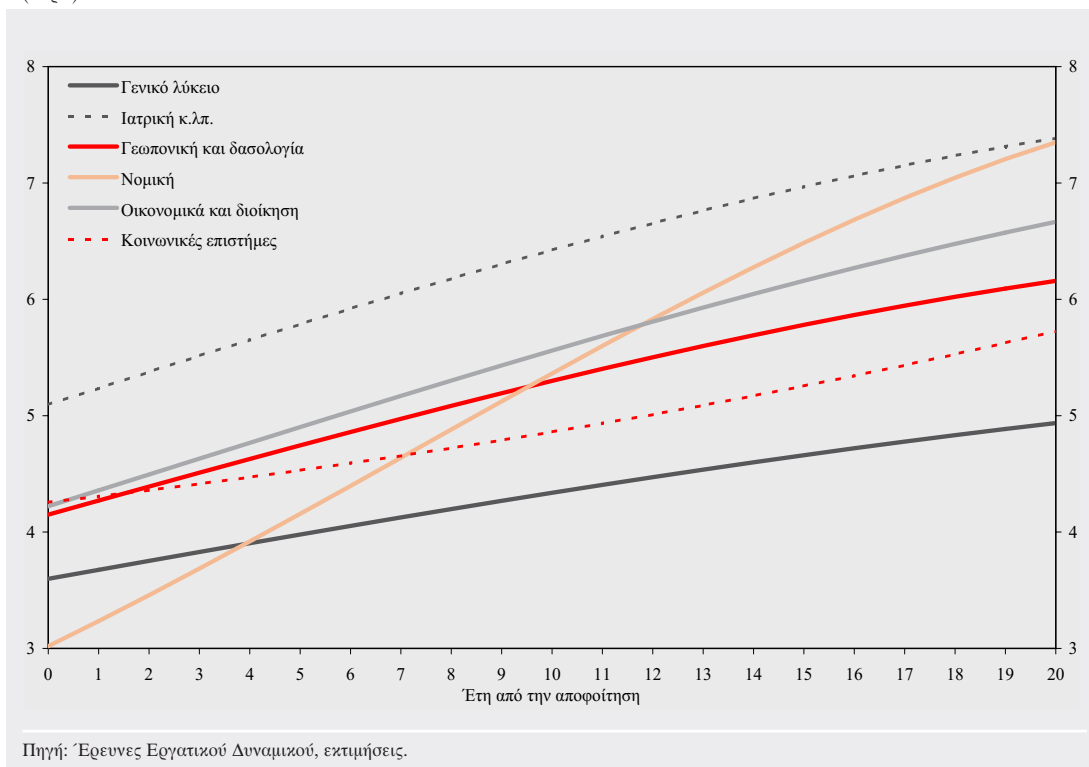
(Ευρώ)

Πηγή: Έρευνες Εργατικού Δυναμικού, εκτιμήσεις.

Διάγραμμα 8: Εκτιμημένες ωριαίες αποδοχές ομάδων ανδρών αποφοίτων ΑΕΙ

(Ευρώ)

οποίες και παρουσιάζονται στον Πίνακα 2. Κατά τον υπολογισμό των αποδόσεων αυτών έχει εκτιμηθεί ο εσωτερικός λόγος απόδοσης της εκπαίδευσης, κάτι που δεν έχει επιχειρηθεί μέχρι σήμερα στην ελληνική βιβλιογραφία,⁸ ενώ έχει ληφθεί υπόψη η πιθανότητα ανεργίας σε συγκεκριμένο αριθμό ετών μετά την αποφοίτηση τόσο για τα άτομα της ομάδας αναφοράς (απόφοιτοι Γενικού ή Τεχνικού Λυκείου) όσο και για τους αποφοίτους κάθε ομάδας της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Βέβαια, το γεγονός ότι κάποιες από τις αντίστοιχες ομάδες του δείγματος είναι σχετικά μικρές ή δεν αντιπροσωπεύονται επαρκώς σε όλο το εύρος των ετών μετά την αποφοίτηση ή έχουν μεγάλα ποσοστά αυτοαπασχόλησης επιβάλλει την επίδειξη προσοχής κατά την ερμηνεία των αντίστοιχων αποτελεσμάτων.

Μεταξύ των αποφοίτων ΤΕΙ, τις υψηλότερες αποδόσεις εμφανίζονται να έχουν οι απόφοιτοι “Δομικών, μηχανολόγων και Η/Υ” και τις χαμηλότερες οι απόφοιτοι “Γεωργικής τεχνολογίας και τροφίμων”, τόσο μεταξύ των ανδρών όσο και μεταξύ των γυναικών. Μεταξύ των αποφοίτων ΑΕΙ, τις υψηλότερες αποδόσεις εμφανίζονται να έχουν οι απόφοιτοι “Παιδαγωγικών”, “Ξένων γλωσσών” (γυναικών), “Ιατρικής κ.λπ.”, “Νομικής”, “Φυσικών επιστημών” και οι δύο κατηγορίες αποφοίτων του Πολυτεχνείου “Δομικών” και “Μηχανολόγων και πληροφορικής”, ενώ οι χαμηλότερες αποδόσεις εμφανίζονται στις ομάδες “Γεωπονική και δασολογία” και “Κοινωνικών επιστημών” (ανδρών). Τέλος, οι ετήσιες αποδόσεις των κατόχων μεταπτυχιακών τίτλων είναι αισθητά υψηλότερες σε σύγκριση με εκείνες που απολαμβάνουν οι κάτοχοι διδακτορικών τίτλων.⁹ Επομένως, ακόμη και αν ληφθεί υπόψη ο κίνδυνος ανεργίας, οι αποδόσεις της εκπαίδευσης συνεχίζουν να

⁸ Για μια λεπτομερή παρουσίαση της μεθοδολογίας που χρησιμοποιείται, βλ. Μητράκος, Τσακλόγλου και Χολέζας (2010β), Παράρτημα ΙΙ.

⁹ Επισημαίνεται ότι τα στοιχεία του Πίνακα 2 αναφέρονται στις ετήσιες αποδόσεις. Έτσι, οι συνολικές αποδόσεις του διδακτορικού, για το οποίο έχει γίνει η υπόθεση της τριετούς διάρκειας φοίτησης, είναι πολύ υψηλότερες από τις αντίστοιχες αποδόσεις του μεταπτυχιακού (μονοετής φοίτηση).

Πίνακας 2: Εκτιμημένες ιδιωτικές αποδόσεις της εκπαίδευσης (%), προσαρμοσμένες για την πιθανότητα ανεργίας

Ομάδες βάσει κλάδου εκπαίδευσης	Άνδρες	Γυναίκες
ΤΕΙ		
Δομικών, μηχανολόγων και Η/Υ	7,0	8,4
Γεωργικής τεχνολογίας και τροφίμων	3,6	1,0
Οικονομίας και διοίκησης	5,5	6,9
Ιατρικών επιστημών	5,8	7,8
Άλλο ΤΕΙ	3,7	9,2
ΑΕΙ		
Πολυτεχνική δομικών	5,5	7,9
Πολυτεχνική μηχανολόγων και πληροφορικής	7,1	6,9
Φυσικές επιστήμες	7,4	7,3
Μαθηματικά και στατιστική	5,3	7,0
Ιατρική κ.λπ.	7,9	8,0
Γεωπονική και δασολογία	4,2	3,9
Νομική	6,2	8,1
Οικονομικά και διοίκηση	6,5	6,9
Κοινωνικές επιστήμες	3,8	6,2
Ανθρωπιστικές επιστήμες	5,7	8,3
Ξένες γλώσσες	9,9	9,8
Φυσική αγωγή	4,8	6,8
Παιδαγωγικά	8,9	9,9
Άλλο ΑΕΙ	7,9	7,1
Μεταπτυχιακές σπουδές		
Μεταπτυχιακό	9,3	11,5
Διδακτορικό	8,0	8,0

Πηγή: Έρευνες Εργατικού Δυναμικού, εκτιμήσεις.

είναι υψηλές και έτσι δικαιολογείται η υψηλή ζήτηση για υπηρεσίες εκπαίδευσης που έχει επισημανθεί κατά καιρούς στο δημόσιο διάλογο.

5 Συμπεράσματα

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να διερευνήσει τη θέση των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην ελληνική αγορά εργασίας με τη βοήθεια των ΕΕΔ λαμβάνοντας υπόψη δύο κριτήρια: τις προοπτικές ανεργίας των πτυχιούχων από την αποφοίτησή τους και για αρκετά χρόνια μετά από αυτή, καθώς και το ύψος των αμοιβών τους, πάντοτε συγκριτικά με τους αποφοίτους των άλλων εκπαιδευτικών βαθμίδων.

Τα συμπεράσματα τα οποία προκύπτουν από την παρούσα μελέτη μπορούν να συνοψιστούν ως εξής. Κατ' αρχάς, φαίνεται ότι η συζήτηση περί προβλήματος ανεργίας των νέων είναι ελαφρώς αποπροσανατολιστική: Δεν πρόκειται για πρόβλημα ανεργίας των νέων γενικά, αλλά για πρόβλημα μετάβασης από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας, ανεξαρτήτως της ηλικίας του ατόμου. Μάλιστα, στην περίπτωση των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης το ποσοστό ανεργίας μειώνεται σε ανεκτά επίπεδα ορισμένα έτη μετά την αποφοίτηση. Αυτό είναι το δεύτερο σημαντικό εύρημα της μελέτης. Σε γενικές γραμμές, εντός της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (ΤΕΙ, ΑΕΙ, Μεταπτυχιακές σπουδές), όσο υψηλότερο είναι το εκπαιδευτικό επίπεδο, τόσο χαμηλότερο είναι το μακροχρόνιο ποσοστό ανεργίας.

Ένα ακόμη σημαντικό εύρημα αφορά τις έντονες διαφοροποιήσεις εντός της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Πιο συγκεκριμένα, ορισμένες ομάδες πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ουσιαστικά δεν αντιμετωπίζουν πρόβλημα ανεργίας μετά την αποφοίτησή τους (απόφοιτοι “Πληροφορικής” και “Νομικής”), τουλάχιστον οι άνδρες, άλλες αντιμετωπίζουν σοβαρότατο πρόβλημα, αλλά για σχετικά λίγα χρόνια μετά την αποφοίτησή τους (απόφοιτοι “Φυσικών επιστημών”, “Μαθηματικών και στατιστικής”), ενώ άλλες αντιμετωπίζουν σοβαρό πρόβλημα ανεργίας, ακόμα και αρκετά χρόνια μετά την αποφοίτησή τους (απόφοιτοι “Φυσικής αγωγής”, “Κοινωνικών επιστημών”, αλλά και απόφοιτοι αρκετών σχολών των ΤΕΙ). Επιπλέον, ακόμη και όταν απομονώνεται η επίδραση σειράς παραγόντων, οι γυναίκες γενικά και οι γυναίκες απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ειδικότερα αντιμετωπίζουν σημαντικότερα υψηλότερη πιθανότητα ανεργίας από άνδρες με αντίστοιχα εκπαιδευτικά προσόντα και λοιπά χαρακτηριστικά. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε ορισμένες κατηγορίες γυναικών αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης τα εκτιμημένα ποσοστά ανεργίας παραμένουν εξαιρετικώς υψηλά, ακόμη και πολλά χρόνια μετά την αποφοίτηση (απόφοιτοι “Γεωπονικής και δασολογίας” και “Φυσικής αγωγής” ΑΕΙ, καθώς και “Γεωργικής τεχνολογίας και τροφίμων” και “Οικονομίας και διοίκησης” ΤΕΙ).

Όσον αφορά τις αποδοχές των πτυχιούχων μισθωτών, προκύπτει ότι αυτές είναι σημαντικά υψηλότερες από τις αποδοχές των αποφοίτων κατώτερων βαθμίδων του εκπαιδευτικού συστήματος σε παρόμοια φάση της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας (για τα αντίστοιχα έτη μετά την αποφοίτηση). Όμως, και πάλι υπάρχουν σημαντικότερες διαφοροποιήσεις μεταξύ ομάδων αποφοίτων. Παρά τους περιορισμούς της ανάλυσης που προέρχονται από τη φύση των δεδομένων που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα μελέτη, ορισμένα συμπεράσματα προκύπτουν με ευκρίνεια. Έτσι, οι απόφοιτοι ιατρικών και πολυτεχνικών σχολών, όπως και οι κάτοχοι τίτλων μεταπτυχιακών και διδακτορικών σπουδών απολαμβάνουν υψηλές αμοιβές ανά μονάδα εργασίας, αν και αυτό δεν συνεπάγεται πάντοτε υψηλούς εσωτερικούς λόγους απόδοσης σε σύγκριση με άλλες ειδικότητες. Ο συνδυασμός σημαντικά διαφορετικών εκτιμημένων πιθανοτήτων ανεργίας και ωριαίων μισθών των επιμέρους στενά οριζόμενων εκπαιδευτικών ομάδων οδηγεί σε σημαντικές διαφοροποιήσεις των εκτιμημένων ιδιωτικών αποδόσεων της εκπαίδευσης στις ομάδες αυτές.

Σύμφωνα με τις Γεωργαντά, Κανδηλώρου και Λειβαδά (2008), το 58% των δευτεροετών φοιτητών δύο ΑΕΙ της χώρας (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και Πανεπιστήμιο Μακεδονίας) δήλωσαν ότι ο λόγος για τον οποίο αποφάσισαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση ήταν για να βρουν ευκολότερα καλύτερα αμειβόμενη εργασία. Τα ευρήματα της παρούσας μελέτης δείχνουν ότι πράγματι η αποφοίτηση από ίδρυμα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αποτελεί, τουλάχιστον μακροχρόνια, ασπίδα κατά της ανεργίας και ότι οι σπουδές τριτοβάθμιας εκπαίδευσης μακροχρόνια εξασφαλίζουν καλύτερα αμειβόμενη εργασία και, συνακόλουθα, ικανοποιητικές αποδόσεις, ιδίως σε εκείνες τις σχολές και βαθμίδες όπου φαίνεται να υπάρχει μεγάλη ζήτηση από την πλευρά των υποψηφίων. Εν κατακλείδι, οι φοιτητές ενεργούν ορθολογικά. Παραμένει όμως αμφίβολο κατά πόσον η πολιτεία ενεργεί ορθο-

λογικά με τη διαρκή επέκταση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (και μάλιστα χωρίς ουσιαστική αύξηση των διαθέσιμων πόρων). Για να απαντηθεί το ερώτημα αυτό, απαιτείται η εκτίμηση των κοινωνικών αποδόσεων της εκπαίδευσης, κάτι που εκφεύγει από τους σκοπούς της παρούσας εργασίας.

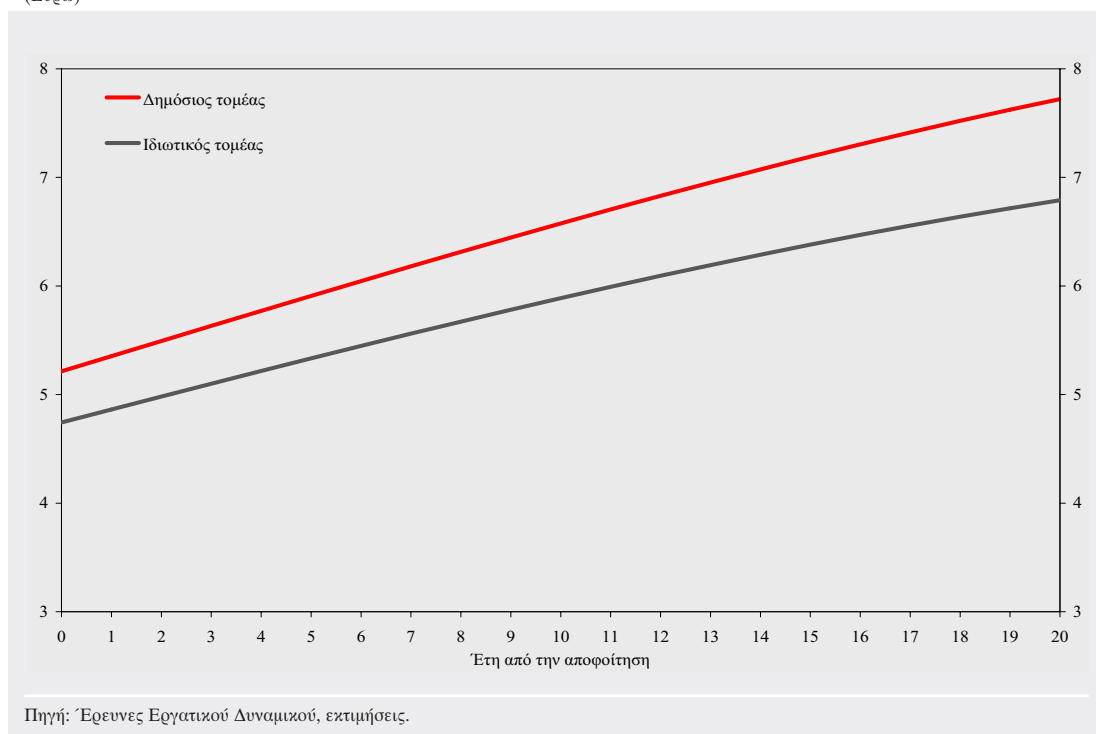
Παράρτημα

Ωριαίες αποδοχές δημόσιου και ιδιωτικού τομέα

Εκτός της υψηλής ζήτησης για υπηρεσίες τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, στην Ελλάδα παρατηρείται και πολύ υψηλή ζήτηση για απασχόληση στο δημόσιο τομέα (π.χ. όπως αυτή αποτυπώνεται στην αναλογία ενδιαφερομένων για κάθε θέση που προκηρύσσει το ΑΣΕΠ). Στο δημόσιο διάλογο συχνά διατυπώνεται η εικασία ότι αυτό οφείλεται στη μονιμότητα και στις καλύτερες συνθήκες απασχόλησης στο δημόσιο σε σύγκριση με τον ιδιωτικό τομέα. Όμως, συχνά διατυπώνεται επίσης και ο ισχυρισμός ότι, *ceteris paribus*, οι αποδοχές των μισθωτών του δημόσιου τομέα υπολείπονται αυτών των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας. Τα αποτελέσματα της ανάλυσής μας επιτρέπουν την εξέταση της ορθότητας αυτού του ισχυρισμού. Στα Διαγράμματα Π.Α1 και Π.Α2 παρουσιάζεται η μισθολογική εξέλιξη των εργαζομένων των δύο φύλων στο δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, καθώς αυξάνεται η απόσταση από το έτος αποφοίτησης, αφού έχει απομονωθεί η επίδραση των υπόλοιπων παραγόντων. Τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες οι εκτιμημένες ωριαίες αποδοχές είναι υψηλότερες στο δημόσιο τομέα της οικονομίας. Μάλιστα και στα δύο φύλα, αλλά με μεγαλύτερη ένταση μεταξύ των γυναικών, παρατηρείται απόκλιση μεταξύ των αποδοχών δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, καθώς αυξάνεται η απόσταση από το έτος αποφοίτησης. Επομένως, και από αυτή τη σκοπιά η προτίμηση των αποφοίτων για απασχόληση στο δημόσιο τομέα δείχνει να είναι απολύτως ορθολογική. Όμως, αυτό σε καμία περίπτωση δεν συνεπάγεται αυτόματα ότι η παρατηρούμενη διαφορά υπέρ των μισθωτών του δημόσιου τομέα είναι επιθυμητή και από τη σκοπιά της κοινωνικής ευημερίας.¹⁰

Διάγραμμα Π.Α1: Εκτιμημένες ωριαίες αποδοχές αποφοίτων ΑΕΙ κατά τομέα απασχόλησης: άνδρες

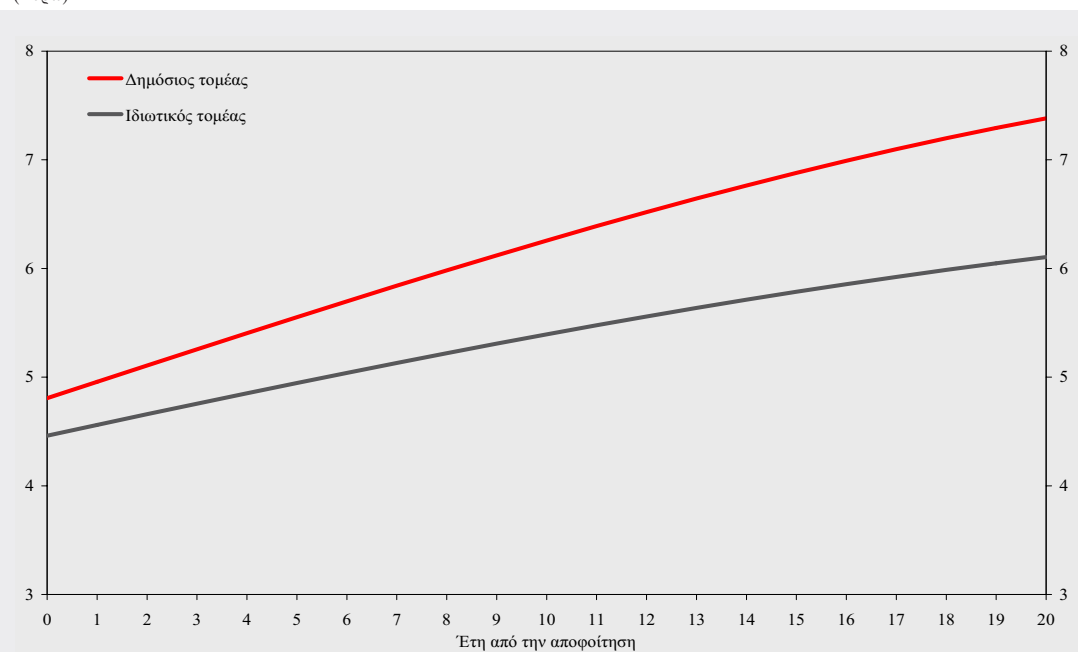
(Ευρώ)

¹⁰ Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι, μετά τις πρόσφατες περικοπές μισθών στο δημόσιο τομέα στο πλαίσιο του προγράμματος σταθεροποίησης της ελληνικής οικονομίας, είναι πολύ πιθανό ότι η διαφορά μεταξύ των δύο τομέων έχει μειωθεί αισθητά – ή, ίσως, και να έχει αναστραφεί – σε σύγκριση με τις εκτιμήσεις των διαγραμμάτων του Παραρτήματος.

Διάγραμμα Π.Α2: Εκτιμημένες ωριαίες αποδοχές αποφοίτων ΑΕΙ κατά τομέα απασχόλησης: γυναίκες

(Ευρώ)

Πηγή: Έρευνες Εργατικού Δυναμικού, εκτιμήσεις.

Βιβλιογραφία

Α. Ελληνική

Γεωργαντά, Ζ., Ε. Κανδηλώρου και Α. Λειβαδά (2008), “Η έλλειψη δεξιοτήτων μάθησης αποτελεί τροχοπέδη στην πανεπιστημιακή γνώση”, Αθήνα: Technical Report 236 Τμήματος Στατιστικής, Ο.Π.Α.

ΕΜΠ (2002), *Η Απορρόφηση των Μηχανικών του ΕΜΠ στην Αγορά Εργασίας*, Αθήνα: ΕΒΕΟ και ΕΙΕ, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

ΙΟΒΕ (2007), *Η Απασχολησιμότητα των Αποφοίτων Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα: ΙΟΒΕ.

ΙΣΤΑΜΕ (2006), *Απασχόληση: κίνδυνοι, προκλήσεις και προοπτικές*, Αθήνα: Επιτροπή ΙΣΤΑΜΕ για την Απασχόληση.

Κανελλόπουλος, Κ., Κ. Μαυρομαράς και Θ. Μητράκος (2003), “Εκπαίδευση και αγορά εργασίας”, *Επιστημονικές Μελέτες* Νο 50, Αθήνα: ΚΕΠΕ.

Καραμεσίνη, Μ. (2003), “Ζήτηση και Προσφορά Υπηρεσιών Ανώτατης Εκπαίδευσης και Αγορά Εργασίας στην Ελλάδα”, στο Δ.Γ. Τσαούσης (επιμ.) *Από τη Διεθνοποίηση των Πανεπιστημίων προς την Παγκοσμιοποίηση της Εκπαίδευσης – Εξελιξείς μιας Δεκαπενταετίας – Η Περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα: Κέντρο Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής Παντείου Πανεπιστημίου.

Καραμεσίνη, Μ. (2006α), “Από την Εκπαίδευση στην Αμειβόμενη Εργασία: Εμπειρική Διερεύνηση της Εργασιακής Ένταξης των Νέων στην Ελλάδα”, *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 1(1), 67-84.

Καραμεσίνη, Μ. (2006β), *Η Απορρόφηση των Αποφοίτων του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στην Αγορά Εργασίας*, Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Καραμεσίνη, Μ. (2007), *Η Απορρόφηση των Αποφοίτων των Πανεπιστημίων στην Αγορά Εργασίας*, Αθήνα: Διόνικος.

Καραμεσίνη, Μ. και Α. Κορνελάκης (2005), “Από την Εκπαίδευση στην Απασχόληση: Η Πρώτη Σημαντική Εργασία των Αποφοίτων ΑΕΙ και η Εργασιακή Εμπειρία μέσω STAGE”, *Ινστιτούτο Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρώπινου Δυναμικού Παντείου Πανεπιστημίου*.

Καραμεσίνη, Μ. και Ε. Πρόκου (2006), “Τριτοβάθμια Εκπαίδευση και Απασχόληση: Επαγγελματική Ένταξη των Αποφοίτων και Εκπαιδευτική Πολιτική”, παρουσιάστηκε στο Διεθνές Συνέδριο: *Η Κοινωνική Πολιτική σ’ ένα Μεταβαλλόμενο Περιβάλλον: Προκλήσεις και Προοπτικές*, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Κασίμης, Χ. (2002), “Διαδικασίες Ενσωμάτωσης των Νέων στην Αγορά Εργασίας: η Περίπτωση των Αποφοίτων Κοινωνικών Επιστημών της Ανώτατης Εκπαίδευσης,” στο Α. Πρωτοψάλτη (επιμ.) *Το Έργο “Έρευνα” 1997-2000, Συνοπτική Παρουσίαση*, Αθήνα: Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας.

Κατσανέβας, Θ. και Η. Λιβανός (2005), “Η πορεία και τα αίτια της ανεργίας στην Ελλάδα”, *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, 40, 4-12.

Μητράκος Θ., Π. Τσακλόγλου και Ι. Χολέζας (2010α), “Προσδιοριστικοί παράγοντες της πιθανότητας ανεργίας των νέων στην Ελλάδα με έμφαση στους αποφοίτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης”, Τράπεζα της Ελλάδος, *Οικονομικό Δελτίο*, Τεύχος 33, 23-68, Μάιος.

Μητράκος Θ., Π. Τσακλόγλου και Ι. Χολέζας (2010β), “Προσδιοριστικοί παράγοντες του ύψους των μισθών και των ιδιωτικών αποδόσεων της εκπαίδευσης στην Ελλάδα με έμφαση στους αποφοίτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης”, Τράπεζα της Ελλάδος, *Οικονομικό Δελτίο*, Τεύχος 34 (υπό δημοσίευση).

Μπήτρος, Γ. (2002), “Το Εκπαιδευτικό μας Σύστημα και η Αποτελεσματική Συσχέτιση Θέσεων Εργασίας και Δεξιότητων των Εργαζομένων – Οι Οικονομικές Σχολές”, στο Α. Πρωτοψάλτη (επιμ.) *Το Έργο “Έρευνα” 1997-2000, Συνοπτική Παρουσίαση*, Αθήνα: Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας.

Νικολίτσα, Δ. (2007), “Η Συμμετοχή των Νέων στην Ελληνική Αγορά Εργασίας: Εξελίξεις και Προσκόμματα”, Τράπεζα της Ελλάδος, *Οικονομικό Δελτίο*, Τεύχος 29.

Παπαηλίας, Θ. (2006), *Προσφορά και Ζήτηση Ειδικοτήτων στο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Σύστημα*, Αθήνα: Διόνικος.

Παπαπέτρου, Ε. (2004), “Μισθολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών στην Ελλάδα”, *Οικονομικό Δελτίο της Τράπεζας της Ελλάδος*, Νο 23.

Παπαπέτρου, Ε. (2003), “Μισθολογικές διαφορές μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα στην Ελλάδα”, *Οικονομικό Δελτίο της Τράπεζας της Ελλάδος*, Νο 21.

ΣΕΒ (2004), *Έρευνα για τις Ανάγκες των Επιχειρήσεων σε Ειδικότητες Αιχμής την Τριετία 2005-2007*, Αθήνα: ΣΕΒ.

ΤΕΕ (2006), *Έρευνα για την Απασχόληση των Διπλωματούχων Μηχανικών*, Αθήνα: ΕΒΕΟ – Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος.

Χολέζας, Ι. (2005), “Ιδιωτικές Αποδόσεις της Εκπαίδευσης στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση”, Διδακτορική Διατριβή, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

B. Ξενόγλωσση

Asplund, R. and P. Telhado-Pereira (επιμ.) (1999) *Returns to human capital in Europe*, Helsinki: ETLA.

Becker, S.G. (1964), *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*, γ' έκδοση, Chicago: The University of Chicago Press.

Becker, G.S. and B.R. Chiswick (1966), “Education and the Distribution of Earnings”, *American Economic Review*, 56, 358-69.

Ben-Porath, Y. (1967), “The Production of Human Capital and the Life Cycle of Earnings”, *Journal of Political Economy*, 75, 352-65.

Cholezas, I. and P. Tsakloglou (1999), "Private returns to education in Greece: A review of the empirical literature", στο R. Asplund and P. Telhado-Pereira (επιμ.) *Returns to human capital in Europe*, 147-62. Helsinki: ETLA.

Hadjidema, S.H. (1998), "Rates of Return on Higher Education in Greece", *Spoudai*, 48(1-4), 157-68.

Harmon, C. I., I. N. Walker and Westergaard-Nielsen (επιμ.) (2001) *Education and earnings in Europe*, Cheltenham: Edward Elgar.

Heckman, J. (1979), "Sample selection bias as a specification error", *Econometrica*, 47, 153-62.

Kanellopoulos, C.N. (1983), "Male-Female Pay Differentials in Greece", *Greek Economic Review*, 4, 248-63.

Kanellopoulos, C.N. (1985), "Individual Pay Differentials in Greece", *Spoudai*, 35(1-2), 109-25.

Kanellopoulos, C.N. (1997), "Public-Private Wage Differentials in Greece", *Applied Economics*, 29, 1023-32.

Kanellopoulos, C.N. and K.G. Mavromaras (2002), "Male-Female Labour Market Participation and Wage Differentials in Greece", *Labour*, 16(4), 771-801.

Lambropoulos, H.S. (1992), "Further Evidence on the Weak and Strong Versions of the Screening Hypothesis in Greece", *Economics of Education Review*, 11(1), 61-5.

Leibenstein, H. (1967), "Rates of Return to Education in Greece", *Economic Development Report* No 94, Harvard University.

Liagouras, G., A. Protogerou and Y. Calogirou (2003), "Exploring Mismatches between Higher Education and the Labour Market in Greece", *European Journal of Education*, 38(4), 413-26.

Magoula, T. and G. Psacharopoulos (1999), "Schooling and Monetary Rewards in Greece: An Over-education False Alarm", *Applied Economics*, 31, 1589-97.

Mincer, J. (1958), "Investments in Human Capital and Personal Income Distribution", *Journal of Political Economy*, 66(4), 281-302.

Mincer, J. (1974), *Schooling, Experience and Earnings*, New York: Columbia University Press.

OECD (1998), *Human Capital Investment: An International Comparison*, Brussels: OECD.

Patrinos, H.A. (1992), "Higher Education Finance and Economic Inequality in Greece", *Comparative Education Review*, 6(3), 298-308.

Patrinos, H.A., (1995), "Socioeconomic Background, Schooling, Experience, Ability and Monetary Rewards in Greece", *Economics of Education Review*, 14(1), 85-91.

Patrinos, H.A. and H.S. Lambropoulos (1993), "Gender Discrimination in the Greek Labour Market", *Education Economics*, 1(2), 153-64.

Psacharopoulos, G. (1973), *Returns to education: An international comparison*, San Francisco: Elsevier.

Psacharopoulos, G. (1981), "Returns to education: An updated international comparison", *Comparative Education*, 17, 321-41.

Psacharopoulos, G. (1982), "Earnings and Education in Greece, 1960-1977", *European Economic Review*, 17(3), 333-47.

Psacharopoulos, G. (1985), "Returns to education: A further international update and implications", *Journal of Human Resources*, 20, 583-97.

Psacharopoulos, G. (1994), "Returns to investment in education: A global update", *World Development Report* No 22, 1325-43.

Psacharopoulos, G. and H.A. Patrinos (2004) "Returns to investment in education: A further update", *Education Economics*, 12, 111-34.

Schultz, T.W. (1961), "Investment in Human Capital", *American Economic Review*, 51(1), 1-17.

White, H. (1980), "A Heteroskedasticity-Consistent Covariance Matrix Estimator and a Direct Test for Heteroskedasticity", *Econometrica*, 48(4), 817-38.

Διαχρονική εξέλιξη των μισθολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών στην Ελλάδα

Ευαγγελία Παπαπέτρου*

1 Εισαγωγή

Η ύπαρξη μισθολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών έχει θεμελιωθεί από πολλούς μελετητές και για πολλές χώρες. Σύμφωνα με τους Hausman et al. (2006), οι οποίοι παρουσιάζουν τέσσερις δείκτες που μετρούν τις ανισότητες στις κοινωνίες ως προς το φύλο, καμία χώρα δεν έχει καταφέρει να εξαλείψει τελείως τις μισθολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών. Χώρες όπως η Σουηδία, η Νορβηγία, η Φινλανδία και η Δανία συμπεριλαμβάνονται μεταξύ των χωρών με τις μικρότερες διακρίσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Οι μελέτες που εξετάζουν τις μισθολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών προσπαθούν να εξηγήσουν κατά πόσον αυτές αντανακλούν διαφορές ως προς τις ικανότητες των εργαζομένων ή αποτελούν το ανεξήγητο μέρος της διαφοράς των αμοιβών. Στη δεύτερη περίπτωση, πολλές φορές οι διαφορές αποδίδονται σε “διάκριση εις βάρος των γυναικών”. Ως συνέπεια της ύπαρξης μισθολογικών διαφορών λόγω διακρίσεων στην αγορά εργασίας, τα ποσοστά απασχόλησης και συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας παραμένουν χαμηλά και σε κάθε περίπτωση χαμηλότερα από αυτά των ανδρών. Υποστηρίζεται, σε μακροοικονομικό επίπεδο, ότι η μη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας απαξιώνει τις ικανότητές τους, μειώνει την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο και μακροπρόθεσμα περιορίζει τις παραγωγικές δυνατότητες της οικονομίας. Σύμφωνα με μελέτη που διεξήχθη κατά τη σουηδική προεδρία της ΕΕ το 2009, η εξάλειψη της διαφοράς ως προς την απασχόληση ανδρών και γυναικών στα κράτη-μέλη της ΕΕ θα μπορούσε να οδηγήσει σε αύξηση του ΑΕΠ κατά 15%-45%. Σε μικροοικονομικό επίπεδο υποστηρίζεται ότι η ύπαρξη μισθολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών μπορεί να επηρεάσει τις ατομικές και τις οικογενειακές επιλογές των μελών του νοικοκυριού, όπως το ποσοστό αποταμίευσης, την απόφαση συμμετοχής στην αγορά εργασίας και το δείκτη γονιμότητας. Επίσης, η διαφορά ως προς τις αμοιβές ανδρών και γυναικών σε όλη τη διάρκεια της ζωής έχει αποτέλεσμα να είναι χαμηλότερες οι συντάξεις για τις γυναίκες. Φαίνεται λοιπόν ότι η ισότητα των φύλων στους τομείς της απασχόλησης και των αμοιβών αποτελεί σημαντικό παράγοντα και αναγκαία προϋπόθεση προκειμένου να συμμετάσχει στην παραγωγική διαδικασία ανθρώπινο δυναμικό που είναι απαραίτητο για την αναπτυξιακή πορεία της χώρας. Η προσφορά εργασίας των γυναικών αποτελεί σημαντική δεξαμενή εργατικού δυναμικού, καθώς και δυναμικό συντελεστή της παραγωγής, η ουσιαστική αξιοποίηση του οποίου μπορεί να συμβάλει στην αύξηση του παραγόμενου προϊόντος.

Η ύπαρξη μισθολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών στην Ελλάδα και το κατά πόσον μπορούν να ερμηνευθούν από τις διαφορές ως προς τα παραγωγικά χαρακτηριστικά των

* Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Οικονομικών Μελετών, και Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών. Το άρθρο απηχεί τις απόψεις της συγγραφέως και όχι κατ' ανάγκην της Τράπεζας της Ελλάδος. Εκφράζονται θερμές ευχαριστίες στον Θωμά Γεωργιάδη για τη βοήθεια στην επεξεργασία των στατιστικών στοιχείων και για τα σχόλιά του. Επίσης, οφείλονται ευχαριστίες στους Steven Hall, Heather Gibson και Πάνο Τσακλόγλου. Τυχόν λάθη βαρύνουν αποκλειστικά τη συγγραφέα.

εργαζομένων ήταν το θέμα πρόσφατων μελετών (Παπαπέτρου, 2004, και Papapetrou, 2008). Οι μελέτες έδειξαν ότι σημαντικό μέρος της μισθολογικής διαφοράς μεταξύ ανδρών και γυναικών παραμένει ανεξηγήσιμο. Οι μελέτες, εντούτοις, δεν εξέτασαν τη διαχρονική εξέλιξη των μισθολογικών διαφορών μεταξύ των δύο φύλων. Σκοπός της μελέτης είναι να διερευνηθεί η εξέλιξη των μισθολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών εργαζομένων στην Ελλάδα για την περίοδο 2004-2007, καθώς και να προσδιοριστούν οι παράγοντες οι οποίοι μπορούν να ερμηνεύσουν αυτές τις διαφορές. Με την τεχνική εκτίμησης της ισομερούς παλινδρόμησης (quantile regression analysis) εκτιμώνται οι διαφορές αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών σε διάφορα δεκατημόρια της κατανομής των μισθών των εργαζομένων. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιείται μια παραλλαγή της τεχνικής των Oaxaca και Blinder, σύμφωνα με την πρόσφατη μεθοδολογία των Machado and Mata (2005) και Melly (2005, 2007), για την ανάλυση των αμοιβών κατά προσδιοριστικούς παράγοντες ώστε να ερμηνευθούν οι συνιστώσες των μισθολογικών διαφορών μεταξύ των δύο φύλων ως προς τις μέσες τιμές και σε διάφορα δεκατημόρια της κατανομής των μισθών των εργαζομένων. Έτσι είναι δυνατόν να αναλυθεί κατά πόσον αυτές οι διαφορές αντανακλούν διαφορές ως προς τα παραγωγικά χαρακτηριστικά των εργαζομένων ή αποτελούν ένα μέρος που δεν μπορεί να ερμηνευθεί με βάση τις παραγωγικές ικανότητες των εργαζομένων (ανεξηγήσιμο μέρος της διαφοράς των αμοιβών ή παράγοντας διάκρισης). Στην εμπειρική ανάλυση χρησιμοποιούνται στατιστικά στοιχεία για την Ελλάδα, τα οποία αντλήθηκαν από την έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης της ΕΛ. ΣΤΑΤ. (EU-SILC) και καλύπτουν την περίοδο 2004-2007. Επιπλέον, η μελέτη εξετάζει τη θέση της Ελληνίδας στην αγορά εργασίας και παρουσιάζει τις ομοιότητες και τις διαφορές σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ-27. Η ανάλυση που ακολουθεί γίνεται μέσω διαφόρων δεικτών, όπως ο δείκτης απασχόλησης, ο δείκτης ανεργίας και το χάσμα των αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών, και οδηγεί σε ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις και χρήσιμα συμπεράσματα για τη θέση της Ελληνίδας στην αγορά εργασίας και στην οικονομία. Από την ανάλυση διαπιστώνεται ότι, παρά τη διαχρονική βελτίωση της θέσης των Ελληνίδων, αυτές κατέχουν επισφαλείς θέσεις απασχόλησης, αντιμετωπίζουν φραγμούς που τις εμποδίζουν να εκμεταλλευτούν τις μεγαλύτερες δεξιότητες που αποκτούν και να έχουν πρόσβαση σε θέσεις για τις οποίες διαθέτουν τα απαραίτητα προσόντα, συναντούν εμπόδια στην είσοδο στην αγορά εργασίας, έχουν δυσκολία να εξισορροπήσουν την επαγγελματική με την οικογενειακή ζωή και, ως συνέπεια όλων αυτών, λαμβάνουν αμοιβές χαμηλότερες από αυτές των ανδρών για εργασία ίσης αξίας.

Η μελέτη περιλαμβάνει έξι ενότητες. Στη δεύτερη ενότητα γίνεται μια σύντομη αναφορά σε βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής αγοράς εργασίας και στη θέση της Ελληνίδας εργαζομένης. Στην τρίτη ενότητα παρουσιάζονται τα εμπειρικά ευρήματα για τη μελέτη και την ανάλυση των μισθολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών. Στην τέταρτη ενότητα παρουσιάζεται η μεθοδολογία που χρησιμοποιείται στην εμπειρική ανάλυση. Στην πέμπτη ενότητα παρουσιάζονται τα εμπειρικά αποτελέσματα της ανάλυσης. Στην τελευταία ενότητα συνοψίζονται τα συμπεράσματα της μελέτης.

2 Ελληνική αγορά εργασίας και η θέση της Ελληνίδας σ' αυτήν: μερικά βασικά χαρακτηριστικά

Η ελληνική αγορά εργασίας και η θέση της Ελληνίδας εργαζομένης χαρακτηρίζονται από ιδιαιτερότητες, σε πολλά σημεία όμως παρουσιάζουν ομοιότητες με τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ-27.

2.1 Φύλο και ποσοστό απασχόλησης

Το ποσοστό γυναικείας απασχόλησης στην Ελλάδα, αν και έχει αυξηθεί διαχρονικά (από 42,9% το 2002 σε 48,7% το 2008), υπολείπεται σημαντικά από το αντίστοιχο της ΕΕ (59,1% το 2008) και είναι

Πίνακας 1: Ποσοστό % απασχόλησης γυναικών και ανδρών ηλικίας 15-64 ετών στις χώρες της ΕΕ, 2002 και 2008

	Γυναίκες		Άνδρες		Χάσμα απασχόλησης μεταξύ ανδρών και γυναικών (εκατ. μον.)	
	2002	2008	2002	2008	2002	2008
ΕΕ-27	54,4	59,1	70,4	72,8	16,0	13,7
ΕΕ-15	55,6	60,4	72,8	74,2	17,2	13,8
Βέλγιο	51,4	56,2	68,3	68,6	16,9	12,4
Βουλγαρία	47,5	59,5	53,7	68,5	6,2	9,0
Τσεχία	57,0	57,6	73,9	75,4	16,9	17,8
Δανία	71,7	74,3	80,0	81,9	8,3	7,6
Γερμανία	58,9	65,4	71,8	75,9	12,9	10,5
Εσθονία	57,9	66,3	66,5	73,6	8,6	7,3
Ιρλανδία	55,4	60,2	75,4	74,9	20,0	14,7
Ελλάδα	42,9	48,7	72,2	75,0	29,3	26,3
Ισπανία	44,4	54,9	72,6	73,5	28,2	18,6
Γαλλία	56,7	60,4	69,5	69,6	12,8	9,2
Ιταλία	42,0	47,2	69,1	70,3	27,1	23,1
Κύπρος	59,1	62,9	78,9	79,2	19,8	16,3
Λεττονία	56,8	65,4	64,3	72,1	7,5	6,7
Λιθουανία	57,2	61,8	62,7	67,1	5,5	5,3
Λουξεμβούργο	51,6	55,1	75,1	71,5	23,5	16,4
Ουγγαρία	49,8	50,6	62,9	63,0	13,1	12,4
Μάλτα	33,9	37,4	74,7	72,5	40,8	35,1
Ολλανδία	66,2	71,1	82,4	83,2	16,2	12,1
Αυστρία	61,3	65,8	76,4	78,5	15,1	12,7
Πολωνία	46,2	52,4	56,9	66,3	10,7	13,9
Πορτογαλία	61,4	62,5	76,5	74,0	15,1	11,5
Ρουμανία	51,8	52,5	63,6	65,7	11,8	13,2
Σλοβενία	58,6	64,2	68,2	72,7	9,6	8,5
Σλοβακία	51,4	54,6	62,4	70,0	11,0	15,4
Φινλανδία	66,2	69,0	70,0	73,1	3,8	4,1
Σουηδία	72,2	71,8	74,9	76,7	2,7	4,9
Ηνωμένο Βασίλειο	65,2	65,8	77,7	77,3	12,5	11,5

Πηγή: Eurostat, Labour Force Survey (LFS).

ακόμη χαμηλότερο από το 60% που έχει τεθεί ως στόχος για το 2010 από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Λισσαβώνας το 2000.¹ Θεσμικοί, κοινωνικοί και οικονομικοί παράγοντες οδήγησαν σε αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην ελληνική αγορά εργασίας κατά την περίοδο μετά το 1980.

Το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών είναι σημαντικά χαμηλότερο από αυτό των ανδρών, το οποίο αυξήθηκε από περίπου 72,2% το 2002 σε 75% το 2008. Το χάσμα απασχόλησης μεταξύ ανδρών και γυναικών μειώθηκε από 29,3 μονάδες το 2002 σε 26,3 μονάδες το 2008, όμως παραμένει το δεύτερο κατά σειρά στην ΕΕ-27 και είναι περίπου διπλάσιο από το αντίστοιχο μέσο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (13,7 εκατ. μον. για το ίδιο διάστημα). Το χάσμα απασχόλησης μειώθηκε κυρίως λόγω της αύξησης της απασχόλησης των γυναικών, η οποία όμως, όπως επισημάνθηκε, παραμένει χαμηλή (βλ. Πίνακα 1).

Δυσμενέστερη είναι η εικόνα για τις εργαζόμενες ηλικίας 55-64 ετών σχετικά την πιθανότητα να παραμένουν στην αγορά εργασίας. Το ποσοστό απασχόλησης αυτής της ηλικιακής ομάδας (27,5% το 2008) υπολείπεται σημαντικά από το αντίστοιχο ποσοστό απασχόλησης των γυναικών στην ΕΕ-15 (39%) και είναι σημαντικά χαμηλότερο από αυτό των ανδρών (59,1%) της ίδιας ηλικιακής ομάδας στην Ελλάδα. Το χάσμα απασχόλησης μεταξύ ανδρών και γυναικών για τους εργαζομένους μεγαλύτερης ηλικίας (55-64 ετών) μειώθηκε οριακά από 31,9 εκατ. μονάδες το 2002 σε 31,6 εκατ. μονάδες το 2008, αλλά παραμένει σημαντικά υψηλότερο, σχεδόν διπλάσιο, από το αντίστοιχο μέσο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 27 (17,2% για το 2008). Το χαμηλό ποσοστό απασχόλησης των γυναικών αυτής της ηλικιακής ομάδας ενδέχεται να οφείλεται στο γεγονός ότι, πρώτον, οι γυναίκες, εξαιτίας κοινωνικοοικονομικών συνθηκών, δεν εργάζονται ή δεν συμμετέχουν ενεργά στην αναζήτηση εργασίας, δεύτερον, στα χαμηλά όρια συνταξιοδότησης των γυναικών, ιδίως για τις εργαζόμενες στο δημόσιο τομέα, και, τρίτον, στις δυσμενείς εργασιακές ευκαιρίες για τις μεγαλύτερες σε ηλικία εργαζόμενες εξαιτίας της απαξίωσης ή μη ανανέωσης των δεξιοτήτων τους.

2.2 Επίδραση της ύπαρξης παιδιών στην απασχόληση ανδρών και γυναικών

Θεωρητικές και εμπειρικές μελέτες υποστηρίζουν ότι ο αριθμός και η ηλικία των παιδιών επηρεάζουν την οικογενειακή απόφαση για συμμετοχή στην αγορά εργασίας. Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι, καθώς αυξάνεται ο αριθμός των παιδιών, το ποσοστό απασχόλησης των ανδρών αυξάνεται, ενώ το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών μειώνεται. Φαίνεται λοιπόν ότι, ενώ διαχρονικά η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας και στην απασχόληση αυξάνεται, η φροντίδα και η ενασχόλησή τους με τα παιδιά επηρεάζει την απόφασή τους για συμμετοχή στην αγορά εργασίας. Στην Ελλάδα το 2008 το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών ηλικίας 25-49 ετών χωρίς παιδιά ήταν 67,8%, ενώ των γυναικών της ίδιας ηλικίας με παιδιά ήταν 58,4%. Αντίθετα, το ποσοστό απασχόλησης των ανδρών ηλικίας 25-49 ετών χωρίς παιδιά ήταν 87,5%, ενώ των ανδρών της ίδιας ηλικίας με παιδιά ήταν υψηλότερο (97,0%).

Βέβαια θα πρέπει να τονιστεί το ενδεχόμενο ύπαρξης διπλής σχέσης αιτιότητας, καθώς μια αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας μπορεί να συνδέεται με μείωση του αριθμού των παιδιών. Εμπειρικά δεδομένα δείχνουν ότι σε ανεπτυγμένες οικονομίες η αύξηση της απασχόλησης και της οικονομικής ανάπτυξης συνδέονται με μείωση των γεννήσεων.

Οι πρόσφατες μελέτες στο πλαίσιο της δημογραφικής θεωρίας δείχνουν ότι, σε όσες κοινωνίες έχει περιοριστεί η κυριαρχία των στερεοτύπων που υπαγορεύουν ότι οι γυναίκες πρέπει να είναι

¹ Στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Λισσαβώνας τονίστηκε ότι οι ευρωπαϊκές πολιτικές πρέπει να στοχεύουν στην αύξηση του ποσοστού απασχόλησης στο 70% και στην αύξηση της γυναικείας απασχόλησης σε άνω του 60% μέχρι το 2010. Στο ίδιο πλαίσιο αναφοράς τέθηκε ως στόχος να αυξηθεί η γυναικεία συμμετοχή στην αγορά εργασίας και να μειωθεί το χάσμα απασχόλησης, ανεργίας και αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών.

οι κύριες υπεύθυνες για την ανατροφή των παιδιών και έχουν βελτιωθεί οι υποδομές φύλαξης και φροντίδας των παιδιών, ο αριθμός των γεννήσεων έχει επηρεαστεί θετικά. Δημογραφικές θεωρίες υποστηρίζουν ότι σε μερικές χώρες του ΟΟΣΑ η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας δεν μειώνει τον αριθμό των γεννήσεων. Οι Rindfuss and Brewster (1996) δείχνουν ότι ο αριθμός των γεννήσεων στις ΗΠΑ έχει αυξηθεί από το 1970, καθώς έχει σημειωθεί υποχώρηση των στερεοτύπων που υπαγορεύει στις γυναίκες με παιδιά προσχολικής ηλικίας να παραμένουν μαζί τους στο σπίτι. Επίσης οι Chesnais (1996) και Esping-Andersen (1999) υποστηρίζουν ότι, εάν στις γυναίκες παρέχονται ευκαιρίες παρόμοιες με εκείνες των ανδρών στην εκπαίδευση και στην απασχόληση στην αγορά εργασίας, αλλά οι γυναίκες είναι αυτές που πρέπει να αναλάβουν τη φροντίδα ανατροφής των παιδιών, τότε οι γυναίκες θα μειώσουν τον αριθμό των παιδιών που θα επιλέξουν να αποκτήσουν. Τέλος, ο McDonald (2000) υποστηρίζει ότι στις κοινωνίες όπου επικρατεί το πρότυπο του αρχηγού-τροφοδότη της οικογένειας (breadwinner model), οι γυναίκες περιορίζουν τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας και την απασχόληση και μακροπρόθεσμα ο αριθμός των γεννήσεων μειώνεται. Αντίθετα, στις κοινωνίες που προωθούν την ισότητα των φύλων σχετικά με την οικογένεια, γυναίκες και άνδρες είναι σε θέση να συνδυάσουν την εργασία με τα παιδιά.

2.3 Φύλο και μερική απασχόληση

Το ποσοστό μερικής απασχόλησης των γυναικών (9,9% για το 2008) — δηλαδή ο αριθμός των μερικώς απασχολούμενων ως ποσοστό του συνολικού αριθμού των απασχολούμενων — είναι υπερτριπλάσιο από το αντίστοιχο ποσοστό των ανδρών (2,8%), αλλά συνολικά το ποσοστό μερικής απασχόλησης στην Ελλάδα (5,6%) είναι σημαντικά χαμηλότερο από ό,τι κατά μέσο όρο στην ΕΕ-27 (18,2% περίπου). Οι γυναίκες εργαζόμενες επιλέγουν περισσότερο αυτή τη μορφή απασχόλησης σε σχέση με τους άνδρες συναδέλφους τους. Τα ποσοστά μερικής απασχόλησης είναι υψηλότερα στις χώρες της Βόρειας Ευρώπης σε σχέση με τις χώρες της Νότιας Ευρώπης και αυτό ίσως οφείλεται στο ότι στις χώρες της Νότιας Ευρώπης είναι χαμηλά τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, περιορισμένη η προσφορά θέσεων μερικής απασχόλησης και χαμηλές οι αμοιβές που επικρατούν στην αγορά εργασίας, ώστε έτσι να καθίσταται λιγότερο ελκυστική η μερική σε σύγκριση με την πλήρη απασχόληση (βλ. Πίνακα 2).

Η μερική απασχόληση προσφέρει στις γυναίκες εργαζόμενες την ευκαιρία να συνδυάσουν την εργασία με τις ανάγκες της οικογένειας, ιδίως όταν δεν υπάρχουν επαρκείς μονάδες φροντίδας παιδιών ή η οικογένεια δεν έχει τη δυνατότητα να καλύψει το σχετικό κόστος. Όμως, συνήθως οι θέσεις μερικής απασχόλησης αφορούν εργασίες με μικρότερες δυνατότητες εξέλιξης και με χαμηλότερες αμοιβές (OECD, 1999).

Οι εργαζόμενοι ενδέχεται να επιλέξουν τη μερική απασχόληση για διάφορους λόγους, όπως π.χ. επειδή έχουν τη φροντίδα μικρών παιδιών ή εξαρτώμενων ενηλίκων, παρακολουθούν μαθήματα ή εκπαιδεύονται ή δεν μπόρεσαν να βρουν πλήρη απασχόληση. Μια ένδειξη για τους λόγους που οδηγούν τους εργαζομένους να επιλέξουν τη μερική απασχόληση στην Ελλάδα παρέχεται από την ανάλυση των στοιχείων της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού. Η μερική απασχόληση λαμβάνει χαρακτήρα “αναγκαστικής” μερικής απασχόλησης, τόσο για το σύνολο των μερικώς απασχολούμενων όσο και για τους άνδρες και για τις γυναίκες, καθώς ο κύριος λόγος για τον οποίο οι εργαζόμενοι βρίσκονται σε κατάσταση μερικής απασχόλησης είναι γιατί δεν μπόρεσαν να βρουν πλήρη απασχόληση (43% από αυτούς που επέλεξαν τη μερική απασχόληση). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιλογή της μερικής απασχόλησης ως συνέπεια της επιμέλειας μικρών παιδιών ή εξαρτημένων ενηλίκων (12% για το 2007), όπου μάλιστα αυτή η επιλογή παρουσιάζει σημαντική αύξηση διαχρονικά (από 5% το 2004 σε 12% το 2007). Οι γυναίκες εργαζόμενες επιλέγουν τη μερική απασχόληση εξαιτίας της ενασχόλησής τους με τα εξαρτώ-

Πίνακας 2: Μερική απασχόληση ατόμων ηλικίας άνω των 15 ετών ως ποσοστό % της συνολικής απασχόλησης στις χώρες της ΕΕ, 2002 και 2008

	Γυναίκες		Άνδρες	
	2002	2008	2002	2008
ΕΕ-27	28,5	31,1	6,6	7,9
ΕΕ-15	33,3	36,6	6,6	8,5
Βέλγιο	37,4	40,9	5,6	7,9
Βουλγαρία	3,0	2,7	2,1	2,0
Τσεχία	8,3	8,5	2,2	2,2
Δανία	30,3	36,5	11,1	14,2
Γερμανία	39,5	45,4	5,8	9,4
Εσθονία	10,7	10,4	4,8	4,1
Ιρλανδία	30,6	32,4	6,5	7,8
Ελλάδα	8,0	9,9	2,3	2,8
Ισπανία	16,8	22,7	2,6	4,2
Γαλλία	29,8	29,4	5,2	5,8
Ιταλία	16,9	27,9	3,5	5,3
Κύπρος	11,3	11,4	4,0	4,8
Λεττονία	12,0	8,1	7,6	4,5
Λιθουανία	12,3	8,6	9,4	4,9
Λουξεμβούργο	25,3	38,3	1,8	2,7
Ουγγαρία	5,1	6,2	2,3	3,3
Μάλτα	18,3	25,6	3,9	4,5
Ολλανδία	73,1	75,3	21,2	23,9
Αυστρία	35,9	41,5	5,1	8,1
Πολωνία	13,4	11,7	8,5	5,9
Πορτογαλία	16,4	17,2	7,0	7,4
Ρουμανία	13,0	10,8	10,9	9,1
Σλοβενία	7,5	11,4	4,9	7,1
Σλοβακία	2,7	4,2	1,1	1,4
Φινλανδία	17,5	18,2	8,3	8,9
Σουηδία	33,1	41,4	11,1	13,3
Ηνωμένο Βασίλειο	43,8	41,8	9,6	11,3

Πηγή: Eurostat, Labour Force Survey (LFS).

μενα μέλη της οικογένειάς τους περισσότερο από ό,τι οι άνδρες εργαζόμενοι. Η ανάγκη συμφιλίωσης της οικογενειακής με την επαγγελματική ζωή οδηγεί τις εργαζόμενες στην επιλογή αυτής της μορφής απασχόλησης.²

2.4 Φύλο και ανεργία

Το ποσοστό ανεργίας στην Ελλάδα είναι από τα υψηλότερα στην ΕΕ. Η ανεργία πλήττει ιδιαίτερα τις γυναίκες και τους νέους. Το ποσοστό ανεργίας των γυναικών (11,4%) είναι σημαντικά υψηλότερο από αυτό των ανδρών (5,1%) στην Ελλάδα και ουσιαστικά υψηλότερο από το μέσο ποσοστό ανεργίας των γυναικών στην ΕΕ (7,5%). Το χάσμα ανεργίας μεταξύ ανδρών και γυναικών στην Ελλάδα, αν και μειώθηκε από 8,9 εκατ. μονάδες το 2002 σε 6,3 εκατ. μονάδες το 2008, είναι το υψηλότερο στην ΕΕ και πολύ υψηλότερο από το αντίστοιχο μέσο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (0,9 εκατ. μον. για το 2008). Οι Ελληνίδες εργαζόμενες είναι σε δυσμενέστερη θέση σε σχέση με τους άνδρες συναδέλφους τους στην Ελλάδα, αλλά και σε σχέση με τις Ευρωπαίες συναδέλφους τους (βλ. Πίνακα 3).

Μια άλλη διάσταση της ανεργίας αφορά τη 'διάρκειά' της. Το ποσοστό των μακροχρόνια ανέργων (άνεργοι για 12 μήνες και άνω ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού) στην Ελλάδα (3,6% για το 2008) είναι υψηλότερο από το μέσο ποσοστό των μακροχρόνια ανέργων στην ΕΕ (2,6%). Το ποσοστό των μακροχρόνια ανέργων γυναικών είναι σχεδόν τριπλάσιο (6% για το 2008) από αυτό των ανδρών (2,1%) και το δεύτερο κατά σειρά στην ΕΕ (μετά τη Σλοβακία – 7,6%). Συνεπώς, το κύριο πρόβλημα των γυναικών εντοπίζεται στη δυσκολία εισόδου στην αγορά εργασίας.

Οι συνέπειες της ανεργίας, ιδίως της μακροχρόνιας ανεργίας, αντανακλώνται στην αγορά εργασίας, την παραγωγή και την κοινωνική συνοχή. Η ένταξη στην κατηγορία της ανεργίας συνοδεύεται με απαξίωση των ικανοτήτων και των δεξιοτήτων των ατόμων. Καθώς αυξάνεται η διάρκεια της ανεργίας, τα άτομα μπορεί να αποθαρρυνθούν και να διακόψουν την αναζήτηση απασχόλησης και να αποσυρθούν από την αγορά εργασίας.

Η ανεργία στην Ελλάδα έχει μακροχρόνια χαρακτηριστικά, τα οποία ενδεχομένως αντικατοπτρίζουν τις συνέπειες των έντονων διαρθρωτικών ανακατατάξεων της ελληνικής οικονομίας, αλλά και την αδυναμία της αγοράς εργασίας να εξασφαλίσει θέσεις απασχόλησης σε εκείνους τους εργαζόμενους που έχουν 'εγκλωβιστεί' για μεγάλα χρονικά διαστήματα στην ανεργία. Επιπλέον, η πρόσφατη οικονομική κρίση, που βρίσκεται σε εξέλιξη και πλήττει και τη χώρα μας, φαίνεται να επιδεινώνει τις αρνητικές επιδόσεις της οικονομίας σε σχέση με την ανεργία, ιδίως τη μακροχρόνια. Χαμηλές είναι επίσης οι επιδόσεις της οικονομίας ως προς την εξασφάλιση θέσεων εργασίας στους νέους. Κατ' αυτόν τον τρόπο η οικονομία στερείται μεγάλου μέρους ενός από τα πλέον γόνιμα και δυναμικά τμήματα του εργατικού της δυναμικού, νέων και γυναικών, ικανού να συμβάλει στη διάχυση καινοτομιών, τη χρήση νέων τεχνολογιών αλλά και τη στήριξη του ασφαλιστικού συστήματος.

2.5 Φύλο και συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία

Σημαντική είναι η πρόοδος που έχουν σημειώσει οι γυναίκες ως προς την απόκτηση ανθρώπινου κεφαλαίου. Σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat για το 2005, το ποσοστό των γυναικών ηλικίας 20-24 ετών που έχει ολοκληρώσει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ήταν 88,7%, ποσοστό το οποίο είναι υψηλότερο από τον κοινοτικό μέσο όρο (80% για την ΕΕ-25). Στους άνδρες της ίδιας ηλικιακής ομάδας

² Ανάλογα ευρήματα υπάρχουν και για τις Ευρωπαϊκές εργαζόμενες που βρίσκονται σε καθεστώς μερικώς απασχόλησης. Οι εν λόγω εργαζόμενες επιλέγουν τη μερική απασχόληση διότι προσπαθούν να εξισορροπήσουν την επαγγελματική με την οικογενειακή ζωή (European Commission, 2009).

Πίνακας 3: Ποσοστό % ανεργίας γυναικών και ανδρών άνω των 15 ετών στις χώρες της ΕΕ, 2002 και 2008

	Γυναίκες		Άνδρες		Χάσμα ανεργίας μεταξύ γυναικών και ανδρών (εκατ. μον.)	
	2002	2008	2002	2008	2002	2008
ΕΕ-27	9,7	7,5	8,3	6,6	1,4	0,9
ΕΕ-15	8,5	7,6	6,9	6,7	1,6	0,9
Βέλγιο	8,6	7,6	6,7	6,5	1,9	1,1
Βουλγαρία	17,3	5,8	18,9	5,5	-1,6	0,3
Τσεχία	9,0	5,6	6,0	3,5	3,0	2,1
Δανία	5,0	3,7	4,3	3,0	0,7	0,7
Γερμανία	7,9	7,2	8,8	7,4	-0,9	-0,2
Εσθονία	9,7	5,3	10,8	5,8	-1,1	-0,5
Ιρλανδία	4,1	4,6	4,7	7,1	-0,6	-2,5
Ελλάδα	15,7	11,4	6,8	5,1	8,9	6,3
Ισπανία	15,7	13,0	8,1	10,1	7,6	2,9
Γαλλία	9,7	8,4	7,7	7,3	2,0	1,1
Ιταλία	11,5	8,5	6,7	5,5	4,8	3,0
Κύπρος	4,5	4,2	2,9	3,1	1,6	1,1
Λεττονία	10,9	6,9	13,3	8,0	-2,4	-1,1
Λιθουανία	12,7	5,6	14,2	6,1	-1,5	-0,5
Λουξεμβούργο	3,5	5,9	2,0	4,2	1,5	1,7
Ουγγαρία	5,4	8,1	6,2	7,6	-0,8	0,5
Μάλτα	9,3	6,6	6,6	5,6	2,7	1,0
Ολλανδία	3,1	3,0	2,5	2,5	0,6	0,5
Αυστρία	4,4	4,1	4,0	3,6	0,4	0,5
Πολωνία	21,0	8,0	19,2	6,4	1,8	1,6
Πορτογαλία	6,1	9,0	4,2	6,6	1,9	2,4
Ρουμανία	7,9	4,7	9,2	6,7	-1,3	-2,0
Σλοβενία	6,8	4,8	5,9	4,0	0,9	0,8
Σλοβακία	18,7	10,9	18,6	8,4	0,1	2,5
Φινλανδία	9,1	6,7	9,1	6,1	0,0	0,6
Σουηδία	5,8	6,5	6,4	5,9	-0,6	0,6
Ηνωμένο Βασίλειο	4,5	5,1	5,7	6,1	-1,2	-1,0

Σημείωση: Στο συγκεκριμένο πίνακα, το χάσμα ανεργίας μεταξύ γυναικών και ανδρών είναι υπολογισμένο ως η διαφορά μεταξύ του ποσοστού ανεργίας των γυναικών και του ποσοστού ανεργίας των ανδρών.
 Πηγή: Eurostat, Labour Force Survey (LFS).

το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 79,4%, το οποίο είναι χαμηλότερο από αυτό των γυναικών αλλά υψηλότερο από τον κοινοτικό μέσο όρο των ανδρών (74,6% για την ΕΕ -25).

Πίνακας 4: Ποσοστά % συμμετοχής του πληθυσμού στη δευτεροβάθμια και την τριτοβάθμια εκπαίδευση κατά φύλο και κατηγορία επιστήμης

	Ποσοστό % της ηλικιακής ομάδας 20-24 ετών που έχει ολοκληρώσει τουλάχιστον τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση		Ποσοστό % γυναικών που συμμετέχει στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, 2007	
	Γυναίκες	Άνδρες	Σύνολο	Θεωρητικές επιστήμες
Ελλάδα	88,7	79,4	50,4	61,7
ΕΕ-25	80,0	74,6	55,2	75,5

Πηγή: Eurostat, 2007.

Το 2007 το ποσοστό των γυναικών που συμμετείχε στην τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα ήταν 50,4% του συνόλου των φοιτητών, από τις οποίες το 61,7% ακολουθούσε θεωρητικές σπουδές. Το αντίστοιχο ποσοστό των γυναικών που συμμετείχε στην τριτοβάθμια εκπαίδευση στην ΕΕ 27 ήταν περίπου 55% και, όπως και στην Ελλάδα, η συντριπτική πλειοψηφία των γυναικών ακολουθούσε θεωρητικές σπουδές.

Η εκπαίδευση αποτελεί τον πλέον σημαντικό μηχανισμό επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο, που με τη σειρά του αναδεικνύεται στον πιο σπουδαίο παραγωγικό συντελεστή, ιδίως σε ανεπτυγμένες

Πίνακας 5: Δείκτες απασχόλησης στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση, 2008¹

	Σύνολο			Χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης			Μεσαίο επίπεδο εκπαίδευσης			Υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης		
	Ελλάδα	ΕΕ-15	ΕΕ-25	Ελλάδα	ΕΕ-15	ΕΕ-25	Ελλάδα	ΕΕ-15	ΕΕ-25	Ελλάδα	ΕΕ-15	ΕΕ-25
Σύνολο												
Ποσοστό απασχόλησης ²	61,9	67,3	66,3	52,4	51,2	48,6	61,2	72,4	71,1	82,1	83,8	83,8
Ποσοστό μερικής απασχόλησης ³	5,4	20,4	18,3	6,5	21,2	20,7	5,3	22,2	18,7	4,0	16,9	15,3
Ποσοστό ανεργίας ⁴	7,8	7,2	7,1	7,6	11,4	11,6	8,8	6,5	6,6	6,3	4,0	3,9
Άνδρες												
Ποσοστό απασχόλησης ²	75,0	74,2	73,2	69,8	61,6	58,5	74,4	78,3	77,4	87,0	87,4	87,5
Ποσοστό μερικής απασχόλησης ³	2,5	7,6	7,1	2,9	8,2	8,3	2,4	7,7	6,8	2,0	6,8	6,4
Ποσοστό ανεργίας ⁴	5,1	6,7	6,7	5,2	10,6	10,9	5,4	6,0	6,0	4,5	3,5	3,4
Γυναίκες												
Ποσοστό απασχόλησης ²	48,7	60,4	59,4	33,9	41,0	38,9	48,9	66,4	64,4	77,2	80,4	80,3
Ποσοστό μερικής απασχόλησης ³	9,8	36,1	32,0	14,5	40,3	39,0	9,3	39,8	33,6	6,3	27,5	24,5
Ποσοστό ανεργίας ⁴	11,5	7,7	7,7	12,5	12,5	12,7	13,2	7,2	7,3	8,3	4,5	4,4

1 Ηλικία 15-64 ετών.

2 Απασχολούμενοι 15-64 ετών ως ποσοστό % του πληθυσμού 15-64 ετών.

3 Ως ποσοστό % της συνολικής απασχόλησης.

4 Άνεργοι 15-64 ετών ως ποσοστό % του εργατικού δυναμικού.

Σημείωση: Οι δεξιότητες αντιστοιχούν στα επίπεδα της International Standard Classification of Education (ISCED) 1997 της UNESCO ως εξής:

Χαμηλές δεξιότητες: επίπεδα εκπαίδευσης ISCED 0-2 (προσχολική, πρωτοβάθμια και κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση).

Μεσαίες δεξιότητες: επίπεδα εκπαίδευσης ISCED 3-4 (ανώτερη δευτεροβάθμια, μεταδευτεροβάθμια μη πανεπιστημιακή εκπαίδευση).

Υψηλές δεξιότητες: επίπεδα εκπαίδευσης ISCED 5-6 (πανεπιστημιακή εκπαίδευση, μεταπτυχιακές σπουδές).

Πηγή: Eurostat, Labour Force Survey, και υπολογισμοί της συγγραφέως.

χώρες όπως η Ελλάδα, των οποίων το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα μετακινείται από τη σφαίρα της παραδοσιακής μεταποίησης ή του ανταγωνισμού κόστους προς τομείς έντασης γνώσης και δεξιοτήτων. Ταυτόχρονα, η εκπαίδευση προσφέρει μια σειρά από επιπρόσθετα οφέλη σε όρους κοινωνικής κινητικότητας, ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής και άμβλυνσης των ανισοτήτων του πληθυσμού. Η άνοδος του επιπέδου της εκπαίδευσης συνδέεται με την αύξηση των ποσοστών συμμετοχής στην αγορά εργασίας, την αύξηση της απασχόλησης και τη μείωση των ελαστικών μορφών απασχόλησης του εργατικού δυναμικού.

Σημαντικές διαφοροποιήσεις παρατηρούνται ως προς τα ποσοστά απασχόλησης, συμμετοχής και ανεργίας των γυναικών για διαφορετικά επίπεδα εκπαίδευσης. Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 5, το 2008 το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης στην Ελλάδα (περίπου 77%) είναι υπερδιπλάσιο από αυτό των γυναικών με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης (περίπου 34%). Τα ποσοστά απασχόλησης και συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό αυξάνονται καθώς ανέρχεται το επίπεδο εκπαίδευσής τους. Τα ποσοστά απασχόλησης και συμμετοχής των γυναικών με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης είναι υπερδιπλάσια των ποσοστών των γυναικών με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Επίσης, το ποσοστό ανεργίας των γυναικών με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης (8,3%) είναι χαμηλότερο από αυτό των γυναικών με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης (12,5%). Τέλος, η απόκτηση μεγαλύτερου ανθρώπινου κεφαλαίου προσφέρει δυνατότητες στις εργαζόμενες να έχουν περισσότερες σταθερές μορφές απασχόλησης. Το ποσοστό μερικής απασχόλησης των γυναικών με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης είναι υπερδιπλάσιο (14,5%) από το αυτό των γυναικών με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης (6,3%).

Παρά τη διαχρονική άνοδο του επιπέδου εκπαίδευσης των γυναικών, η βελτίωση της θέσης τους στην αγορά εργασίας δεν είναι και τόσο σημαντική. Οι άνδρες τείνουν να απασχολούνται σε διαφορετικές εργασίες από τις γυναίκες. Οι γυναίκες όμως συνήθως συγκεντρώνονται σε εργασίες και επαγγέλματα που ήδη κυριαρχούνται από την παρουσία γυναικών. Η υπερσυγκέντρωση των γυναικών σε ορισμένα επαγγέλματα και τομείς της οικονομίας οδηγεί σε συμπίεση των αμοιβών τους. Αντίθετα, οι άνδρες εργαζόμενοι βρίσκονται σε θέσεις εργασίας με περισσότερες αναθέσεις, καλύτερες συνθήκες εργασίας και ευμενέστερες προοπτικές εξέλιξης. Λόγω του διαχωρισμού αυτού, οι γυναίκες απασχολούνται σε θέσεις εργασίας και τομείς της οικονομίας όπου οι αμοιβές είναι, κατά μέσον όρο, χαμηλότερες από εκείνες των ανδρών. Στην ΕΕ, περισσότερο από 40% των γυναικών εργάζονται σε τομείς υπηρεσιών, υγείας, εκπαίδευσης και δημόσιας διοίκησης και το ποσοστό αυτό είναι διπλάσιο από εκείνο των ανδρών. Αντίθετα, το ποσοστό των επιστημόνων και μηχανικών γυναικών στην ΕΕ είναι μόνο 29%. Επιπλέον, οι γυναίκες συγκεντρώνονται σε εργασίες με χαμηλές δεξιότητες και απαιτήσεις όπως βοηθοί διοίκησης, υπάλληλοι καταστημάτων και ανειδίκευτες εργάτριες.

2.6 Διαφορές αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών

Σύμφωνα με τα στοιχεία της European Commission (2009), το 2007 η μέση διαφορά ως προς τις μικτές ωριαίες αποδοχές μεταξύ ανδρών και γυναικών σε όλους τους τομείς της οικονομίας στην Ελλάδα ήταν 20,7%, δηλαδή οι γυναίκες εργαζόμενες λαμβάνουν περίπου 21% λιγότερο από τις αντίστοιχες αμοιβές των ανδρών εργαζομένων (βλ. Πίνακα 6).³ Για την ΕΕ-27 η μέση διαφορά μεταξύ των δύο φύλων ως προς τις μικτές ωριαίες αποδοχές ήταν 17,4%.

Μερικά βασικά συμπεράσματα εξάγονται από την ανάλυση του Πίνακα 6. Πρώτον, σε μερικές χώρες στις οποίες το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών είναι χαμηλό (Ιταλία και Πορτογα-

³ Το χάσμα αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών μετρά τις διαφορές ως προς τις αμοιβές ανδρών και γυναικών που βρίσκονται στην αγορά εργασίας (σε μισθωτή απασχόληση, δηλαδή από την ανάλυση αποκλείονται οι αυτοαπασχολούμενοι).

Πίνακας 6: Χάσμα αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών στις χώρες της ΕΕ, 2007

(Εκατ. μονάδες)

Χώρα	
ΕΕ-27	17,4
Βέλγιο	9,1
Βουλγαρία	12,7
Τσεχία	23,6
Δανία	17,7
Γερμανία	23,0
Εσθονία	30,3
Ιρλανδία	17,1
Ελλάδα	20,7
Ισπανία	17,6
Γαλλία	15,8
Ιταλία	4,4
Κύπρος	23,1
Λεττονία	15,4
Λιθουανία	20,0
Λουξεμβούργο	10,0
Ουγγαρία	16,3
Μάλτα	5,2
Ολλανδία	23,6
Αυστρία	25,5
Πολωνία	5,5
Πορτογαλία	8,3
Ρουμανία	12,7
Σλοβενία	8,3
Σλοβακία	23,6
Φινλανδία	20,0
Σουηδία	17,9
Ηνωμένο Βασίλειο	21,1

Σημείωση: Σύμφωνα με τα στοιχεία της Έρευνας για τη Διάθροση των Εισοδημάτων 2006. Το χάσμα των αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών ορίζεται ως ο λόγος της διαφοράς μεταξύ των μιστών ωριαίων αποδοχών ανδρών και γυναικών προς τις μιστές ωριαίες αποδοχές των ανδρών. Πηγή: Eurostat, 2009, Report on Equality between Women and Men, σελ. 36.

λία) το χάσμα αμοιβών είναι μικρότερο από το μέσο χάσμα αμοιβών στην ΕΕ. Δεύτερον, στις χώρες όπου η αγορά εργασίας είναι σαφώς κατακερματισμένη από πλευράς φύλου (Κύπρος, Ισπανία, Φινλανδία, Σλοβακία), και συνεπώς οι γυναίκες εργαζόμενες συγκεντρώνονται σε έναν περιορισμένο αριθμό τομέων απασχόλησης και επαγγελμάτων, το χάσμα των αμοιβών είναι μεγαλύτερο. Τρίτον, στις χώρες όπου το ποσοστό μερικώς απασχόλησης των γυναικών είναι μεγαλύτερο (Δανία, Ηνωμένο Βασίλειο, Κάτω Χώρες, Αυστρία), οι αμοιβές των γυναικών είναι χαμηλότερες και συνεπώς το χάσμα αμοιβών μεταξύ των δύο φύλων είναι μεγαλύτερο.

3 Θεωρητικές προσεγγίσεις και εμπειρικά ευρήματα για την ανάλυση των μισθολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών

Η ενότητα αυτή παρουσιάζει συνοπτικά τα πρόσφατα εμπειρικά δεδομένα που ερμηνεύουν τις μισθολογικές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων για διάφορες ευρωπαϊκές χώρες.⁴

Οι εμπειρικές μελέτες τείνουν να επιβεβαιώνουν ότι οι άνδρες εργαζόμενοι λαμβάνουν υψηλότερες αμοιβές από τις γυναίκες συναδέλφους τους και αυτές οι διαφορές δεν αντανακλούν διαφορές ως προς τα παραγωγικά χαρακτηριστικά των εργαζομένων. Η ύπαρξη μισθολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών τόσο ως προς τις μέσες αμοιβές όσο και ως προς το εύρος της κατανομής των αμοιβών αποτελεί το αντικείμενο μελέτης πολλών ερευνητών (Machado and Mata, 2001, Albrecht, Bjorklund and Vroman, 2003, de la Rica, Dolado and Llorens, 2005, Arulampalam, Booth and Bryan, 2007, Nicodemo, 2009, και Albrecht, Bjorklund and Vroman, 2009). Στις περισσότερες μελέτες παρουσιάζεται η θεωρία της “γυάλινης οροφής” ή “γυάλινου” ανώτατου ορίου (glass ceiling hypothesis), η οποία υποστηρίζει ότι οι μισθολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών αυξάνονται στα ανώτερα

⁴ Για μια παρουσίαση των θεωρητικών προσεγγίσεων για την ανάλυση των μισθολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών, βλ. μεταξύ άλλων Παπαπέτρου (2004 και 2007) και Papapetrou (2008).

όρια της κατανομής των αμοιβών. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, οι γυναίκες εργαζόμενες, ενώ έχουν πρόσβαση σε θέσεις εργασίας με υψηλές αμοιβές, τελικά φθάνουν μόνο μέχρι ενός ορισμένου σημείου, εξαιτίας των στερεοτύπων που επικρατούν ως προς τα δύο φύλα, των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών και της ανάγκης οι γυναίκες να εναρμονίσουν την οικογενειακή με την επαγγελματική τους ζωή. Λιγότερες εργασίες παρέχουν ενδείξεις ότι οι γυναίκες εργαζόμενες “καθλώνονται” σε χαμηλότερα αμειβόμενες εργασίες χωρίς να τους παρέχονται οι ευκαιρίες για επαγγελματική εξέλιξη (sticky floor hypothesis).

Οι Machado and Mata (2001) χρησιμοποιούν την τεχνική εκτίμησης της ισομερούς παλινδρόμησης (quantile regression analysis) για να παρουσιάσουν τις κατανομές των αμοιβών των εργαζομένων στην Πορτογαλία και να μελετήσουν την εξέλιξη των αμοιβών διαχρονικά. Οι ερευνητές αναφέρουν ότι οι μισθολογικές διαφορές μεταξύ των εργαζομένων είναι μεγαλύτερες για τις υψηλότερα αμειβόμενες εργασίες και ότι η μεγαλύτερη μισθολογική διαφορά μεταξύ των φύλων παρατηρείται στο μέσον της κατανομής των αμοιβών. Επίσης, οι ερευνητές αναφέρουν ότι διαχρονικά αυτή η μισθολογική διαφορά έχει αυξηθεί για τα μεσαία εισοδήματα, αλλά έχει μειωθεί στα δύο άκρα της κατανομής των αμοιβών.

Οι Albrecht, Bjorklund and Vroman (2003), χρησιμοποιώντας στοιχεία για το 1998 για τη Σουηδία, εκτιμούν ότι οι μισθολογικές διαφορές αυξάνονται με την μετακίνηση κατά μήκος της κατανομής των αμοιβών και διευρύνονται στα ανώτερα τμήματα της εν λόγω κατανομής. Χρησιμοποιώντας την τεχνική εκτίμησης της ισομερούς παλινδρόμησης, οι de la Rica, Dolado and Llorens (2005) εξετάζουν τις μισθολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών στην Ισπανία για το 1999. Οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι οι εργαζόμενες με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης αντιμετωπίζουν μεγαλύτερες διακρίσεις στα ανώτερα τμήματα της κατανομής των αμοιβών και έτσι λαμβάνουν σημαντικά χαμηλότερες αμοιβές σε σχέση με τους άνδρες συναδέλφους τους. Για τις εργαζόμενες με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, η μεγαλύτερη μισθολογική διαφορά έναντι των ανδρών αντίστοιχης εκπαίδευσης παρατηρείται στο κατώτερο τμήμα της κατανομής των αμοιβών.

Οι Arulampalam, Booth and Bryan (2007), χρησιμοποιώντας στοιχεία για 11 χώρες (Αυστρία, Βέλγιο, Ηνωμένο Βασίλειο, Δανία, Φινλανδία, Γαλλία, Γερμανία, Ιρλανδία, Ιταλία, Ολλανδία και Ισπανία), δείχνουν ότι το χάσμα αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών εργαζομένων διευρύνεται σημαντικά στα υψηλότερα τμήματα της κατανομής των αμοιβών. Οι συγγραφείς εκτιμούν ότι οι διαφορές ανδρών-γυναικών ως προς τις αμοιβές οφείλονται σε θεσμικούς, οικονομικούς και διαρθρωτικούς παράγοντες.

Η Nicodemo (2009) εξετάζει τις μισθολογικές διαφορές μεταξύ συζύγων για τις μεσογειακές χώρες (Γαλλία, Ιταλία, Ελλάδα, Πορτογαλία και Ισπανία). Από την ανάλυση φαίνεται ότι υφίστανται μισθολογικές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων σε όλες αυτές τις χώρες. Επίσης η εργασία της θεμελιώνει την ύπαρξη μεγαλύτερων μισθολογικών διαφορών στα δύο άκρα της κατανομής των αμοιβών, αλλά φαίνεται ότι αυτή η διαφορά στο ανώτατο άκρο της κατανομής των αμοιβών μειώνεται διαχρονικά.

Τέλος, οι Albrecht et al. (2009) εξετάζουν τις μισθολογικές διαφορές μεταξύ των φύλων για την Ολλανδία. Οι συγγραφείς δείχνουν ότι όντως υφίστανται μισθολογικές διαφορές μεταξύ των φύλων και μάλιστα αυτή η διαφορά φαίνεται να διευρύνεται στα υψηλότερα τμήματα της κατανομής των αμοιβών.

Οι μελέτες που εξετάζουν την ύπαρξη μισθολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών είναι σχετικά περιορισμένες για την Ελλάδα (Kanellopoulos and Mavromaras, 2002, Karamessini and Ioakimoglou, 2007, και Papapetrou, 2006, 2008). Οι εν λόγω μελέτες δεν έχουν εξετάσει τη διαχρονική εξέλιξη της μισθολογικής διαφοράς μεταξύ ανδρών και γυναικών στο μέσον και σε όλο το εύρος της κατανομής των αμοιβών. Η παρούσα μελέτη επιδιώκει να καλύψει αυτό το κενό.

4 Μεθοδολογική προσέγγιση

Η μέθοδος εμπειρικής προσέγγισης και ανάλυσης των μισθολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών που ακολουθείται στην παρούσα μελέτη είναι μια παραλλαγή της τεχνικής της ανάλυσης των μισθολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών κατά προσδιοριστικούς παράγοντες σύμφωνα με τους Oaxaca (1973) και Blinder (1973). Σύμφωνα με τη μέθοδο αυτή, αρχικά εκτιμώνται δύο εξισώσεις μισθών. Συγκεκριμένα, εκτιμάται μια εξίσωση μισθών για τους άνδρες εργαζομένους:

$$W_{\text{άνδρες}} = \beta_{\text{άνδρες}} X + \varepsilon_{\text{άνδρες}} \quad (1)$$

και μια εξίσωση μισθών για τις γυναίκες εργαζόμενες:

$$W_{\text{γυναίκες}} = \beta_{\text{γυναίκες}} X + \varepsilon_{\text{γυναίκες}} \quad (2)$$

όπου $W_{\text{άνδρες}}$ και $W_{\text{γυναίκες}}$ είναι ο λογάριθμος των αμοιβών των ανδρών και γυναικών αντίστοιχα, X είναι ένα διάνυσμα με μεταβλητές που περιγράφουν τα χαρακτηριστικά των εργαζομένων (όπως δημογραφικά, ανθρωπίνου κεφαλαίου και εργασίας), $\beta_{\text{άνδρες}}$ και $\beta_{\text{γυναίκες}}$ είναι οι συντελεστές του διανύσματος των μεταβλητών X και $\varepsilon_{\text{άνδρες}}$ και $\varepsilon_{\text{γυναίκες}}$ είναι οι συντελεστές σφάλματος για τους άνδρες και τις γυναίκες εργαζόμενες αντίστοιχα.

Αυτή η τεχνική της εκτίμησης των δύο εξισώσεων για τον προσδιορισμό των μισθολογικών διαφορών ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες επιτρέπει την ανάλυσή τους κατά προσδιοριστικούς παράγοντες σύμφωνα με τους Oaxaca και Blinder. Με τη μέθοδο αυτή είναι δυνατόν να διερευνηθεί κατά πόσον οι εν λόγω διαφορές ως προς τις αμοιβές μεταξύ ανδρών και γυναικών εργαζομένων οφείλονται στα διαφορετικά παραγωγικά χαρακτηριστικά των εργαζομένων και κατά πόσον αποτελούν το “ανεξηγήμενο μέρος της διαφοράς των αμοιβών”, το οποίο πολλοί οικονομολόγοι ονομάζουν “παράγοντα διάκρισης” ή “διακρίσεις”.

Για να εξηγηθούν σαφέστερα τα ανωτέρω, είναι αναγκαίο να εξεταστεί διεξοδικότερα η ανάλυση κατά προσδιοριστικούς παράγοντες σύμφωνα με τους Oaxaca και Blinder. Η ανάλυση αυτή γίνεται με την παρακάτω εξίσωση:

$$\bar{W}_{\text{άνδρες}} - \bar{W}_{\text{γυναίκες}} = (\bar{X}_{\text{άνδρες}} - \bar{X}_{\text{γυναίκες}}) \hat{\beta}_{\text{άνδρες}} + \bar{X}_{\text{γυναίκες}} (\hat{\beta}_{\text{άνδρες}} - \hat{\beta}_{\text{γυναίκες}}) \quad (3)$$

Το σύμβολο $(\hat{})$ πάνω από τις μεταβλητές δείχνει ότι πρόκειται για τις τιμές που εκτιμήθηκαν και το σύμβολο $(\bar{})$ πάνω από τις μεταβλητές δείχνει ότι πρόκειται για τις μέσες τιμές τους. Στο αριστερό σκέλος της εξίσωσης (3) εκτιμάται η διαφορά ως προς τους μέσους μισθούς των ανδρών και γυναικών εργαζομένων. Με τον πρώτο όρο στο δεξιό σκέλος της εξίσωσης (3) εκτιμάται η συνολική διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα ως προς τις μέσες τιμές των ανεξάρτητων μεταβλητών σταθμισμένες με τις αποδόσεις του διανύσματος X της εξίσωσης μισθών για όλους τους εργαζομένους. Αυτός ο όρος αποτελεί το τμήμα του λογαρίθμου της διαφοράς των αμοιβών μεταξύ των δύο φύλων που οφείλεται στις παρατηρούμενες διαφορές ως προς τα παραγωγικά χαρακτηριστικά των εργαζομένων (characteristics differential or explained part) και ονομάζεται “διαφορά ως προς τα παραγωγικά χαρακτηριστικά των εργαζομένων”. Με το δεύτερο όρο στο δεξιό σκέλος της εξίσωσης (3) εκτιμάται η συνολική διαφορά ανάμεσα στις αποδόσεις των διανυσμάτων των ανεξάρτητων μεταβλητών στην εξίσωση των ανδρών και στην εξίσωση των γυναικών. Η διαφορά σταθμίζεται με τους μέσους των μεταβλητών στην εξίσωση των ανδρών. Αυτός ο όρος δείχνει ποιο μέρος της διαφοράς των αμοιβών αποτελεί το “ανεξηγήμενο μέρος της διαφοράς των αμοιβών” – δηλαδή ποιο μέρος της θετικής διαφοράς των αμοιβών των ανδρών από τις μέσες αμοιβές των γυναικών οφείλεται αποκλειστικά σε παράγοντες φύλου και όχι σε διαφορές ως προς τα παραγωγικά χαρακτηριστικά των εργαζομένων.

Στην ανάλυση χρησιμοποιείται η διάσπαση κατά προσδιοριστικούς παράγοντες κατά Oaxaca και Blinder μαζί με την τεχνική εκτίμησης της ισομερούς παλινδρόμησης (quantile regression analysis) για να εκτιμηθούν οι διαφορές ως προς τις αμοιβές μεταξύ ανδρών και γυναικών σε διάφορα δεκατημόρια της κατανομής των μισθών των εργαζομένων και να εξηγηθεί ποιο μέρος της διαφοράς των αμοιβών οφείλεται στις διαφορές ως προς τα παραγωγικά χαρακτηριστικά των εργαζομένων και ποιο αποτελεί το ανεξήγητο μέρος των διαφορών ως προς τις αμοιβές σε όλο το εύρος της κατανομής των μισθών.

Για την ανάλυση των μισθολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών κατά μήκος της κατανομής των αμοιβών χρησιμοποιείται η πρόσφατη μεθοδολογία των Machado and Mata (2005) και Melly (2005, 2007). Η ανάλυση βασίζεται στην εκτίμηση υποθετικών – μη πραγματικών (counterfactual) κατανομών των αμοιβών των γυναικών που θα ίσχυαν αν οι εργαζόμενες είχαν διατηρήσει τα δικά τους χαρακτηριστικά, παραγωγικά και εργασίας, αλλά αμείβονταν ως άνδρες. Η μέθοδος αυτή επιτρέπει την ανάλυση των μισθολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών κατά προσδιοριστικούς παράγοντες σε όλο το εύρος της κατανομής των αμοιβών.

Στην εμπειρική ανάλυση χρησιμοποιήθηκαν στατιστικά στοιχεία για την Ελλάδα, τα οποία αντλήθηκαν από την έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης της ΕΛ.ΣΤΑΤ. (EU-SILC). Η έρευνα αυτή διεξήχθη τα έτη 2004, 2005, 2006 και 2007 (καλύπτοντας τα εισοδήματα του 2003, 2004, 2005 και 2006 αντίστοιχα) και τα αποτελέσματά της δημοσιεύθηκαν για τη χώρα μας από την ΕΛ.ΣΤΑΤ. Η έρευνα περιλαμβάνει ερωτήματα που αφορούν το νοικοκυριό αλλά και κάθε μέλος του χωριστά και αντλεί πληροφορίες σχετικά με τα δημογραφικά στοιχεία, το εισόδημα, την οικονομική κατάσταση, τις συνθήκες στέγασης κ.ά. Οι απαντήσεις στα ερωτήματα που αφορούν κάθε μέλος του νοικοκυριού παρέχουν πληροφορίες σχετικές με την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση κάθε μέλους, την εκπαίδευση, το εισόδημα, τον τύπο εργασίας, τον τύπο απασχόλησης, την υγεία του ερωτώμενου κ.ά. Από τους ερωτωμένους ελήφθησαν υπόψη όσοι δήλωσαν ότι εργάζονται ως μισθωτοί, αλλά εξαιρέθηκαν αυτοί που φοιτούσαν ακόμη. Για το 2004 το δείγμα περιείχε 3.607 παρατηρήσεις (γυναίκες: 1.423 και άνδρες: 2.184), το 2005 3.140 παρατηρήσεις (γυναίκες: 1.216 και άνδρες: 1.924), το 2006 3.220 παρατηρήσεις (γυναίκες: 1.252 και άνδρες: 1.968) και το 2007 3.116 παρατηρήσεις (γυναίκες: 1.228 και άνδρες: 1.888). Τέλος, δεν ελήφθησαν υπόψη οι ερωτώμενοι οι οποίοι δεν απάντησαν στο σύνολο των ερωτήσεων που χρησιμοποιήθηκαν στην εμπειρική διερεύνηση.

5 Ανάλυση στατιστικών δεδομένων

5.1 Διαχρονική εξέλιξη μισθολογικών διαφορών

Με βάση στατιστικά δεδομένα των δειγμάτων για τα έτη 2004-2007, στον Πίνακα 7 παρουσιάζονται οι μέσες ακαθάριστες μηνιαίες αποδοχές ανδρών και γυναικών και οι σχετικές αμοιβές των δύο φύλων. Τα στατιστικά στοιχεία του Πίνακα 7 δείχνουν ότι οι άνδρες εργαζόμενοι απολαμβάνουν υψηλότερες αμοιβές από τις γυναίκες, καθώς το μέσο μηνιαίο εισόδημα των ανδρών είναι υψηλότερο από των γυναικών για όλη την εξεταζόμενη περίοδο. Οι γυναίκες λαμβάνουν, κατά μέσον όρο, περίπου 84% των αμοιβών των ανδρών εργαζομένων το 2004, περίπου 85% το 2005, περίπου 83% το 2006 και περίπου 85% το 2007. Αν και η εξεταζόμενη περίοδος είναι μικρή και δεν είναι εφικτός ο προσδιορισμός συγκεκριμένης τάσης, τα στοιχεία δείχνουν μια οριακή βελτίωση των σχετικών αμοιβών των γυναικών εργαζομένων κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Στον Πίνακα 8 παρουσιάζονται οι αμοιβές των ανδρών και γυναικών εργαζομένων σε συγκεκριμένα δεκατημόρια της κατανομής των αμοιβών. Οι άνδρες εργαζόμενοι φαίνεται ότι απολαμβάνουν υψηλότερες αμοιβές από τις γυναίκες (στο ίδιο δεκατημόριο της κατανομής των μισθών). Από τον

Πίνακας 7: Σχετικές αμοιβές γυναικών-ανδρών στην Ελλάδα, 2004-2007

	2004	2005	2006	2007
Γυναίκες (ευρώ)	1.017	1.065	1.100	1.170
Άνδρες (ευρώ)	1.217	1.249	1.319	1.373
Σχετικές αμοιβές (αμοιβές γυναικών/αμοιβές ανδρών)	83,6%	85,3%	83,4%	85,2%

Σημείωση: Τα στοιχεία αφορούν τις μέσες ακαθάριστες μηνιαίες αποδοχές από μισθωτή απασχόληση ανδρών και γυναικών.

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της EU-SILC 2004, 2005, 2006, 2007.

Πίνακας 8: Διαφοροποίηση μισθών μεταξύ φύλων, 2004-2007

	Μέση τιμή	10%	25%	50%	75%	90%	Διαφορά 90%-10%
2004							
Γυναίκες	6.821	6.279	6.503	6.838	7.148	7.339	1.060
Άνδρες	6.990	6.444	6.704	6.989	7.251	7.526	1.082
2005							
Γυναίκες	6.866	6.348	6.551	6.873	7.195	7.376	1.028
Άνδρες	7.024	6.502	6.725	7.021	7.305	7.558	1.056
2006							
Γυναίκες	6.904	6.368	6.597	6.907	7.244	7.413	1.045
Άνδρες	7.070	6.533	6.774	7.061	7.338	7.602	1.069
2007							
Γυναίκες	6.959	6.417	6.661	6.966	7.285	7.481	1.064
Άνδρες	7.110	6.579	6.820	7.096	7.393	7.670	1.091

Σημείωση: Τα μεγέθη είναι σε λογαριθμική μορφή.

10% = 1ο δεκατημόριο, 25% = 1ο τεταρτημόριο, 50% = 2ο τεταρτημόριο, 75% = 3ο τεταρτημόριο, 90% = 9ο δεκατημόριο, τελευταία στήλη = διαφορά μεταξύ 9ου και 1ου δεκατημορίου.

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της EU-SILC 2004, 2005, 2006, 2007.

Πίνακα 8 φαίνεται ότι η διαφορά ως προς τις αποδοχές μεταξύ ανδρών και γυναικών μειώνεται με τη μετακίνηση από το 10ο προς το 75ο εκατοστημόριο της κατανομής των μισθών και στη συνέχεια αυξάνεται και πάλι μέχρι το 90ο εκατοστημόριο της εν λόγω κατανομής.

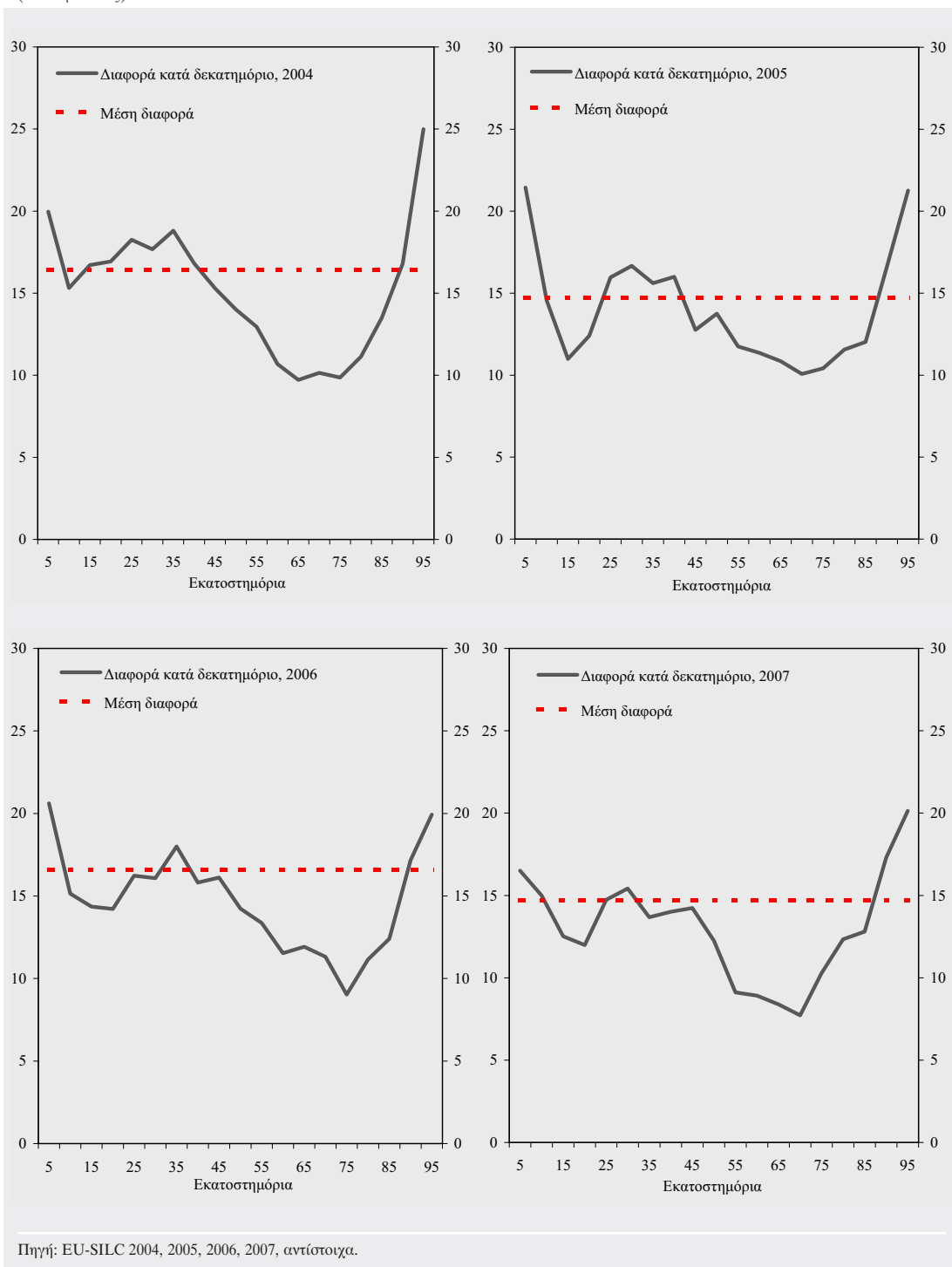
Με βάση τα στοιχεία του δείγματος, στο Διάγραμμα 1 παρουσιάζονται οι σχετικές μισθολογικές διαφορές (relative wage gap) μεταξύ ανδρών και γυναικών στην Ελλάδα σε όλο το εύρος της κατανομής των αμοιβών και σε μέσο επίπεδο για τα έτη 2004-2007. Η σχετική μισθολογική διαφορά ορίζεται ως ο λόγος της διαφοράς των μηνιαίων αποδοχών μεταξύ ανδρών και γυναικών προς τις αποδοχές των ανδρών. Η οριζόντια διακεκομμένη γραμμή δείχνει τη μέση σχετική μισθολογική διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών.⁵ Το 2004 το μέγεθος αυτό υποδηλώνει ότι οι γυναίκες κατά μέσο όρο λαμβάνουν περίπου 16,4% χαμηλότερη αμοιβή από τους άνδρες εργα-

⁵ Η μισθολογική διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών στην παρούσα μελέτη ορίζεται με δύο μεθόδους: σύμφωνα με την πρώτη, ως σχετική μισθολογική διαφορά ορίζεται ο λόγος της διαφοράς αποδοχών μεταξύ ανδρών και γυναικών προς τις αποδοχές των ανδρών. Στο Διάγραμμα 1 παρουσιάζεται η σχετική μισθολογική διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών. Σύμφωνα με τη δεύτερη μέθοδο, οι σχετικές αποδοχές (αμοιβές) ορίζονται ως ο λόγος των αποδοχών των γυναικών προς τις αποδοχές των ανδρών.

ζομένους (ή οι γυναίκες λαμβάνουν το 83,6% των αμοιβών των ανδρών εργαζομένων). Η διαφορά αυτή είναι 14,7% το 2005, 16,6% το 2006 και 14,7% το 2007. Τα στοιχεία δείχνουν ότι οι σχετικές μισθολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών για την περίοδο 2004-2007 έχουν περιοριστεί οριακά.

Διάγραμμα 1: Σχετική μισθολογική διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών, 2004-2007

(Εκατ. μονάδες)

Όπως φαίνεται από το Διάγραμμα 1, αυτή η σχετική μισθολογική διαφορά μεταξύ των δύο φύλων σε όλο το εύρος της κατανομής των αμοιβών διαφέρει σημαντικά από τη μισθολογική διαφορά ως προς το μέσο όρο των αμοιβών των δύο φύλων. Η μισθολογική διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών στο κάτω άκρο της κατανομής των αμοιβών υπερβαίνει τη μέση μισθολογική διαφορά, από το 4ο δεκατημόριο και μετά μειώνεται μέχρι περίπου το 75ο εκατοστημόριο, ενώ στα υψηλότερα κλιμάκια της κατανομής των αμοιβών είναι κατά πολύ μεγαλύτερη από τη μέση διαφορά. Συγκεκριμένα, στους χαμηλούς μισθούς και στα υψηλότερα κλιμάκια της κατανομής των αμοιβών η διαφορά είναι μεγαλύτερη από τη μέση διαφορά, ενώ περίπου στο 3ο τεταρτημόριο η διαφορά λαμβάνει τη μικρότερη τιμή.⁶

5.2 Χαρακτηριστικά του δείγματος

Στον Πίνακα 9 παρουσιάζονται, για το σύνολο των εργαζομένων και κατά φύλο, οι μέσοι όροι των σημαντικότερων μεταβλητών του δείγματος για την περίοδο 2004-2007. Η μεταβλητή “Μηνιαίος μισθός” είναι ο λογάριθμος των μηνιαίων ακαθάριστων αποδοχών από μισθωτή απασχόληση. Στατιστικά σημαντική διαφορά παρουσιάζεται στις μεταβλητές της ηλικίας, της εμπειρίας, της πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και των αρμοδιοτήτων της θέσης ευθύνης.⁷ Από τον πίνακα φαίνεται ότι το 2004 η μέση ηλικία των ανδρών μισθωτών είναι μεγαλύτερη κατά περίπου 1,7 χρόνια από τη μέση ηλικία των γυναικών μισθωτών. Εξάλλου, οι άνδρες εργαζόμενοι φαίνεται ότι διαθέτουν μεγαλύτερη εμπειρία από τις γυναίκες (κατά μέσο όρο 2,8 χρόνια). Οι άνδρες εργαζόμενοι φαίνεται ότι εργάζονται τουλάχιστον τρεις ώρες την εβδομάδα περισσότερο από ό,τι οι γυναίκες. Στατιστικά σημαντικές διαφορές δεν υπάρχουν ως προς τον τύπο της απασχόλησης.

Στον Πίνακα 10 παρουσιάζεται η κατάταξη ανδρών και γυναικών σε επαγγέλματα. Το 2004 οι γυναίκες αποτελούσαν το μεγαλύτερο ποσοστό των υπαλλήλων γραφείου (62,2%) και των τεχνικών και βοηθών ανώτερων υπαλλήλων (53,5%). Η απασχόληση των γυναικών σε διευθυντικές και σε ανώτατες διοικητικές θέσεις σε σχέση με τους άνδρες είναι ιδιαίτερα περιορισμένη, καθώς μόνο το 22,1% των θέσεων αυτών καλύπτεται από γυναίκες, ενώ μόνο το 1,1% του συνόλου των γυναικών κατέχει διευθυντικές θέσεις. Το 24,9% και το 19,6% των γυναικών απασχολούνται ως υπάλληλοι γραφείου και υπάλληλοι καταστημάτων, ποσοστό σημαντικά υψηλότερο από το αντίστοιχο των ανδρών (9,8% και 14,3% αντίστοιχα στο σύνολο των ανδρών). Περίπου η ίδια εικόνα παρουσιάζεται για τα τέσσερα χρόνια της ανάλυσης.

Στο Διάγραμμα 2 παρουσιάζεται η αντιπροσώπευση των μισθωτών στα κλιμάκια της κατανομής του μηνιαίου μισθού των γυναικών και ανδρών για τα έτη 2004-2007. Το 2004 στο πρώτο τεταρτημόριο της κατανομής των αμοιβών βρίσκεται το 35% των γυναικών, ενώ στο υψηλότερο τεταρτημόριο της κατανομής των αμοιβών βρίσκεται το 18,3% των γυναικών. Αντίθετη εικόνα παρουσιάζεται για τους άνδρες εργαζομένους, το 20,3% των οποίων βρίσκεται στο κατώτερο τεταρτημόριο της κατανομής των αμοιβών, ενώ το 29% βρίσκεται στο υψηλότερο τεταρτημόριο. Η ίδια γενική εικόνα ως προς την αντιπροσώπευση των μισθωτών στα κλιμάκια του μηνιαίου μισθού παρουσιάζεται για τα χρόνια 2005, 2006 και 2007. Παρατηρείται λοιπόν ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις γυναίκες και τους άνδρες εργαζομένους ως προς τα βασικά χαρακτηριστικά και το είδος της απασχόλησης, οι οποίες δικαιολογούν χωριστές εκτιμήσεις για τους άνδρες και χωριστές για τις γυναίκες.

⁶ Η ανάλυση των μισθολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών για τα τέσσερα χρόνια της ανάλυσης δεν αναφέρεται στο ίδιο δείγμα εργαζομένων.

⁷ Στατιστικά σημαντικές διαφορές σε επίπεδο σημαντικότητας 10% παρουσιάζονται στις μεταβλητές της οικογενειακής κατάστασης και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Πίνακας 9: Χαρακτηριστικά δείγματος: μέσες τιμές κατά φύλο

EU-SILC	2004			2005			2006			2007		
	Σύνολο	Γυναίκες	Άνδρες	Σύνολο	Γυναίκες	Άνδρες	Σύνολο	Γυναίκες	Άνδρες	Σύνολο	Γυναίκες	Άνδρες
Αριθμός παρατηρήσεων	3,607	1,423	2,184	3,140	1,216	1,924	3,220	1,252	1,968	3,116	1,228	1,888
Μηνιαίος μισθός (λογαριθμική μορφή)	6,92	6,82	6,99	6,96	6,87	7,02	7,0	6,9	7,07	7,05	6,96	7,11
Ηλικία (έτη)	38,7	37,64	39,37	39,02	37,71	39,84	39,35	38,48	39,9	39,31	38,71	39,7
Εμπειρία (έτη)	20,17	18,48	21,24	20,19	18,14	21,49	20,67	19,08	21,66	20,53	19,27	21,34
Οικογενειακή κατάσταση (άγαμοι) (%)	29,66	27,7	30,9	31,16	29,77	32,04	32,09	29,58	33,66	32,91	31,34	33,92
Ωρες εβδομαδιαίας απασχόλησης	40,23	38,36	41,41	39,94	38,27	40,99	40,62	38,69	41,83	40,66	39,29	41,54
Μόνιμη απασχόληση (%)	79,55	78,86	79,99	84,49	81,01	86,69	80,56	79,83	81,02	80,74	81,59	80,2
Διευθυντική θέση με εποπτικά καθήκοντα (%)	14,15	10,25	16,62	17,89	13,06	20,94	16,83	11,15	20,4	16,87	12,13	19,94
Μέγρι προτ/θμα εκπαίδευση (%)	15,63	10,35	18,97	15,43	9,97	18,88	15,72	11,64	18,28	15,05	10,9	17,74
Απόφοιτοι Γυμνασίου (%)	11,14	6,78	13,91	10,59	7,71	12,41	11,22	8,21	13,1	10,83	7,39	13,05
Απόφοιτοι Λυκείου (%)	36,1	38,03	34,87	35,96	33,99	37,2	35,79	32,54	37,82	35,69	33,6	37,03
Μεταλυκειακή εκπαίδευση (%)	6,51	7,62	5,8	6,73	9,11	5,23	6,72	9,02	5,27	7,13	8,61	6,17
Πανεπιστημιακή εκπαίδευση (%)	30,6	37,19	26,42	31,26	39,19	26,25	30,54	38,56	25,51	31,28	39,47	25,99
Πλήρης απασχόληση (%)	98,05	97,22	98,57	98,01	96,63	98,89	97,65	96,17	98,58	96,86	95,73	97,58
Βόρεια Ελλάδα	26,39	24,05	27,88	27,72	25,78	28,95	27,29	24,57	29,0	27,19	25,24	28,44
Κεντρική Ελλάδα	14,7	12,68	15,97	15,66	14,36	16,49	17,52	16,5	18,15	16,15	15,41	16,63
Αττική	51,03	55,83	47,99	47,79	52,57	44,78	45,53	50,49	42,41	47,33	50,47	45,29
Νησιά Αιγαίου και Κρήτη	7,86	7,41	8,14	8,8	7,28	9,76	9,65	8,42	10,41	9,32	8,86	9,61

Πηγή: EU-SILC 2004, 2005, 2006, 2007.

Πίνακας 10: Κατάταξη ανδρών και γυναικών κατά επάγγελμα

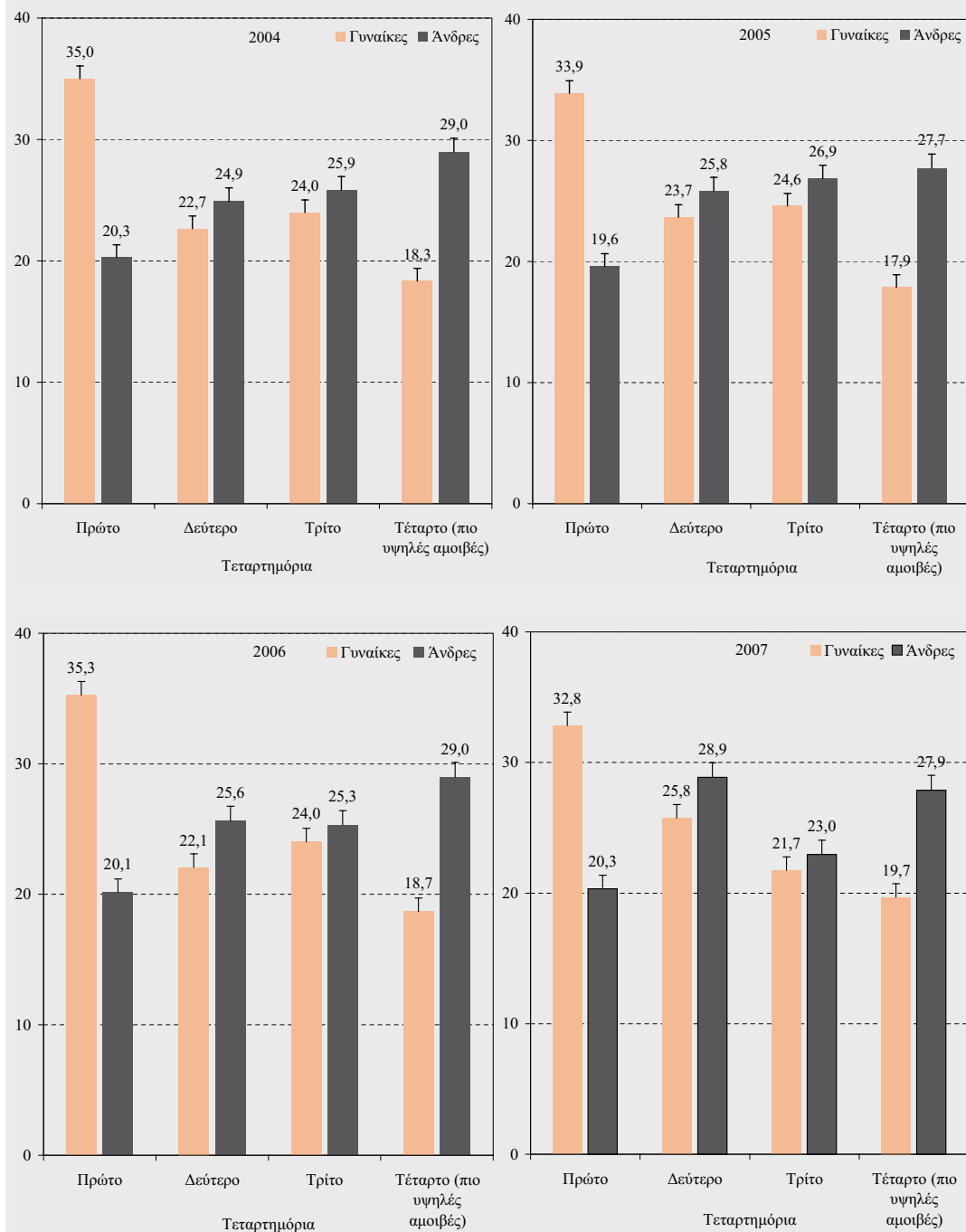
(Ποσοστά %)

	2004		2005		2006		2007	
	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες
Αριθμός παραιτήσεων	1.423	2.184	1.216	1.924	1.252	1.968	1.228	1.888
Νομοθέτης, ανώτατος διοικητικός υπάλληλος και διευθυντής	22,1 (1,1)	77,9 (2,4)	11,7 (0,6)	88,3 (2,8)	22,2 (1,1)	77,8 (2,5)	21,6 (0,9)	78,4 (2,1)
Ανώτερος υπάλληλος	49,6 (22,3)	50,4 (14,7)	51,7 (23,3)	48,3 (13,7)	52,4 (25,4)	47,6 (14,7)	50,3 (24,3)	49,7 (15,7)
Τεχνικός και βοηθός ανώτερων υπαλλήλων	53,5 (16,0)	46,5 (9,0)	57,0 (17,4)	43,0 (8,3)	53,6 (13,7)	46,4 (7,5)	54,4 (12,5)	45,6 (6,8)
Υπάλληλος γραφείου	62,2 (24,9)	37,8 (9,8)	57,5 (22,9)	42,5 (10,7)	55,4 (22,4)	44,6 (11,4)	56,4 (22,4)	43,6 (11,3)
Υπάλληλος καταστήματος και εταιρίας εργαζομένων στον τομέα των πωλήσεων	47,1 (19,6)	52,9 (14,3)	44,7 (18,2)	55,3 (14,2)	46,2 (19,8)	53,8 (14,7)	49,1 (22,1)	50,9 (14,9)
Εξειδικευμένος αγρότης και εργαζόμενος στην αλυσίδα	18,2 (0,4)	81,8 (1,2)	23,7 (0,7)	76,3 (1,5)	12,5 (0,4)	87,5 (1,8)	7,1 (0,2)	92,9 (1,4)
Τεχνίτης και εργάτης σε τομείς σχετικούς με το εμπόριο	8,9 (3,8)	91,1 (25,4)	9,1 (4,0)	90,9 (25,3)	9,2 (3,9)	90,8 (24,6)	8,2 (3,4)	91,8 (24,9)
Χειριστής και συναρμολογητής μηχανολογικού εξοπλισμού	7,7 (1,8)	92,3 (13,8)	5,3 (1,2)	94,7 (14,0)	4,5 (0,9)	95,5 (12,0)	4,7 (1,0)	95,3 (12,9)
Ανεπίδικτος υπάλληλος	47,8 (10,0)	52,2 (7,1)	50,0 (11,4)	50,0 (7,2)	47,9 (12,1)	52,1 (8,3)	53,6 (12,7)	46,4 (7,2)
Εργαζόμενος στις ένστολες δυνάμεις	8,0 (0,3)	92,0 (2,1)	6,3 (0,2)	93,8 (2,3)	9,4 (0,4)	90,6 (2,4)	10,0 (0,5)	90,0 (2,9)

Σημείωση: Εκτός παρενθέσεων: για κάθε επαγγελματική κατηγορία, ποσοστό % του συνόλου που καλύπτεται από γυναίκες και ποσοστό % που καλύπτεται από άνδρες. Εντός παρενθέσεων: για κάθε φύλο, ποσοστό % των εργαζομένων σε επιμέρους επαγγελματικές κατηγορίες.
 Πηγή: Επεξεργασία των στοιχείων της EU-SILC 2004-2007.

Διάγραμμα 2: Αντιπροσώπηση μισθωτών στα κλίμακία της κατανομής του μηνιαίου μισθού, 2004-2007

(Ποσοστά %)

Πηγή: Επεξεργασία των EU-SILC 2004, 2005, 2006, 2007 αντίστοιχα.

5.3 Εμπειρικά αποτελέσματα

Αρχικά υπολογίστηκε ένα υπόδειγμα εκτίμησης μισθών για το σύνολο του δείγματος (άνδρες και γυναίκες) για να προσδιοριστούν οι κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές που είναι στατιστικά σημα-

ντικές και επηρεάζουν το επίπεδο των μισθών των εργαζομένων.^{8,9} Κατόπιν, υπολογίστηκαν υποδείγματα εκτίμησης μισθών χωριστά για τους άνδρες και χωριστά για τις γυναίκες. Οι εκτιμήσεις των υποδειγμάτων μισθών για το σύνολο του δείγματος, για τους άνδρες και τις γυναίκες χωριστά, επαναλήφθηκαν με το ίδιο υπόδειγμα για τα έτη 2004-2007.^{10,11}

Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι, ανεξάρτητα από το φύλο, οι μηνιαίες αποδοχές από μισθούς επηρεάζονται από τα προσωπικά χαρακτηριστικά του εργαζομένου, το ανθρώπινο κεφάλαιο (εκπαίδευση), τις ώρες εργασίας, την εμπειρία, τον τομέα απασχόλησης, τη μορφή απασχόλησης, τη θέση ευθύνης, το μέγεθος της επιχείρησης και το είδος της απασχόλησης. Επίσης, εκτιμήθηκαν οι ισομερείς παλινδρομήσεις σε διαφορετικά σημεία της κατανομής των μισθών και έγινε έλεγχος κατά πόσον οι εκτιμώμενοι συντελεστές είναι στατιστικά διαφορετικοί μεταξύ τους. Ο έλεγχος Wald έδειξε ότι σε επίπεδο σημαντικότητας 1% μπορεί να απορριφθεί η υπόθεση μηδέν, δηλ. ότι οι εκτιμώμενοι συντελεστές είναι ίσοι μεταξύ τους. Στη συνέχεια με τη μέθοδο της ισομερούς παλινδρόμησης εκτιμήθηκε η εξίσωση των μισθών χωριστά για άνδρες και χωριστά για γυναίκες για κάθε δεκατημόριο της κατανομής των μισθών.

Τέλος, με τη μεθοδολογία ανάλυσης των μισθολογικών διαφορών κατά προσδιοριστικούς παράγοντες σύμφωνα με τους Machado and Mata (2005) και Melly (2005) εκτιμήθηκε η εξίσωση (3) για να προσδιοριστεί το ποσοστό της διαφοράς των μισθών που ερμηνεύεται από διαφορές ως προς τα παραγωγικά χαρακτηριστικά μεταξύ ανδρών και γυναικών και το μέρος της διαφοράς που παραμένει ανεξηγήσιμο. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στον Πίνακα 11. Σ' αυτόν υπάρχει ανάλυση των μισθολογικών διαφορών κατά προσδιοριστικούς παράγοντες για τα έτη 2004-2007 στον μέσο και σε διάφορα εκατοστημόρια της κατανομής των αμοιβών. Το 2004 στο σύνολο του δείγματος το 75% της μισθολογικής διαφοράς οφείλεται στις διαφορές ως προς τις αποδόσεις και δεν μπορεί να ερμηνευθεί από τα παραγωγικά χαρακτηριστικά των ερωτωμένων. Η ίδια εικόνα, αλλά με υψηλότερα ποσοστά για το ανεξηγήσιμο τμήμα της μισθολογικής διαφοράς μεταξύ ανδρών και γυναικών, παρατηρείται στα υπόλοιπα έτη της ανάλυσης. Διαχρονικά το ανεξηγήσιμο μέρος της μισθολογικής διαφοράς μεταξύ ανδρών και γυναικών έχει αυξηθεί, παρέχοντας ενδείξεις για διαχρονική αύξηση των διακρίσεων εις βάρος των γυναικών στην Ελλάδα.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 11, και όπως ήδη έχει σχολιαστεί και παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 1, οι μισθολογικές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων οξύνονται στα χαμηλά και στα υψηλά δεκατημόρια της κατανομής των αμοιβών. Επίσης, το ποσοστό της μισθολογικής διαφοράς που δεν μπορεί να ερμηνευθεί από τα παραγωγικά χαρακτηριστικά των εργαζομένων φαίνεται ότι αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος της διαφοράς των αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών στον μέσο και στα διάφορα τμήματα της κατανομής των αμοιβών. Όμως το ανεξηγήσιμο μέρος της μισθολογικής διαφοράς μειώνεται κατά τη μετακίνηση προς τα υψηλότερα τμήματα της κατανομής των αμοιβών. Συγκεκριμένα, το 2004 στο 10ο εκατοστημόριο της κατανομής των αμοιβών δεν μπορεί να ερμηνευθεί από τα παραγωγικά χαρακτηριστικά των ερωτωμένων το 79% της μισθολογικής διαφοράς, στο 25ο εκατοστημόριο της κατανομής των αμοιβών το συναφές ποσοστό μειώνεται σε 77%, στο 50ο εκατοστημόριο της κατανομής των αμοιβών σε 72%, στο 75ο εκατοστημόριο της κατανομής των αμοιβών σε 64% και στο

⁸ Στο δείγμα των εργαζομένων συμπεριλήφθηκαν οι εργαζόμενοι του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα και η ανάλυση της εξέλιξης των μισθολογικών διαφορών κατ' έτος έγινε σύμφωνα με τους Pham and Reilly (2007).

⁹ Στο υπόδειγμα μισθών ως ανεξάρτητες μεταβλητές χρησιμοποιήθηκαν μεταβλητές που αφορούν την οικογενειακή κατάσταση του εργαζομένου, την εμπειρία, την εκπαίδευση, το μέγεθος της επιχείρησης όπου εργάζεται, τις ώρες εργασίας, τον τύπο της απασχόλησης, τη μορφή της απασχόλησης, τις αμοιολογικές της θέσης που κατέχει και τον τόπο της εργασίας. Για τη μεταβλητή της εμπειρίας χρησιμοποιήθηκε η δυνητική αντί της πραγματικής εμπειρίας. Η χρήση της δυνητικής εμπειρίας στην εκτίμηση των εξισώσεων των αμοιβών ενδέχεται να επηρεάσει αυξητικά το μέγεθος του ανεξηγήσιμου μέρους της διαφοράς των αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών.

¹⁰ Οι τυπικές αποκλίσεις και συντελεστές που έχουν υπολογιστεί για τους εκτιμώμενους συντελεστές έχουν διορθωθεί για ετεροσκεδαστικότητα σύμφωνα με τη μέθοδο του White.

¹¹ Τα αποτελέσματα από την εκτίμηση εξισώσεων μισθών με τη μέθοδο των ελάχιστων τετραγώνων δεν παρουσιάζονται εδώ, αλλά είναι διαθέσιμα από τη συγγραφέα.

90ό εκατοστημόριο της κατανομής των αμοιβών σε 59% της μισθολογικής διαφοράς. Φαίνεται λοιπόν ότι η μισθολογική διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών οφείλεται μεν κυρίως στις αποδόσεις (μη παραγωγικά χαρακτηριστικά – ανεργμηνευτο μέρος της διαφοράς των αμοιβών – διακρίσεις εις βάρος των γυναικών) αλλά στα υψηλότερα τμήματα της κατανομής των μισθών αυτή η επίδραση μειώνεται, αν και αποτελεί το σημαντικότερο παράγοντα ερμηνείας των μισθολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Το 2004 η συνολική μισθολογική διαφορά ήταν 0,1686 μονάδες σε λογαριθμική μορφή (βλ. Πίνακα 11). Διαχρονικά αυτή η συνολική μισθολογική διαφορά μειώθηκε οριακά. Το διάστημα 2004-2007 η εν λόγω διαφορά μειώθηκε κατά περίπου 0,0203 εκατ. μονάδες (από 0,1686 το 2004 σε 0,1483 το 2007). Αυτή η οριακή μείωση της μέσης μισθολογικής διαφοράς είναι περισσότερο εμφανής σε κάποια τμήματα της κατανομής των αμοιβών. Συγκεκριμένα, η μείωση της μισθολογικής διαφοράς μεταξύ ανδρών και γυναικών είναι περισσότερο εμφανής στο 50ό και 75ο εκατοστημόριο (κατά 0,0351 και 0,0325 αντίστοιχα), γεγονός που οδηγεί σε μείωση των μισθολογικών διαφορών μεταξύ των φύλων στα αντίστοιχα εκατοστημόρια της κατανομής των αμοιβών. Στα υψηλά τμήματα της κατανομής των αμοιβών (90ό εκατοστημόριο) έχει μεν μειωθεί η μισθολογική διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών κατά την εξεταζόμενη περίοδο, αλλά τα στατιστικά στοιχεία της ανάλυσης επιβεβαιώνουν την υπόθεση της “γυάλινης οροφής”, δηλαδή ότι οι μισθολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών αυξάνονται κατά τη μετακίνηση προς τα ανώτερα όρια της κατανομής των αμοιβών.¹² Αντίθετα, στα χαμηλά τμήματα της κατανομής των αμοιβών (10ο εκατοστημόριο) η μισθολογική διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών διαχρονικά έχει αυξηθεί, δείχνοντας ότι οι μισθολογικές διαφορές μεταξύ φύλων στα κατώτερα τμήματα της κατανομής των αμοιβών για την περίοδο 2004-2007 έχουν αυξηθεί. Συνεπώς, η μικρή μείωση της μέσης μισθολογικής διαφοράς μεταξύ των ετών 2004 και 2007 εξαρτάται από το τμήμα της κατανομής των αμοιβών που εξετάζεται, καθώς παρατηρείται ότι αυτή η μείωση δεν είναι ίδια για όλα τα τμήματα της κατανομής των αμοιβών.

Η διαφορά που οφείλεται στις αποδόσεις (μη παραγωγικά χαρακτηριστικά – ανεργμηνευτο μέρος της διαφοράς των αμοιβών) αυξήθηκε κατά 0,0194 μονάδες για τα έτη 2004-2007. Αυτή η αύξηση του ανεργμηνευτου μέρους της διαφοράς μεταξύ των ετών 2004 και 2007 εξαρτάται από το τμήμα της κατανομής των αμοιβών που εξετάζεται και δεν κατανέμεται ομοιόμορφα μεταξύ των τμημάτων της κατανομής των αμοιβών. Στα κατώτερα τμήματα της κατανομής των αμοιβών (10ο και 25ο εκατοστημόριο) η μισθολογική διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών που οφείλεται στις αποδόσεις (0,0403 και 0,0293 μον. αντίστοιχα) υπερβαίνει την μέση αύξηση της μισθολογικής διαφοράς που οφείλεται στις αποδόσεις. Στο 75ο και 50ό εκατοστημόριο της κατανομής των αμοιβών η αύξηση των μισθολογικών διαφορών που οφείλεται στις αποδόσεις (0,0115 και 0,0132 μον. αντίστοιχα) υπολείπεται σημαντικά της μέσης αύξησης της μισθολογικής διαφοράς που οφείλεται στις αποδόσεις.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε φαίνεται ότι οι γυναίκες εργαζόμενες στα κατώτερα τμήματα της κατανομής των αμοιβών είναι σε δυσμενέστερη θέση σε σχέση με τις γυναίκες και τους άνδρες εργαζομένους και η σχετική θέση τους για την περίοδο 2004-2007 έχει επιδεινωθεί, καθώς οι μισθολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών έχουν αυξηθεί. Επίσης, οι μισθολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών αυξάνονται στα ανώτερα τμήματα της κατανομής των αμοιβών, αλλά φαίνεται ότι διαχρονικά αυτή η διαφορά, αν και παραμένει ιδιαίτερα εμφανής, παρουσιάζει μείωση. Στο 75ο και 50ό μέρος της κατανομής των αμοιβών παρουσιάζονται οι μικρότερες μισθολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών. Τέλος, τα εμπειρικά αποτελέσματα δείχνουν ότι το μεγαλύτερο μέρος της μισθολογικής διαφοράς μεταξύ ανδρών και γυναικών δεν αντανακλά διαφορές ως προς τα παρα-

¹² Σύμφωνα με τη Nicodemo (2009) η υπόθεση της γυάλινης οροφής επιβεβαιώνεται αν η μισθολογική διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών στο 95ο εκατοστημόριο υπερβαίνει κατά τουλάχιστον 2% τη μισθολογική διαφορά στο 50ό εκατοστημόριο.

Πίνακας 11: Προσδιοριστικοί παράγοντες της μισθολογικής διαφοράς μεταξύ ανδρών και γυναικών, 2004-2007

	Μέση τιμή	10%	25%	50%	75%	90%
2004						
Διαφορές μισθών	0,1686	0,1679	0,1569	0,1536	0,1490	0,1904
Διαφορές ως προς τα παραγωγικά χαρακτηριστικά	0,0421	0,0353	0,0361	0,0438	0,0541	0,0787
Ανερμήνευτη διαφορά ως ποσοστό (%) της συνολικής διαφοράς μισθών	0,1265 75	0,1327 79	0,1207 77	0,1098 71,5	0,0949 63,7	0,1117 58,6
2005						
Διαφορές μισθών	0,15691	0,1742	0,1414	0,1352	0,1379	0,1810
Διαφορές ως προς τα παραγωγικά χαρακτηριστικά	0,0155	0,0049	0,0073	0,0179	0,0354	0,0535
Ανερμήνευτη διαφορά ως ποσοστό (%) της συνολικής διαφοράς μισθών	0,1435 90,2	0,1693 97,2	0,1341 94,8	0,1174 86,8	0,1025 74,3	0,1275 70,5
2006						
Διαφορές μισθών	0,1663	0,1799	0,1557	0,1429	0,1481	0,1899
Διαφορές ως προς τα παραγωγικά χαρακτηριστικά	0,0152	-0,0025	0,0004	0,0134	0,0356	0,0533
Ανερμήνευτη διαφορά ως ποσοστό (%) της συνολικής διαφοράς μισθών	0,1510 90,8	0,1824 101,4	0,1553 99,7	0,1294 90,6	0,1125 75,9	0,1366 71,9
2007						
Διαφορές μισθών	0,1483	0,1690	0,1342	0,1185	0,1165	0,1597
Διαφορές ως προς τα παραγωγικά χαρακτηριστικά	0,0024	-0,0040	-0,0078	-0,0045	0,0101	0,0340
Ανερμήνευτη διαφορά ως ποσοστό (%) της συνολικής διαφοράς μισθών	0,1459 98,4	0,1730 102,4	0,1420 105,8	0,1230 103,8	0,1064 91,4%	0,1257 78,7

Σημείωση: Τα μεγέθη της διαφοράς είναι σε λογαριθμική μορφή.

10% = 1ο δεκατημόριο, 25% = 1ο τεταρτημόριο, 50% = 2ο τεταρτημόριο, 75% = 3ο τεταρτημόριο, 90% = 9ο δεκατημόριο.

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της EU-SILC 2004-2007.

γωγικά χαρακτηριστικά των εργαζομένων αλλά αποτελεί το μέρος της διαφοράς που παραμένει ανερμήνευτο.

Ανάλογα αποτελέσματα αναφέρει και η Nicodemo (2009) για την περίπτωση της Ελλάδας. Διαπιστώνει ότι μεγαλύτερες μισθολογικές διαφορές παρατηρούνται στα δύο άκρα της κατανομής των αμοιβών, αλλά η διαφορά στο ανώτατο άκρο της κατανομής μειώνεται διαχρονικά.

6 Συμπεράσματα: διαπιστώσεις και μερικές προτάσεις πολιτικής

Σκοπός της μελέτης ήταν να εξεταστεί η εξέλιξη των μισθολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών στην Ελλάδα την περίοδο 2004-2007. Στην εμπειρική ανάλυση χρησιμοποιήθηκαν στατιστικά στοιχεία για την Ελλάδα, τα οποία αντλήθηκαν από την έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης της ΕΛ.ΣΤΑΤ. (EU-SILC). Η ανάλυση των μισθολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών κατά μήκος της κατανομής των αμοιβών έγινε με βάση την τεχνική εκτίμησης της ισομερούς παλινδρόμησης. Επίσης, χρησιμοποιήθηκε μια παραλλαγή της τεχνικής των Oaxaca και Blinder, σύμφωνα με την πρόσφατη μεθοδολογία των Machado and Mata (2005) και Melly (2005, 2007), για

την ανάλυση των αμοιβών κατά προσδιοριστικούς παράγοντες ώστε να ερμηνευθούν οι συνιστώσες των μισθολογικών διαφορών μεταξύ των δύο φύλων στις μέσες τιμές και σε διάφορα δεκατημόρια της κατανομής των μισθών των εργαζομένων. Η μισθολογική διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών μπορεί να διασπαστεί στο μέρος που εξηγείται από τις διαφορές ως προς τα παραγωγικά χαρακτηριστικά των εργαζομένων και στο μέρος που δεν μπορεί να ερμηνευθεί με βάση τις παραγωγικές ικανότητες των εργαζομένων (ανερμήνευτο μέρος της διαφοράς των αμοιβών ή παράγοντας διάκρισης).

Από τη στατιστική ανάλυση φαίνεται ότι οι άνδρες εργαζόμενοι απολαμβάνουν υψηλότερες αμοιβές από τις γυναίκες, καθώς το μέσο μηνιαίο εισόδημα των ανδρών είναι υψηλότερο των γυναικών για όλη την εξεταζόμενη περίοδο. Από την επεξεργασία των δεδομένων φαίνεται ότι οι γυναίκες λαμβάνουν, κατά μέσο όρο, περίπου 84% των αμοιβών των ανδρών εργαζομένων το 2004, περίπου 85% το 2005, περίπου 83% το 2006 και περίπου 85% το 2007.

Η μισθολογική διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών δεν παραμένει ομοιόμορφη σε όλο το μήκος της κατανομής των αμοιβών, αλλά διαφέρει σημαντικά από τη μισθολογική διαφορά ως προς το μέσο όρο των αμοιβών των δύο φύλων. Για το 2004, η διαφορά ως προς τις αποδοχές μεταξύ ανδρών και γυναικών μειώνεται κατά τη μετακίνηση από το 10ο προς το 75ο εκατοστημόριο της κατανομής των αμοιβών και στη συνέχεια αυξάνεται και πάλι μέχρι το 90ό εκατοστημόριο. Φαίνεται λοιπόν ότι οι μισθολογικές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων εντείνονται στα χαμηλά και στα υψηλά δεκατημόρια της κατανομής, ενώ οι μικρότερες μισθολογικές διαφορές παρατηρούνται στο 75ο εκατοστημόριο της κατανομής των αμοιβών. Περίπου η ίδια εικόνα παρουσιάζεται σε όλα τα έτη της ανάλυσης των στοιχείων των δειγμάτων.

Τέλος, με βάση τη μεθοδολογία των Oaxaca και Blinder για την ανάλυση των αμοιβών κατά προσδιοριστικούς παράγοντες, εξετάστηκε κατά πόσον αυτές οι διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών ως προς τις αμοιβές αντανακλούν διαφορές ως προς τα παραγωγικά χαρακτηριστικά των εργαζομένων ή αποτελούν το ανερμήνευτο μέρος της διαφοράς το οποίο καλείται και “παράγοντας διάκρισης”. Το 2004, στο σύνολο του δείγματος, το 75% της μισθολογικής διαφοράς οφείλεται ως προς τις διαφορές στις αποδόσεις και δεν μπορεί να ερμηνευθεί από τα παραγωγικά χαρακτηριστικά των ερωτωμένων. Όμως, το ανερμήνευτο μέρος της μισθολογικής διαφοράς μειώνεται κατά τη μετακίνηση προς τα υψηλότερα τμήματα της κατανομής των μισθών. Η ίδια εικόνα, αλλά με υψηλότερα ποσοστά του ανερμήνευτου τμήματος της μισθολογικής διαφοράς μεταξύ ανδρών και γυναικών παρατηρείται για τα υπόλοιπα έτη της ανάλυσης.

Το γεγονός ότι συνεχίζουν να υπάρχουν οι διαφορές μεταξύ των φύλων, όπως προκύπτουν από την ανάλυση των δεικτών απασχόλησης, ανεργίας, συμμετοχής στην αγορά εργασίας και χάσματος των αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών, επιβεβαιώνει την ανάγκη για την εξάλειψη των φραγμών στην πλήρη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας αλλά προβάλλει και την ανάγκη εξασφάλισης καλύτερης ποιότητας εργασίας για τις γυναίκες εργαζόμενες. Η διαχρονική αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας δεν συνοδεύθηκε από βελτίωση της θέσης τους στην εν λόγω αγορά. Τα ποσοστά απασχόλησης των γυναικών και συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας παραμένουν χαμηλά και μάλιστα χαμηλότερα από αυτά των ανδρών. Η δυσκολία εξισορρόπησης της επαγγελματικής με την οικογενειακή ζωή είναι ένα από τα βασικά εμπόδια για την απασχόληση των γυναικών και την εξέλιξη της σταδιοδρομίας τους. Επειδή συνεχίζουν να επικρατούν τα στερεότυπα ως προς τα δύο φύλα, αυτό περιορίζει τις επιλογές όσον αφορά τις σπουδές και την επαγγελματική σταδιοδρομία των γυναικών και των ανδρών, με αποτέλεσμα τον έντονο διαχωρισμό των δύο φύλων στην αγορά εργασίας. Οι αμοιβές των γυναικών υπολείπονται των αμοιβών των ανδρών περιορίζοντας τα κίνητρα των γυναικών για συμμετοχή στην αγορά εργασίας. Τα ευρήματα της παρούσας εργασίας δείχνουν ότι αυτές οι διαφορές αντανακλούν διαφορές ως προς τις αποδόσεις και όχι ως προς τα παραγωγικά χαρακτηριστικά των γυναικών.

Η πολιτική για την προώθηση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας πρέπει να ακολουθεί μια ολοκληρωμένη προσέγγιση ως συνέπεια ενός συνολικού πλαισίου ανάλυσης, συμπεριλαμβανομένων της στρατηγικής και της πολιτικής για την εξάλειψη των στερεοτύπων ως προς τα δύο φύλα, καθώς και τη θέσπιση μέτρων για τη βελτίωση της ισορροπίας μεταξύ της επαγγελματικής και της προσωπικής ζωής για τις γυναίκες και τους άνδρες. Μεταξύ άλλων, η ανάπτυξη προσιτών και υψηλής ποιότητας υπηρεσιών φύλαξης παιδιών και άλλων εξαρτώμενων ατόμων, η οποία θα δώσει τη δυνατότητα σε περισσότερες γυναίκες να εισέλθουν και να παραμείνουν στην αγορά εργασίας, ή, σε περίπτωση προσωρινής αποχώρησης, να επανενταχθούν ευκολότερα στην εν λόγω αγορά, θα διευκολύνει την εξισορρόπηση επαγγελματικής και προσωπικής ζωής για τις γυναίκες και τους άνδρες. Επιπλέον, η βελτίωση του πλαισίου των αδειών μητρότητας και των γονικών αδειών πρέπει να αποτελεί σημαντικό στόχο των κεντρικών επιλογών πολιτικής.

Η οικονομία δεν έχει περιθώρια να στερείται μεγάλου μέρους ενός από τα πλέον παραγωγικά και δυναμικά τμήματα του εργατικού της δυναμικού, των γυναικών. Η ισότητα των φύλων στους τομείς της απασχόλησης και των αμοιβών αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την επίτευξη της αναπτυξιακής πορείας της χώρας και της κοινωνικής συνοχής.

Βιβλιογραφία

Albrecht, J., A. Bjorklund and S. Vroman (2003), “Is There a Glass Ceiling in Sweden?”, *Journal of Labor Economics*, 21 (1), 145-77.

Albrecht, J., A. Bjorklund and S. Vroman (2009), “Counterfactual Distributions with Sample Selection Adjustments: Econometric Theory and an Application to the Netherlands”, *Labour Economics*, 16, 383-96.

Arulampalam, W., A.L. Booth and M.L. Bryan (2007), “Is There a Glass Ceiling Over Europe? Exploring the Gender Pay Gap Across the Wages Distribution”, *Industrial and Labor Relations Review*, 60 (2), 163-86.

Blinder, A.S. (1973), “Wage Discrimination: Reduced Form and Structural Estimates”, *Journal of Human Resources*, 8, 436-55.

Chesnais, J.-C. (1996), “Fertility, Family and Social Policy in Contemporary Western Europe”, *Population and Development Review*, 22 (4), 729-39.

de la Rica, S., J.J. Dolado and V. Llorens (2005), “Ceiling and Floors: Gender Wage Gaps by Education in Spain”, Discussion Paper Series, IZA, DP No. 1483.

Esping-Andersen, G. (1999), *Social Foundations of Postindustrial Economics*, Oxford: Oxford University Press.

European Commission (2002), Employment in Europe 2002, Recent Trends and Prospects”, Employment and Social Affairs, 1-206.

European Commission (2002), “The Social Situation in the European Union” (in brief).

European Commission (2009), “Report on Equality between Women and Men, Social Affairs and Equal Opportunities”, 1-40.

Hausmann, IR., L.D. Tyson and S. Zahidi (2006), “The Global Gender Gap Report 2006”, World Economic Forum, Geneva, Switzerland.

Kanellopoulos, C.N. and K.G. Mavromaras (2002), “Male-Female Labour Market Participation and Wage Differentials in Greece”, *Labour*, 16(4), 771-801.

Karamessini, M. and E. Ioakimoglou (2007), “Wage Determination and the Gender Pay Gap: A Feminist Political Economy Analysis and Decomposition”, *Feminist Economics*, 13(1), 31-66.

Machado, J.A.F and J. Mata (2001), “Earning Functions in Portugal 1982-1994: Evidence from Quantile Regressions”, *Empirical Economics*, 26, 115-34.

Machado, J.A.F and J. Mata (2005), “Counterfactual Decomposition of Changes in Wage Distributions Using Quantile Regression”, *Journal of Applied Econometrics*, 20, 445-65.

McDonald, P. (2000), “Gender Equity, Social Institutions and the Future of Fertility”, *Journal of Population Research*, 17(1), 1-12.

- Melly, B. (2005), “Public-Private Sector Wage Differentials in Germany: Evidence from Quantile Regression”, *Empirical Economics*, 30, 505-20.
- Melly, B. (2007), “Estimation of Countefactual Distributions Using Quantile Regression”, mimeo.
- Nicodemo, C. (2009), “Gender Pay Gap and Quantile Regression in European Families”, Discussion Paper Series, IZA DP., No. 3978.
- Oaxaca, L.R. (1973), “Male-Female Wage Differentials in Urban Labour Markets”, *International Economic Review*, 14(3), 693-709.
- OECD (1999), *Employment Outlook*, Paris.
- Παπαπέτρου, Ε. (2004), “Μισθολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών στην Ελλάδα”, Τράπεζα της Ελλάδος, *Οικονομικό Δελτίο*, 23, 57-78.
- Παπαπέτρου, Ε. (2007), “Εκπαίδευση, αγορά εργασίας και μισθολογικές διαφορές στην Ελλάδα”, Τράπεζα της Ελλάδος, *Οικονομικό Δελτίο*, 28, 57-83.
- Papapetrou, E. (2006), “The Public-Private Sector Pay Differential in Greece”, *Public Finance Review*, 34(4), 450-73.
- Papapetrou, E. (2008), “Evidence of the Gender Wage Differentials in Greece”, *Journal of Economic Change and Restructuring*, 41, 155-66.
- Pham, T.H and B. Reilly (2007), “The Gender Pay Gap in Vietnam, 1993-2002: A Quantile Regression Approach”, *Journal of Asian Economics*, 26(5), 775-808.
- Rindfuss, R. R. and K. L. Brewster (1996), “Childrearing and Fertility”, *Population and Development Review*, 22 (Suppl.), 258-89.

Γυναίκες και απασχόληση: ανασκόπηση και προοπτικές

Αντιγόνη Λυμπεράκη και Πλάτων Τήνιος*

1 Εισαγωγή

Υπάρχει “απόθεμα γυναικείας απασχόλησης” στην ελληνική οικονομία; Και αν ναι, πώς μπορεί αυτό να ενεργοποιηθεί ώστε να συνεισφέρει στην αύξηση της απασχόλησης και των εισοδημάτων αλλά και στη μεγαλύτερη οικονομική αυτονομία των γυναικών;¹ Στις σελίδες που ακολουθούν υποστηρίζεται ότι υπάρχει απόθεμα απασχόλησης και γίνεται σύντομη αναδρομή στις κυριότερες τάσεις που χαρακτηρίζουν τη συμμετοχή των γυναικών στην ελληνική αγορά εργασίας. Επιχειρείται επιπλέον η ερμηνεία αυτών των τάσεων καθώς και η σκιαγράφηση των κυριότερων προϋποθέσεων προκειμένου να αξιοποιηθεί το εν λόγω απόθεμα απασχόλησης.

Το επιχείρημα αναπτύσσεται σε 4 μέρη:

Πρώτον, παρουσιάζονται τα “αδρά δεδομένα”² που χαρακτηρίζουν την εξέλιξη της γυναικείας απασχόλησης κατά την τελευταία εικοσιπενταετία. Στην περίοδο αυτή οι διαδοχικές γενεές εισήγαγαν νέες κοινωνικές συμπεριφορές και νέα πρότυπα απασχόλησης, που ενισχύουν τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας. Το ερώτημα που τίθεται είναι: αν η ιστορική εξέλιξη ενισχύει την απασχόληση των γυναικών, μήπως αρκεί απλώς να περιμένουμε να ξεδιπλωθεί πλήρως η τάση, χωρίς παρεμβάσεις με μέτρα πολιτικής;

Δεύτερον, με επικέντρωση στην εργασία των μητέρων αποτυπώνεται η έκταση της εισοδηματικής ανισότητας μεταξύ γυναικών με και χωρίς παιδιά και μεταξύ ανδρών και γυναικών με αναφορά στα *σωρευτικά* εισοδήματα από εργασία.

Τρίτον, εξετάζονται τα χαρακτηριστικά της κατανομής των εισοδημάτων των μεγαλύτερων σε ηλικία γυναικών (άνω των 50 ετών) και επιχειρούνται διαχρονικές συγκρίσεις.

Τέλος, επιχειρείται να ερμηνευθούν οι βασικότεροι σταθμοί στη διαδρομή των γυναικών στην αγορά εργασίας, με επικέντρωση στο ρόλο του Δημοσίου και στη διασύνδεση με την απασχόληση των γυναικών στον ιδιωτικό τομέα. Η συνέχιση των σημερινών τάσεων στο μέλλον θα δημιουργούσε το ενδεχόμενο εκτόπισης γυναικών από τον ιδιωτικό τομέα (“*φαινόμενο εκτόπισης*”, γνωστό και ως crowding out effect).

* Πάντειο Πανεπιστήμιο και Πανεπιστήμιο Πειραιώς, αντίστοιχα. Οι συγγραφείς ευχαριστούν τον Θωμά Γεωργιάδη για τη συμβολή του στη διαχείριση των δεδομένων. Η μελέτη απηχεί τις απόψεις των συγγραφέων και όχι κατ’ ανάγκη της Τράπεζας της Ελλάδος.

1 Ο όρος “απόθεμα απασχόλησης” χρησιμοποιείται στο Τήνιος (2009) και στο Τήνιος (2010) και υποδηλώνει τα περιθώρια αντίδρασης σε αύξηση της ζήτησης εργασίας που διαθέτει η ελληνική (αλλά και η ιταλική) οικονομία σε σύγκριση με άλλες οικονομίες – κυρίως της κεντρικής Ευρώπης. Στο ζήτημα αναφέρεται και η έκθεση της Επιτροπής Οικονομικής Πολιτικής της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (EPC, 2009) με θέμα τις επιπτώσεις της γήρανσης του πληθυσμού στις μελλοντικές δημόσιες δαπάνες. Βλ. επίσης Τήνιος (2010).

2 Μεταφράζουμε έτσι τον όρο του Kaldor, 1961 (“stylised facts”). Ο όρος αποδίδει τις “εμπειρικές σταθερές” ή αλλιώς τα “επίμονα ευρήματα” η εμφάνιση των οποίων δεν συναρτάται με επιμέρους μεθοδολογικές επιλογές ή συγκυρίες. Τέτοιου είδους δεδομένα δεν θα έπρεπε να αγνοούνται στη διαμόρφωση πολιτικής.

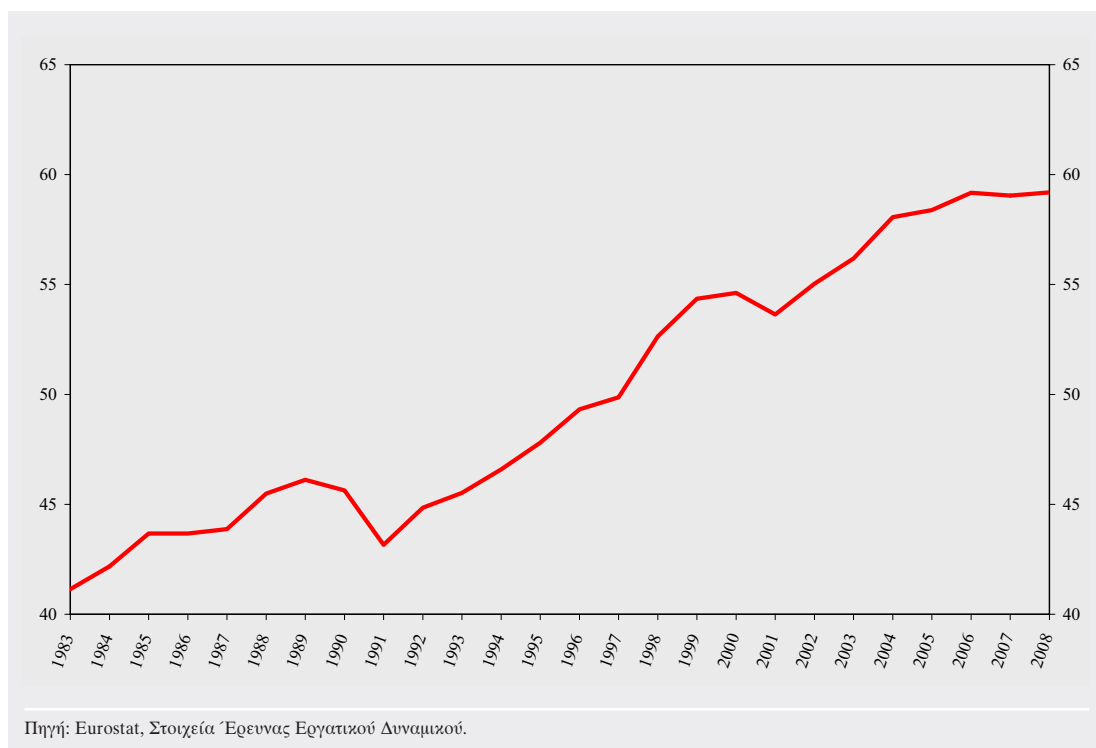
2 Αδρά δεδομένα των τελευταίων 25 ετών: η ευρύτερη διαχρονική εικόνα

Η ευρύτερη διαχρονική εικόνα της απασχόλησης των γυναικών στην Ελλάδα οδηγεί σε τρεις διαπιστώσεις που, με τη σειρά τους, αναδεικνύουν ένα κεντρικό ερώτημα:

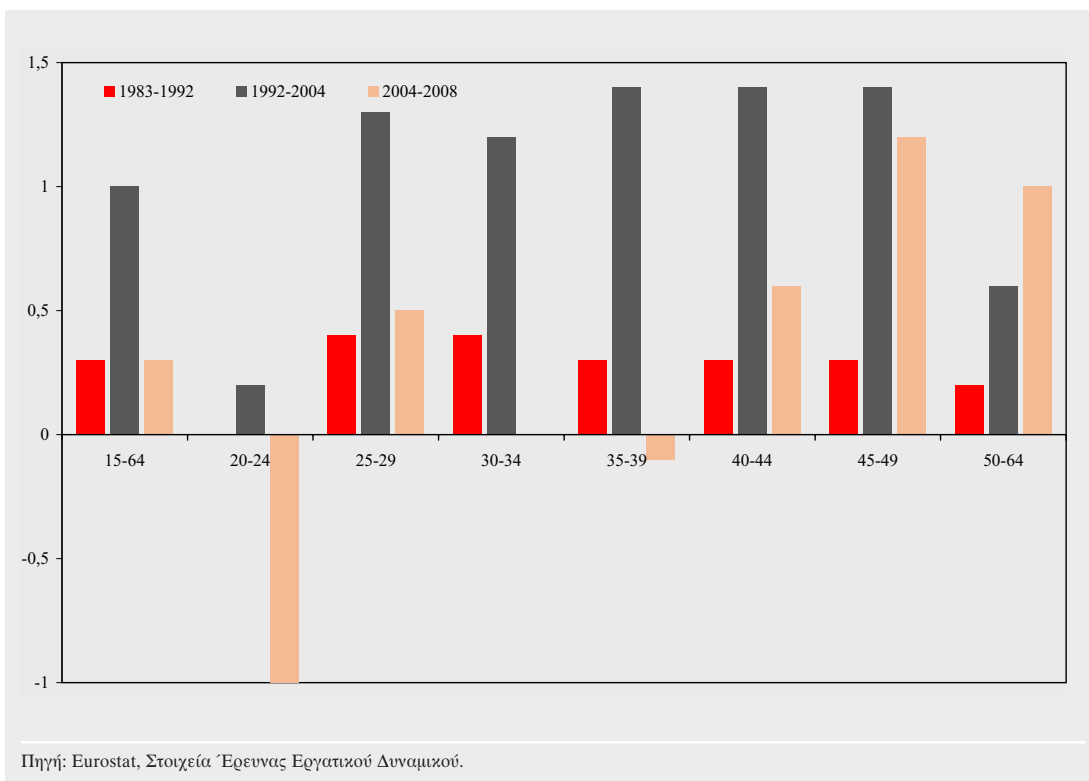
Πρώτη διαπίστωση: Η μακροχρόνια τάση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας είναι ανοδική, αλλά ο ρυθμός ανόδου της μεταβάλλεται μεταξύ των διαφόρων περιόδων. Το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας αυξήθηκε σημαντικά από 39,2% το 1983 σε 55,1% το 2008, δηλ. σημείωσε βελτίωση κατά 16 εκατοστιαίες μονάδες (ή 40%) στο διάστημα μίας γενεάς. Έχει ενδιαφέρον να υπογραμμιστεί ότι σχεδόν όλη η πρόοδος σημειώθηκε στα 12 χρόνια μεταξύ 1993 και 2004 (Lyberaki, 2010), δηλαδή η ταχύτερη άνοδος συντελέστηκε ανάμεσα σε δύο “πλατύσκαλα” (της δεκαετίας του 1980 και της περιόδου 2004-08). Πριν από το 1993 και μετά το 2004 φαίνεται να υπάρχει στασιμότητα ως προς το ρυθμό μεταβολής της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας (βλ. Διάγραμμα 1). Ειδικότερα, στη δεκαετία του 1980 καταγράφεται δειλή πρόοδος (που σχεδόν αντιστρέφεται μετά το 1988/9), ενώ και μετά το 2004 η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας δείχνει πάλι να φθάνει σε σημείο κορεσμού. Το ερώτημα γιατί το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών συναντά “οροφή” μετά το 2004 χρειάζεται απάντηση.

Στο Διάγραμμα 2 παρουσιάζεται η ετήσια αύξηση του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, με διάκριση μεταξύ τριών περιόδων (“πλατύσκαλο”, ταχεία αύξηση, “πλατύσκαλο”) και διαφορετικών ηλικιακών ομάδων. Το διάγραμμα αυτό προσθέτει στο προηγούμενο τη διαφορετική εξέλιξη του ποσοστού συμμετοχής στην αγορά εργασίας επιμέρους ηλικιακών ομάδων. Παρατηρείται από το διάγραμμα αυτό ότι το ποσοστό συμμετοχής στην αγορά εργασίας των νεαρότερων γυναικών —κάτω των 25 ετών— δεν αυξάνεται διαχρονικά (αντίθετα από τη γενική τάση), επειδή αυτές παραμένουν για μακρότερο διάστημα στην εκπαίδευση. Επιπλέον,

Διάγραμμα 1: Ποσοστό % συμμετοχής των γυναικών 20-64 ετών στην ελληνική αγορά εργασίας, 1983-2008

Διάγραμμα 2: Μέση ετήσια εκατοστιαία μεταβολή του ποσοστού % συμμετοχής των γυναικών στην ελληνική αγορά εργασίας κατά ηλικιακή ομάδα

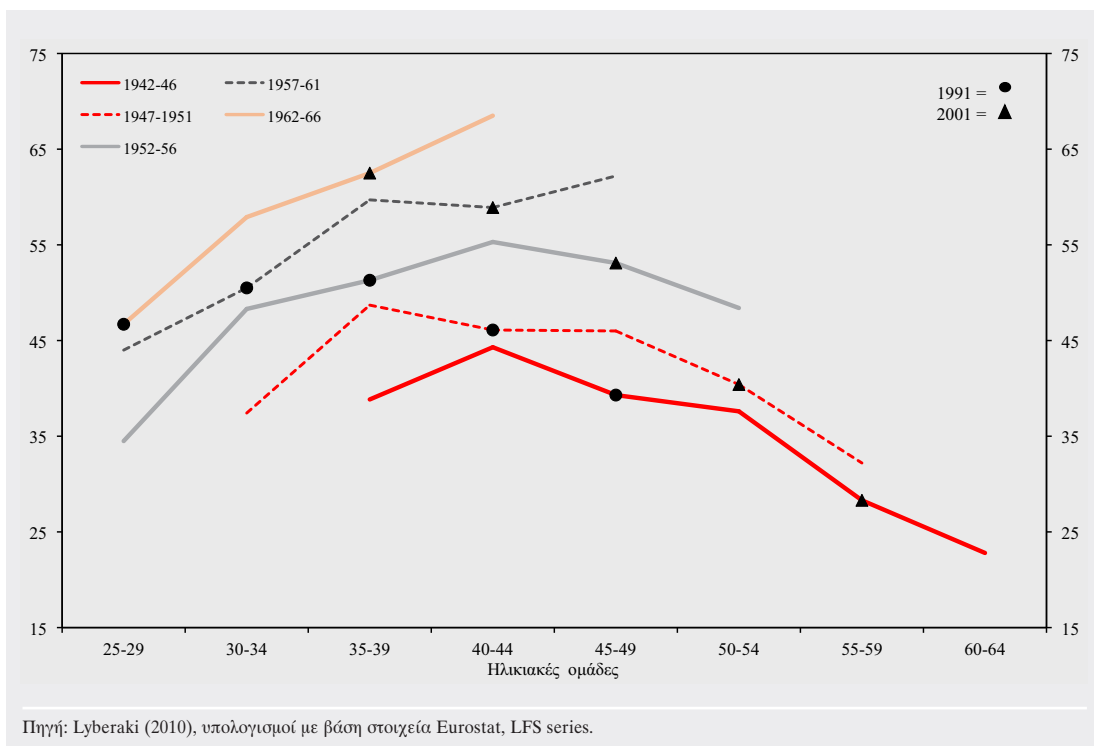

από το Διάγραμμα 2 προκύπτει ότι, στο δεύτερο, πιο πρόσφατο "πλατύσκαλο", το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών άνω των 50 ετών στην αγορά εργασίας αυξάνεται με ταχύτερο ρυθμό από ό,τι σε προηγούμενες περιόδους. Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι η ελαφρά υποχώρηση που καταγράφεται κατά το ίδιο διάστημα στις παραγωγικές ηλικίες των 30-40 ετών.

Δεύτερη διαπίστωση: Κάθε επόμενη γενεά συμμετέχει στην αγορά εργασίας περισσότερο από την προηγούμενη, σε κάθε στάδιο της σταδιοδρομίας της. Το Διάγραμμα 3 δείχνει την πορεία έγγαμων γυναικών 5 γενεών στην αγορά εργασίας κατά την περίοδο 1983-2006. Το ερώτημα που γεννάται είναι κατά πόσον η απλή προέκταση αυτής της τάσης θα ήταν επαρκής προκειμένου να υπάρξει πλήρης εξίσωση των δύο φύλων ως προς τα ποσοστά συμμετοχής στην αγορά εργασίας.

Τρίτη διαπίστωση: Η αύξηση του αριθμού των εργαζόμενων γυναικών προήλθε κυρίως από την άνοδο του αριθμού των απασχολούμενων γυναικών στο Δημόσιο (βλ. Διάγραμμα 4Α και 4Β). Ο αριθμός των γυναικών που κατέχουν θέση μισθωτής απασχόλησης αυξήθηκε μεταξύ 1985 και 2006 κατά 493 χιλιάδες. Δεδομένου ότι η άνοδος αυτή ήταν πολύ υψηλότερη από εκείνη που σημειώθηκε για τους άνδρες (370 χιλ.), το ποσοστό των γυναικών στο σύνολο των μισθωτών αυξήθηκε από 37% το 1985 σε 39% το 2006. Όμως η αύξηση αυτή ήταν πολύ ισχυρότερη στο δημόσιο τομέα, όπου ο σωρευτικός ρυθμός αύξησης των γυναικών στην εικοσαετία ήταν 72% έναντι 31% στον ιδιωτικό τομέα. Στο Διάγραμμα 4Α και 4Β φαίνεται η διαφορετική ταχύτητα των αλλαγών. Με δεδομένο ότι την περίοδο 1985-96 εισήλθαν στη χώρα περίπου 1 εκατ. μετανάστες, οι οποίοι δεν απασχολούνται στο Δημόσιο, η κυριαρχία του Δημοσίου στην αύξηση της απασχόλησης των γυναικών φαίνεται ακόμη πιο εντυπωσιακή.

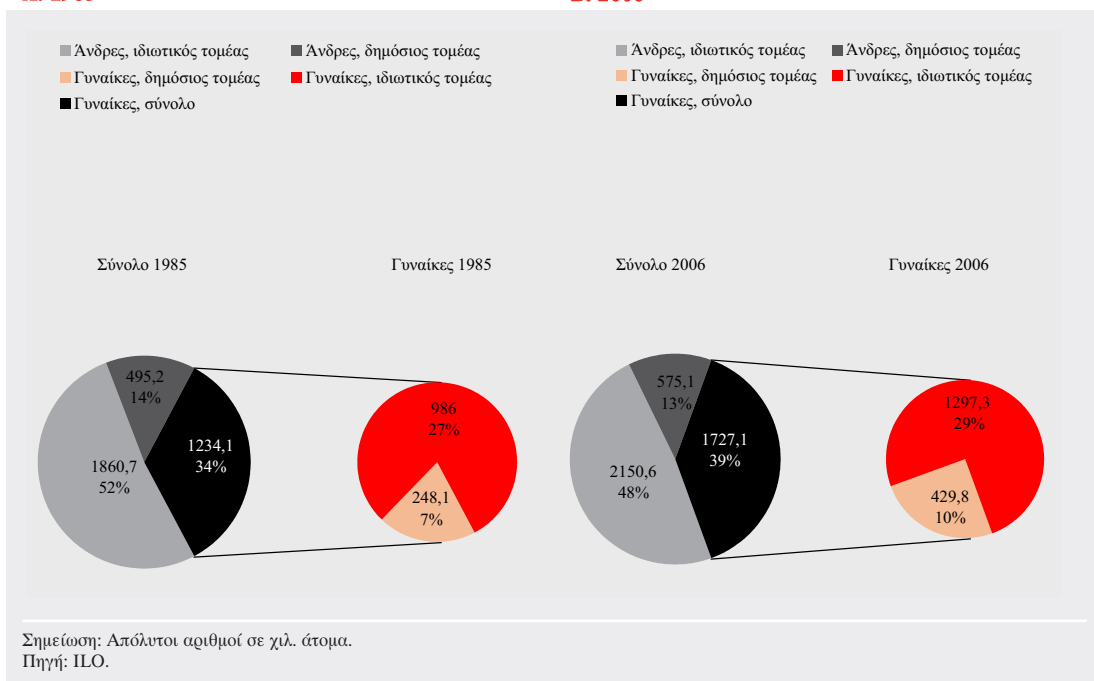
Διάγραμμα 3: Ποσοστό % συμμετοχής έγγαμων γυναικών στην ελληνική αγορά εργασίας κατά γενιά, 1983-2006

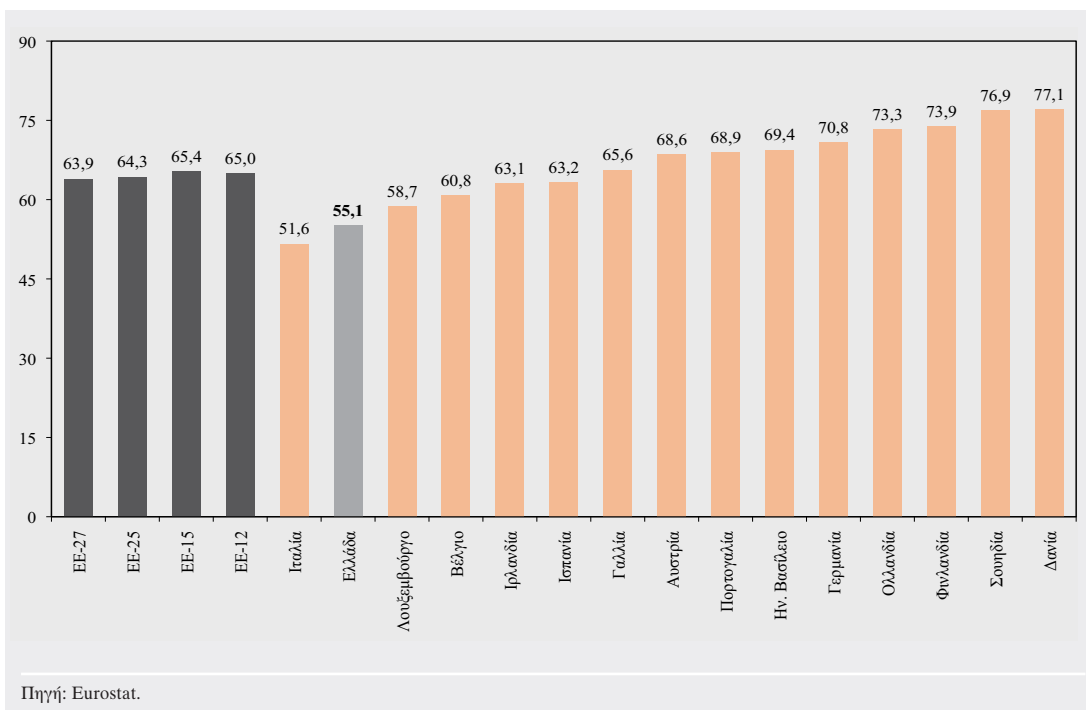
Διάγραμμα 4: Εκατοστιαία κατανομή των μισθωτών κατά φύλο ανά τομέα στην Ελλάδα, 1985 και 2006

A. 1985

B. 2006

Διάγραμμα 5: Ποσοστό % συμμετοχής γυναικών ηλικίας 15-64 ετών στην αγορά εργασίας σε ευρωπαϊκές χώρες, 2008

Οι τρεις αυτές παρατηρήσεις αποτελούν τα αδρά δεδομένα μιας σύνθετης εικόνας: το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στην ελληνική αγορά εργασίας, ξεκινώντας το 1980 από ένα χαμηλό επίπεδο και επιδεικνύοντας άλλοτε γρήγορες και άλλοτε πιο αργές μεταβολές, έχει αυξηθεί σημαντικά στο τέλος της εικοσιπενταετίας. Ωστόσο, το ποσοστό αυτό παραμένει σχετικά χαμηλό σε σύγκριση με τον μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης: η Ελλάδα συνεχίζει να κατατάσσεται στην κατηγορία των χωρών της Μεσογειακής Ευρώπης και να διατηρεί σημαντικά αποθέματα αναξιοποίητου γυναικείου εργατικού δυναμικού (Διάγραμμα 5).

Γιατί συμβαίνει αυτό; Πού εντοπίζονται τα γυναικεία αποθέματα εργασίας και ποιοι παράγοντες τα συντηρούν;

Στη συνέχεια αναζητούνται απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά με τη διαδοχική εξέταση δύο μεγάλων ομάδων γυναικών: εκείνων ηλικίας 25-45 ετών, για τις οποίες το κύριο ζητούμενο είναι η επαγγελματική σταδιοδρομία, και των γυναικών άνω των 50, τις οποίες ενδιαφέρει κυρίως ο χρόνος εξόδου από την αγορά εργασίας αλλά και το καθεστώς συνταξιοδότησης.

3 Επαγγελματική σταδιοδρομία και γυναίκες ηλικίας 25-45 ετών

Στην ενότητα αυτή αναζητούνται ενδείξεις για το μέγεθος του αποθέματος αναξιοποίητης εργασίας και τους παράγοντες που το συντηρούν. Πρώτα συγκρίνεται η συμμετοχή των μητέρων στην αγορά εργασίας με τη συμμετοχή των γυναικών χωρίς παιδιά. Στη συνέχεια, το ενδιαφέρον στρέφεται στις αποδοχές, στις ώρες εργασίας και στο σωρευτικό χάσμα αποδοχών μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης κατηγορίας, όπου εντοπίζονται σημαντικές ανισορροπίες στην κατάσταση των γυναικών που εργάζονται στο δημόσιο τομέα έναντι εκείνων που απασχολούνται στον ιδιωτικό τομέα.

3.1 Μητέρες και εμπόδια στην απασχόληση: τιμωρία της μητρότητας;

Η ισορροπία εργασίας-οικογένειας αποτελεί σημαντικό παράγοντα που επηρεάζει την προσφορά εργασίας των γυναικών. Κεντρικό στοιχείο αυτής της ισορροπίας είναι το κόστος της μητρότητας (το οποίο εξετάζεται στην Ενότητα 3.2 στη συνέχεια). Η ισορροπία εργασίας-οικογένειας εξαρτάται τόσο από το συνολικό μέγεθος του κόστους αυτού όσο και από το ποιος το επωμίζεται (εξού και η σημασία της ισορροπίας, που προϋποθέτει ότι το κόστος αυτό, ανεξαρτήτως μεγέθους, δεν επιβαρύνει μονομερώς τη γυναίκα που αποκτά παιδιά ή οικογένεια). Παντού στην Ευρώπη το ποσοστό των εργαζόμενων γυναικών με μικρά παιδιά είναι μικρότερο από το αντίστοιχο ποσοστό των γυναικών χωρίς παιδιά. Είναι ενδιαφέρον ωστόσο ότι οι άνδρες με μικρά παιδιά εργάζονται συχνότερα και για περισσότερες ώρες σε σύγκριση με εκείνους που δεν έχουν παιδιά. Το χάσμα μεταξύ του ποσοστού απασχόλησης γυναικών με παιδιά και εκείνου των γυναικών χωρίς παιδιά συνήθως αποκαλείται “τιμωρία της μητρότητας” και, παρόλο που υφίσταται παντού στην Ευρώπη (αλλά όχι πλέον στις ΗΠΑ), το μέγεθός του διαφέρει από χώρα σε χώρα. Στην Ελλάδα το χάσμα αυτό είναι 27,2%, ενώ για την ΕΕ-27 είναι 14,4%.³

Η εικόνα όμως δεν έχει παραμείνει αναλλοίωτη διαχρονικά. Η τιμωρία της μητρότητας ως προς τη συμμετοχή της μητέρας στην αγορά εργασίας φαίνεται να περιορίζεται. Υπάρχουν ενδείξεις ότι μειώνεται σταδιακά η αρνητική επίπτωση της ύπαρξης παιδιών στην απασχόληση των μητέρων, πράγμα το οποίο επιβεβαιώνεται και από οικονομετρικές μελέτες. Οι Kanellouropoulos and Maniomaras (2002), χρησιμοποιώντας Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών, βρήκαν ότι η οριακή επίπτωση της ύπαρξης ενός παιδιού κάτω των 6 ετών στο ποσοστό συμμετοχής στην αγορά εργασίας μειώθηκε από -0,176 το 1988 σε -0,067 το 1994. Μελέτες με στοιχεία της δεκαετίας του 1980 συστηματικά εκτιμούν ότι η επίδραση της ύπαρξης παιδιών βρίσκεται κοντά στο άνω άκρο αυτής της εκτίμησης (Meghir, Ioannides and Pissarides, 1989), ενώ μελέτες με στοιχεία της δεκαετίας του 1990 διαπιστώνουν ότι η εν λόγω επίδραση βρίσκεται πλησιέστερα στο κάτω όριο. Οι Daouli, Demousis and Giannakopoulos (2004), χρησιμοποιώντας στοιχεία για το 1998 από την Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών και εξετάζοντας γυναίκες με παιδιά κάτω των 13 ετών βρίσκουν οριακή επίπτωση από την ύπαρξη παιδιών στο ποσοστό συμμετοχής ίση με -0,086, ενώ η Νικολίτσα (2006), εξετάζοντας στοιχεία του Ευρωπαϊκού Πάνελ Νοικοκυριών (European Community Household Panel, ECHP) για το 2001 βρίσκει οριακή επίδραση από την ύπαρξη παιδιών νεότερων των 6 ετών ίση με -0,078.

Για να επιβεβαιωθούν αυτά τα ευρήματα, εκτιμάται ένα απλό υπόδειγμα probit, παρεμφερές με εκείνο της Νικολίτσα (2006), για τη συμμετοχή των παντρεμένων γυναικών στην απασχόληση με στοιχεία του ECHP για τα έτη 1995 και 2001. Η έμφαση δίδεται στην εκτίμηση της συνολικής επίπτωσης της ύπαρξης παιδιών και αποτυπώνεται στην εκτιμημένη πιθανότητα συμμετοχής για συγκεκριμένες κατηγορίες γυναικών, με και χωρίς παιδιά (βλ. Πίνακα 1). Η πιθανότητα συμμετοχής μιας μητέρας στην αγορά εργασίας είναι συνάρτηση του αριθμού και της ηλικίας των παιδιών στο νοικοκυριό, καθώς και του εκπαιδευτικού της επιπέδου. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία του Πίνακα 1, κατά το διάστημα μεταξύ 1995 και 2001 η αρνητική επίπτωση της ύπαρξης μικρών παιδιών στη συμμετοχή της μητέρας περιορίστηκε σημαντικά (μεταξύ 60% ως 80% ανάλογα με τη συγκεκριμένη ομάδα).

Όπως είναι αναμενόμενο, η ύπαρξη παιδιού στο νοικοκυριό μειώνει αισθητά την προβλεπόμενη πιθανότητα απασχόλησης της μητέρας, φαινόμενο που εντείνεται όταν υπάρχουν περισσότερα παιδιά, ιδίως μάλιστα όταν τουλάχιστον ένα από αυτά είναι κάτω από 6 ετών. Το σημαντικό

³ Το χάσμα φύλου στην απασχόληση είναι μεγαλύτερο στις μεσογειακές χώρες (Ιταλία 24,2% και Ισπανία 22,9%), αλλά στην Ελλάδα είναι το μεγαλύτερο στην Ευρωπαϊκή Ένωση (με εξαίρεση τη Μάλτα). Το ίδιο συμβαίνει (με ακόμη μεγαλύτερο χάσμα) για τα άτομα ηλικίας από 55 μέχρι 64 ετών. Στην Ελλάδα το χάσμα αυτό είναι 32,6% έναντι 17,8% στην ΕΕ-27 και 21,7% και 31,7% στην Ιταλία και την Ισπανία αντιστοίχως (τα στοιχεία αφορούν το 2006, EC 2008).

Πίνακας 1: Εκτιμήσεις (με βάση υπόδειγμα probit) της πιθανότητας συμμετοχής έγγαμης γυναίκας ηλικίας 30-44 ετών στην ελληνική αγορά εργασίας

	Εκτιμημένη πιθανότητα συμμετοχής (%)		Μείωση της πιθανότητας συμμετοχής σε σύγκριση με τις γυναίκες χωρίς παιδιά (εκατ. μονάδες)	
	1995	2001	1995	2001
Έχει ολοκληρώσει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση				
Δεν έχει παιδιά	55,3	56,2	-	-
Έχει ένα παιδί νεότερο των 6 ετών	40,2	51,8	15,1	4,4
Έχει δύο παιδιά νεότερα των 6 ετών	38,8	49,7	16,5	6,5
Έχει ολοκληρώσει την τριτοβάθμια εκπαίδευση				
Δεν έχει παιδιά	79,1	86,7	-	-
Έχει ένα παιδί νεότερο των 6 ετών	66,8	85,0	12,3	1,7
Έχει δύο παιδιά νεότερα των 6 ετών	65,1	83,9	14,0	2,8

Πηγή: ECHP 1995 και 2001, υπολογισμοί και εκτιμήσεις των συγγραφέων.

εύρημα είναι ότι το εκτιμώμενο πρόσθετο κόστος για την συμμετοχή των μητέρων στην αγορά εργασίας το 2001 μειώνεται περίπου στο ¼ αυτού που ήταν το 1995 και έτσι επιβεβαιώνεται η εικόνα που δίνουν οι οικονομετρικές μελέτες.

Από τα παραπάνω ευρήματα προκύπτουν δύο συμπεράσματα:

Πρώτον, ότι η ύπαρξη παιδιού προσχολικής ηλικίας αποτελεί πλέον μικρότερης σημασίας εμπόδιο σε σύγκριση με παλαιότερα.

Δεύτερον, η απασχόληση των γυναικών γίνεται περισσότερο ελαστική ως προς την εκπαίδευση (όπως πιστοποιείται από τη διαφορά 30 εκατοστιαίων μονάδων μεταξύ του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών με δευτεροβάθμια εκπαίδευση και εκείνου των γυναικών με τριτοβάθμια εκπαίδευση). Καθώς μάλιστα το επίπεδο της εκπαίδευσης, εκτός από αποτέλεσμα κοόρτης (cohort effect) αποτελεί επίσης έμμεση προσέγγιση του επιπέδου του εισοδήματος, φαίνεται ότι η διαρκής άνοδος του επιπέδου εκπαίδευσης συνεπάγεται ταυτόχρονα και μεγαλύτερη δυνατότητα αγοράς (εκ μέρους των εργαζόμενων μητέρων) υπηρεσιών παιδικής φροντίδας.

Ερμηνεία της εξέλιξης αυτής μπορεί να αναζητηθεί στο γεγονός ότι άλλαξαν οι δομές της προσφοράς υπηρεσιών παιδικής φροντίδας. Η εν λόγω μεταβολή οφείλεται μόνο εν μέρει στην επέκταση του δικτύου προσχολικών υποδομών. Για τις μικρότερες ηλικίες παιδιών, δείχνει να οφείλεται κυρίως στην είσοδο των μεταναστριών (οι οποίες έχουν χαρακτηριστεί “από μηχανής θεές”, βλ. Lyberaki, 2010). Έτσι εξηγείται τόσο η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην απασχόληση μετά το 1992 όσο και η ύπαρξη “οροφής” ή, αλλιώς, το “πλατύσκαλο” που παρατηρείται μετά το 2005.

3.2 Τι συμβαίνει στο πεδίο των αποδοχών;

Οι γυναίκες τείνουν να αμείβονται λιγότερο από τους άνδρες και να συσσωρεύουν μικρότερο εισόδημα από εργασία στη διάρκεια της εργάσιμης ζωής τους. Σημαντικό ρόλο στο φαινόμενο

αυτό παίζει η μητρότητα. Οι διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών ως προς τις αποδοχές έχουν αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένης θεωρητικής και εμπειρικής διερεύνησης. Υπάρχει συμφωνία ότι οι υποχρεώσεις των γυναικών απέναντι στα παιδιά τους εξηγούν σε μεγάλο βαθμό το ότι είναι χαμηλότερες οι αποδοχές τους και τούτο επειδή:

Πρώτον, οι γυναίκες με παιδιά συχνά δεν εργάζονται (περιορισμένη συμμετοχή στην αγορά εργασίας).

Δεύτερον, ακόμη και όταν εργάζονται, τείνουν να απασχολούνται για λιγότερες ώρες έναντι των ανδρών.

Τρίτον, συνήθως αμείβονται με χαμηλότερους μισθούς έναντι των ανδρών.

Αυτές οι διαφορές μεταξύ των φύλων λειτουργούν σωρευτικά διαχρονικά, με αποτέλεσμα να διευρύνεται το χάσμα αποδοχών μεταξύ ανδρών και γυναικών στην πορεία του κύκλου ζωής. Αυτό έχει ονομαστεί “το κόστος της μητρότητας” και έχει εκτιμηθεί για τις ΗΠΑ (Crittenden, 2001) σε 1.000.000 δολάρια σε συνολικές αποδοχές ζωής αν υπάρχουν παιδιά, ενώ για το Ην. Βασίλειο των αρχών της δεκαετίας του 1980 οι Joshi & Davies (1992) εκτίμησαν ότι το τυπικό πρότυπο μιας γυναίκας με 2 παιδιά θα συγκεντρώσει στη διάρκεια της ζωής της τις μισές αποδοχές από όσες θα λάμβανε αν δεν είχε παιδιά. Το αποτέλεσμα αυτό αποδίδεται κατά το ίδιο ποσοστό στη μικρότερη συμμετοχή στην αγορά εργασίας, στις λιγότερες ώρες εργασίας και στους χαμηλότερους, σε σύγκριση με τους άνδρες, μισθούς των γυναικών. Ευρήματα για τη δεκαετία του 1990 υποστηρίζουν ότι η εικόνα δεν έχει αλλάξει για τις γυναίκες με μέσο εκπαιδευτικό επίπεδο, ενώ είναι σαφώς καλύτερη για εκείνες με ανώτερη μόρφωση (Davies and Joshi, 1999, Davies, Joshi and Peronaci, 2000).

Οι διεθνείς συγκρίσεις δείχνουν σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ των επιμέρους χωρών ως προς την ένταση του φαινομένου που περιγράφηκε αμέσως πιο πάνω. Το Ην. Βασίλειο και η Γερμανία εμφανίζουν παρόμοιες επιδόσεις, ενώ η Γαλλία και η Σουηδία παρουσιάζουν μικρότερες διαφορές ως προς τις αποδοχές γυναικών με και χωρίς παιδιά (Davies and Joshi, 1994). Η πιο πρόσφατη απόπειρα διεθνών συγκρίσεων σχετικά με το κόστος της μητρότητας (Sigle-Rushton and Waldfogel, 2007) χρησιμοποιεί στοιχεία από το Luxembourg Incomes Study και συγκρίνει 8 (βόρειες, ηπειρωτικές και αγγλοσαξωνικές) ευρωπαϊκές χώρες ως προς το χάσμα αποδοχών τόσο σε συγκεκριμένο χρονικό σημείο όσο και σωρευτικά μέχρι την ηλικία των 45 ετών για τις εργαζόμενες γυναίκες.

Στο πλαίσιο αυτό, στόχος της παρούσας μελέτης είναι ο υπολογισμός των μέσων μακροχρόνιων αποδοχών των γυναικών με παιδιά και η σύγκριση με τις αποδοχές των γυναικών χωρίς παιδιά αλλά και με εκείνες των ανδρών. Επειδή το δείγμα είναι μικρό, δεν μπορεί να εφαρμοστεί η συνήθως προτιμώμενη διαδικασία εκτιμήσεων κατά ομάδα ηλικίας (με τρόπο ανάλογο αυτού που χρησιμοποιείται για τον υπολογισμό του δείκτη συνολικής γονιμότητας). Έτσι, κατ’ ανάγκην χρησιμοποιείται η δεύτερη επιλογή, δηλαδή η εκτίμηση μέσω παλινδρομήσεων ελάχιστων τετραγώνων (OLS) για τις ετήσιες αποδοχές όλων των γυναικών του δείγματος – ανεξάρτητα από το αν εργάζονται ή όχι – και ακολούθως η χρήση των παραμέτρων της παλινδρόμησης για να εκτιμηθούν οι προβλεπόμενες αποδοχές των γυναικών που ακολουθούν την τυπική διαδρομή ζωής, όπως αυτή έχει προσδιοριστεί βάσει των αρχικών υποθέσεων. Στο δείγμα που χρησιμοποιείται, η κατάταξη των μεγαλύτερων γυναικών ως μητέρων ή όχι εξαρτάται από τη συγκατοίκηση με παιδιά στο πλαίσιο του νοικοκυριού. Αυτό οδήγησε στην απόφαση να περιοριστεί το δείγμα σε γυναίκες μέχρι τα 45 χρόνια ηλικίας. Το ίδιο πρόβλημα υπάρχει και με τον προσδιορισμό της κατάστασης από πλευράς γάμου (δεν υπάρχουν ιστορικά στοιχεία προηγούμενων φάσεων). Επί-

Πίνακας 2: Συμμετοχή στην ελληνική αγορά εργασίας, χάσμα αποδοχών μεταξύ ανδρών και γυναικών και ώρες εργασίας, κατά φύλο, τομέα απασχόλησης και επίπεδο εκπαίδευσης, 2008

Άτομα 24 – 45 ετών		Άνδρες		Γυναίκες		Γυναίκες χωρίς παιδιά		Γυναίκες με παιδιά	
		Ιδιωτ.	Δημ.	Ιδιωτ.	Δημ.	Ιδιωτ.	Δημ.	Ιδιωτ.	Δημ.
Έως και δευτεροβάθμια εκπαίδευση	Αριθμός παρατηρήσεων και ποσοστό % του δείγματος	787 (47,1)	203 (12,2)	476 (32,0)	138 (9,3)	213 (39,9)	50 (9,4)	263 (27,5)	88 (9,2)
	Μηνιαίες αποδοχές (ευρώ)	1.187	1.438	895	1.093	893	954	896	1.171
	Εβδομαδιαίες ώρες εργασίας	43,4	40,4	37,8	35,2	38,3	34,1	37,5	35,8
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	Αριθμός παρατηρήσεων και ποσοστό % του δείγματος	293 (37,6)	209 (26,8)	339 (34,4)	335 (33,9)	234 (43,6)	146 (27,2)	105 (23,3)	189 (42,0)
	Μηνιαίες αποδοχές (ευρώ)	1.637	1.655	1.139	1.433	1.073	1.284	1.275	1.544
	Εβδομαδιαίες ώρες εργασίας	44,3	37,9	37,2	32,3	37,3	33,2	37,1	31,7

Πηγή: EU-SILC, 2008.

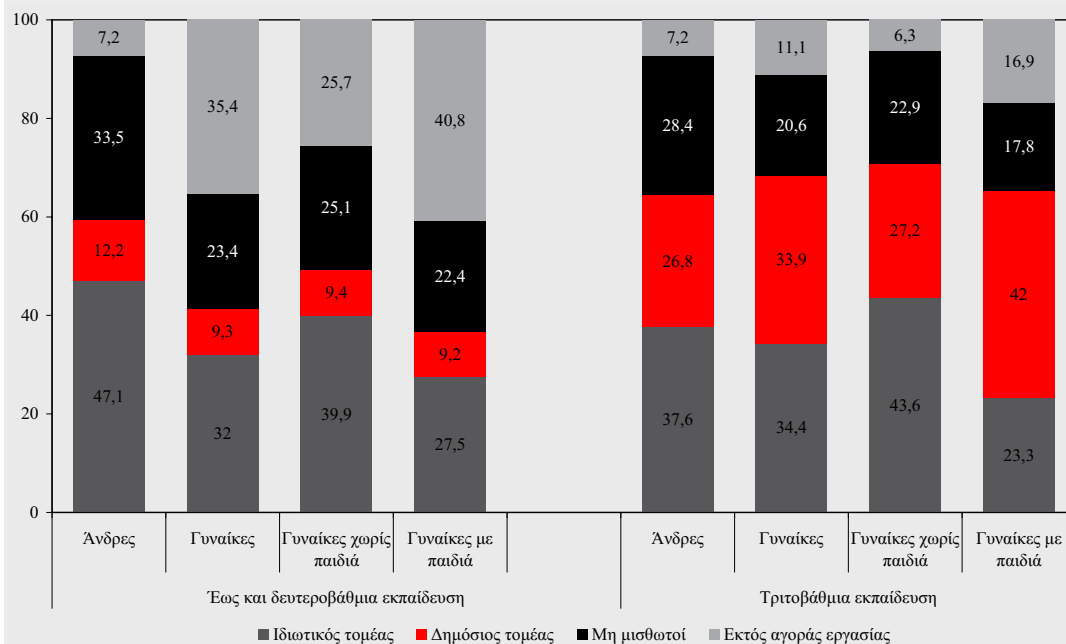
σης, γίνεται χρήση των στοιχείων για το εκπαιδευτικό επίπεδο, με διάκριση σε 2 κατηγορίες: (i) μέχρι και το λύκειο (μέχρι και 12 χρόνια εκπαίδευσης) και (ii) ανώτερη μόρφωση (πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και πάνω).

Εξετάζεται λοιπόν η συμμετοχή στην απασχόληση και οι αποδοχές κατά εκπαιδευτικό επίπεδο (σε δύο επίπεδα εκπαιδευτικών εφοδίων) και κατά τομέα δραστηριότητας (δημόσιο-ιδιωτικό) για άνδρες και γυναίκες (με και χωρίς παιδιά) σε ηλικίες 25-45 ετών. Η κεντρική υπόθεση προς διερεύνηση είναι κατά πόσον η εξοσορρόπηση αποδοχών μεταξύ μητέρων και γυναικών χωρίς παιδιά, καθώς και μεταξύ ανδρών και γυναικών διαχρονικά, συντελέστηκε κυρίως στο δημόσιο τομέα. Μια πολιτική που, προκειμένου να περιορίσει τις διαφορές ανάμεσα στα φύλα, εισάγει ρυθμίσεις νομικής μορφής χωρίς μέριμνα υλοποίησης παρά μόνο στο Δημόσιο μπορεί να χαρακτηριστεί ως “Νομικιστικός Φορμαλισμός” (Lyberaki, 2009). Η νομικιστική (και όχι ουσιαστική) προσέγγιση, δηλ. η προσήλωση μόνο στο γράμμα και όχι στο πνεύμα των διακηρύξεων πολιτικής, οδηγεί στην αναπαραγωγή καταταμμένης αγοράς εργασίας με σαφείς διακρίσεις μεταξύ ομάδων “εντός” και “εκτός” προνομίων και προστασίας. Προκειμένου να ελεγχθεί αυτή η υπόθεση, υπολογίζονται οι διαφορές ως προς τις μηνιαίες αποδοχές και τη μακροχρόνια συσσώρευσή τους μεταξύ γυναικών με παιδιά και εκείνων χωρίς παιδιά τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο τομέα. Ακολουθείται το υπόδειγμα των Sigle-Rushton and Waldfogel (2007),⁴ με τη χρήση μηνιαίων αποδοχών και ετήσιων ωρών εργασίας κατά φύλο, τομέα και εκπαιδευτικό επίπεδο προκειμένου να εκτιμηθεί η προσδοκώμενη συνολική σωρευτική αξία των αποδοχών ατόμων ηλικίας 45 ετών. Η εφαρμογή γίνεται σε στοιχεία για την Ελλάδα από το EU-SILC 2008. Ο Πίνακας 2 δίνει τη γενική εικόνα της συμμετοχής στην απασχόληση (βλ. και Διάγραμμα 6), των μηνιαίων αποδοχών και των εβδομαδιαίων ωρών εργασίας κατά φύλο, τομέα απασχόλησης και εκπαιδευτικό επίπεδο για άνδρες, γυναίκες και μητέρες κατά το έτος 2008.

⁴ Στο υπόδειγμα αυτό, οι εν λόγω ερευνητές αξιοποιούν διαστρωματικά στοιχεία (LIS) για τον υπολογισμό “Σωρευτικού χάσματος αποδοχών” και υπολογίζουν την “τυπική διαδρομή ζωής” με OLS, κατά φύλο. Ουσιαστικά στο υπόδειγμα αυτό θεωρείται ότι η σημερινή ηλικιακή κατανομή αντιστοιχεί σε σημείο ισορροπίας Steady state, αγνοείται το “αποτέλεσμα γενεών” (cohort effect) και αναπαράγεται μια τυπική περίπτωση σωρευτικών “αποδοχών καριέρας” μέχρι τα 45 έτη ηλικίας.

Διάγραμμα 6: Κατάσταση απασχόλησης, κατά φύλο, επίπεδο εκπαίδευσης και τομέα απασχόλησης, άτομα 25-45 ετών, Ελλάδα

(Ποσοστά % αντίστοιχου συνόλου)

Σημείωση: Στην κατηγορία “μη μισθωτοί” περιλαμβάνονται οι αυτοαπασχολούμενοι και οι άνεργοι.
Πηγή: EU-SILC, 2008.

Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 2, οι διαφορές ως προς τις ώρες εργασίας σχετίζονται περισσότερο με τον τομέα απασχόλησης και το φύλο παρά με την ύπαρξη παιδιών. Στον ίδιο τομέα απασχόλησης, οι ώρες εργασίας είναι σχεδόν οι ίδιες για τις μητέρες και τις γυναίκες χωρίς παιδιά. Με άλλα λόγια, εφόσον οι μητέρες απασχολούνται, τείνουν να εργάζονται σχεδόν το ίδιο με τις γυναίκες χωρίς παιδιά (του ίδιου τομέα).

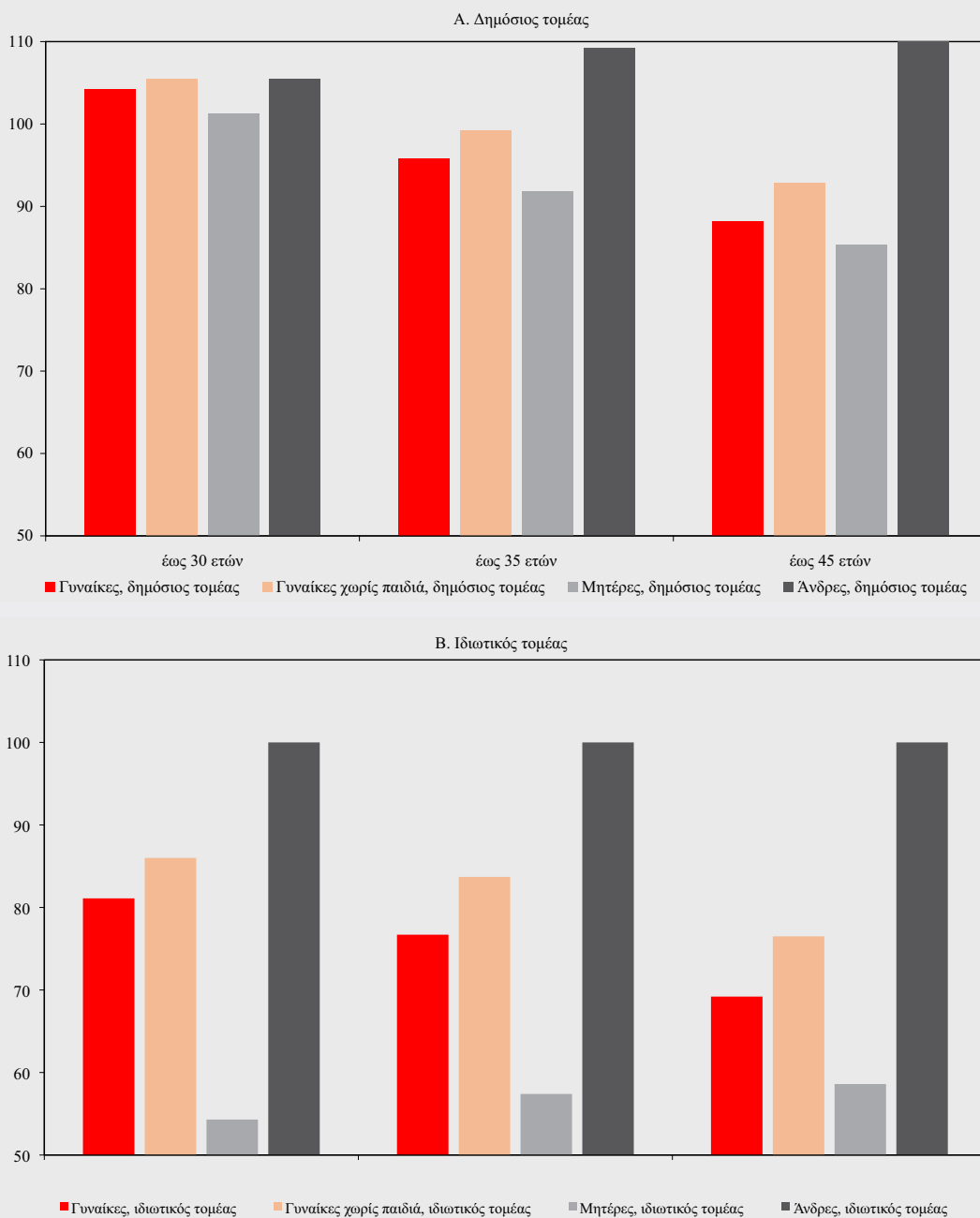
Από τα παραπάνω προκύπτουν δύο βασικές διαπιστώσεις: Πρώτον, η υψηλότερη εκπαίδευση έχει θετική επίδραση στο ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, καθώς τις βοηθά να προσεγγίσουν το αντίστοιχο ποσοστό συμμετοχής των ανδρών (στα άτομα με έως και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, οι διαφορές μεταξύ των δύο φύλων ως προς το ποσοστό συμμετοχής είναι ιδιαίτερα μεγάλες). Δεύτερον, η επίδραση της ύπαρξης παιδιών είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς οι μητέρες εμφανίζουν χαμηλότερο ποσοστό συμμετοχής σε σχέση με τις γυναίκες χωρίς παιδιά. Ακόμη και στη σχετικά ομοιογενή ομάδα των ατόμων με τριτοβάθμια εκπαίδευση, το ποσοστό συμμετοχής των μητέρων είναι 10 εκατοστιαίες μονάδες χαμηλότερο από εκείνο των γυναικών χωρίς παιδιά.

Το σχετικό σωρευτικό χάσμα αποδοχών κατά φύλο και τομέα απασχόλησης (από 24 ετών μέχρι 45 και με “ενδιάμεσους σταθμούς” τα 30 και τα 35 χρόνια) παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 7 και στον Πίνακα 3.

Οι μητέρες στον ιδιωτικό τομέα έχουν τις μεγαλύτερες απώλειες από την άποψη των σωρευτικών αποδοχών, καθώς στην ηλικία των 45 ετών έχουν εισπράξει μόλις το 58,6% των αντίστοιχων σωρευτικών αποδοχών των ανδρών του ιδιωτικού τομέα. Από την άλλη πλευρά, οι μητέρες εργαζόμενες στο δημόσιο τομέα είναι σε σαφώς καλύτερη θέση σε σχέση με τις μητέρες στον ιδιωτικό

Διάγραμμα 7: Σωρευτικό χάσμα αποδοχών

(Αποδοχές ως ποσοστό % αποδοχών ανδρών στον ιδιωτικό τομέα)

Πηγή: EU-SILC, 2008.

τομέα (ακόμη και τις γυναίκες χωρίς παιδιά στον εν λόγω τομέα). Επιπλέον, οι γυναίκες χωρίς παιδιά στο δημόσιο τομέα έχουν πολύ μικρό σωρευτικό χάσμα σε σχέση με τους άνδρες στον ιδιωτικό τομέα. Όλα αυτά υποδεικνύουν ότι οι ρυθμίσεις που διέπουν την απασχόληση των γυναικών στο δημόσιο τομέα απαλείφουν τα εμπόδια της μητρότητας στην απασχόληση των γυναικών (εμπόδια που είναι σωρευτικώς ορατά στον ιδιωτικό τομέα), ενώ οδηγούν τις γυναίκες χωρίς παι-

Πίνακας 3: Σωρευτικό (από την ηλικία των 24 ετών) χάσμα αποδοχών κατά φύλο και τομέα απασχόλησης, σε σχέση με τους άνδρες στον ιδιωτικό τομέα

A. Ως ποσοστό % των αποδοχών των ανδρών στον ιδιωτικό τομέα:			
Άτομα 24-45 ετών	έως 30 ετών	έως 35 ετών	έως 45 ετών
Άνδρες, δημόσιος τομέας	105,5	109,2	110,0
Γυναίκες, ιδιωτικός τομέας	81,1	76,7	69,2
Γυναίκες, δημόσιος τομέας	104,2	95,8	88,1
Γυναίκες χωρίς παιδιά, ιδιωτικός τομέας	86,0	83,7	76,5
Γυναίκες χωρίς παιδιά, δημόσιος τομέας	105,5	99,2	92,8
Μητέρες, ιδιωτικός τομέας	54,3	57,4	58,6
Μητέρες, δημόσιος τομέας	101,2	91,8	85,3
B. Ως ποσοστό % των αποδοχών των γυναικών χωρίς παιδιά στον ιδιωτικό τομέα			
Άτομα 24-45 ετών	έως 30 ετών	έως 35 ετών	έως 45 ετών
Γυναίκες χωρίς παιδιά, δημόσιος τομέας	122,7	118,5	121,2
Μητέρες, ιδιωτικός τομέας	63,1	68,6	76,6
Μητέρες, δημόσιος τομέας	117,6	109,6	111,4

Πηγή: EU-SILC 2008.

διά σε σχεδόν ίση σχετική θέση με αυτή των ανδρών του ιδιωτικού τομέα (δηλ. απαλείφεται μερικώς το χάσμα φύλου).

4 Συνταξιοδότηση και οι ώριμες ηλικίες (50 μέχρι 60 ετών): διαφορές ως προς τη συμπεριφορά εξόδου από την εργασία και παρενέργειες του συνταξιοδοτικού συστήματος

Στην ηλικία μετά τα 50 το θέμα της συνταξιοδότησης αρχίζει να δεσπόζει της απόφασης (συνέχισης της) συμμετοχής στην αγορά εργασίας, δηλαδή της παραμονής στην απασχόληση. Μετά τα 50 και ανάλογα με τον τομέα εργασίας, όλο και περισσότερες γυναίκες έχουν θεμελιωμένο δικαίωμα συνταξιοδότησης, με τρόπο ώστε η συνέχιση της απασχόλησης να ισοδυναμεί με απόφαση να μην αξιοποιηθεί η εναλλακτική δυνατότητα της αποχώρησης από την εργασία.⁵ Αυτό αλλάζει ριζικά το κόστος ευκαιρίας και την απόφαση συμμετοχής στην αγορά εργασίας (βλ. π.χ. Borjas, 2010, Boeri and van Ours, 2009).

Με βάση στοιχεία από την έρευνα SHARE,⁶ επιχειρείται να εξεταστεί η εικόνα της απασχόλησης και των αποδοχών για άτομα από 50 μέχρι 60 ετών με τρόπο ανάλογο εκείνου που εφαρμόστηκε στις προηγούμενες ενότητες. Η βάση δεδομένων SHARE αποτελεί μια νέα, πλούσια και εύκολα προσβάσιμη πηγή διεπιστημονικών πληροφοριών για τα άτομα άνω των 50. Συνεπώς, τα στοιχεία της προσφέρονται για τη διερεύνηση του θέματος που απασχολεί αυτή τη μελέτη, αφού μπορούν να συμπληρώσουν τις ελλείψεις στοιχείων από διοικητικές πηγές. Δεδομένου ότι τα στοιχεία SHARE είναι εν πολλοίς ακόμη άγνωστα σε Έλληνες ερευνητές, αξίζει να παρουσιαστούν λεπτομερέστερα τα αποτελέσματα.

Στόχος είναι να εντοπιστούν διαφορές ως προς τα ποσοστά συμμετοχής στην αγορά εργασίας και τις αποδοχές κατά τομέα απασχόλησης (δημόσιος και ιδιωτικός) μεταξύ γυναικών με παιδιά,

⁵ Βλ. Τήνιος (2010) για ανάλυση των διαθέσιμων στοιχείων από διοικητικές και άλλες πηγές.

⁶ Για τη διεθνή έρευνα SHARE από 50+ ετών και τις μεθόδους πρόσβασης στα στοιχεία, βλ. Λυμπεράκη κ.ά. (2009). Η συλλογή δεδομένων SHARE έχει χρηματοδοτηθεί κατά κύριο λόγο από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή μέσω του 5ου προγραμματικού πλαισίου (έργο QLK6-CT-2001-00360 του θεματικού προγράμματος για την Ποιότητα Ζωής) και μέσω του 6ου προγραμματικού πλαισίου (έργο SHARE-I3, RII-CT- 2006-062193, και COMPARE, CIT5-CT-2005-028857). Πρόσθετη χρηματοδότηση προήλθε από το Εθνικό Ινστιτούτο των ΗΠΑ για τη Γήρανση (έργα U01 AG09740-13S2, P01 AG005842, P01 AG08291, P30 AG12815, Y1-AG-4553-01 και OGHA 04-064, IAG BSR06-11).

Πίνακας 4: Ποσοστά % συμμετοχής στην απασχόληση, άνδρες και κατηγορίες γυναικών¹

	Άτομα 50-60 ετών				Ποσοστό % συμμετοχής κάθε ομάδας σε σχέση με το ποσοστό % συμμετοχής των ανδρών		
	Άνδρες	Γυναίκες	Μητέρες	Γυναίκες χωρίς παιδιά	Γυναίκες	Μητέρες	Γυναίκες χωρίς παιδιά
Σουηδία	87,7	81,9	82,3	75,0	93	94	85
Δανία	87,0	81,5	81,5	82,4	94	94	95
Ολλανδία	78,0	50,8	49,0	69,4	65	63	89
Γερμανία	87,4	70,4	71,4	67,0	81	82	77
Βέλγιο	70,2	57,9	57,5	62,1	82	82	88
Γαλλία	74,4	67,4	67,6	74,1	91	91	100
Ελβετία	89,4	68,1	65,4	85,3	76	73	95
Αυστρία	71,0	45,4	44,7	50,0	64	63	70
Ιταλία	61,4	33,5	32,1	49,0	55	52	80
Ισπανία	75,6	41,2	40,3	49,2	54	53	65
Ελλάδα	82,3	39,8	38,1	57,3	48	46	70

¹ Τα ποσοστά αυτά είναι συγκρίσιμα με εκείνα που προκύπτουν από τις ΕΕΔ της ΕΣΥΕ-Eurostat για άνδρες και γυναίκες σ' αυτή την ηλικιακή ομάδα.
Πηγή: SHARE.

γυναικών χωρίς παιδιά και ανδρών (δεν περιλαμβάνονται οι αυτοαπασχολούμενοι-ες). Επιπλέον, τίθεται το ερώτημα αν τα ευρήματα οδηγούν σε κάποια ομαδοποίηση των χωρών της Ευρώπης που περιλαμβάνονται στο δείγμα της έρευνας. Μπορούν άραγε, μέσω των στοιχείων για τις 11 χώρες που καλύπτει η έρευνα, να αναγνωριστούν οι γνωστοί 3 ή 4 “κόσμοι” του κοινωνικού κράτους (Esping-Andersen, 1990, και Ferrera, 1996); Η μεθοδολογία που υιοθετείται στην παρούσα μελέτη είναι περιγραφική στατιστική (διάμεσες τιμές) για τις παρατηρούμενες συχνότητες.

4.1 Ως προς τη συμμετοχή στην αγορά εργασίας

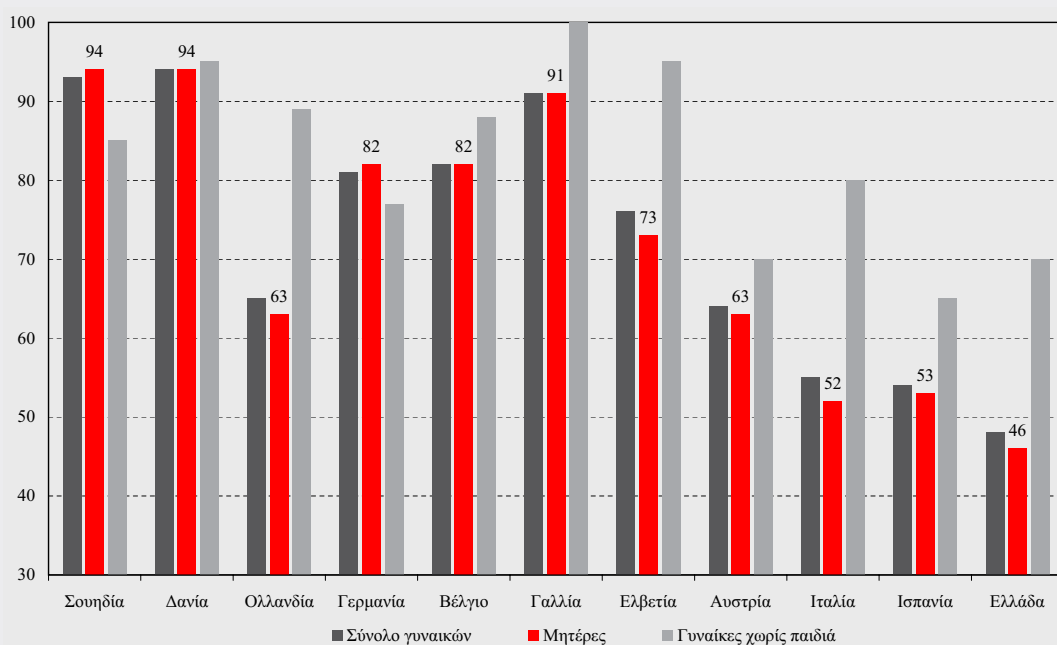
Ο Πίνακας 4 και το Διάγραμμα 8 συνοψίζουν τη συνολική εικόνα της συμμετοχής στην αγορά εργασίας για άτομα ηλικίας από 50 μέχρι 60 ετών στις 11 χώρες του δείγματος SHARE. Αν και παντού οι άνδρες έχουν μεγαλύτερη συμμετοχή από τις γυναίκες, στη Νότια Ευρώπη η διαφορά είναι μεγαλύτερη και στην Ελλάδα η μέγιστη. Σε κάθε 100 άνδρες εργαζομένους αντιστοιχούν 48 γυναίκες ή 46 μητέρες εργαζόμενες. Όπως συμβαίνει και αλλού, το χάσμα είναι αισθητά μικρότερο για τις γυναίκες χωρίς παιδιά (70% στην Ελλάδα, και πάλι σχεδόν το μικρότερο στην Ευρώπη, με την εξαίρεση της Ισπανίας).⁷ Πέρα από το ότι είναι χαμηλή η συμμετοχή των γυναικών εξ αρχής, στις μεγαλύτερες ηλικίες προστίθεται ο παράγοντας της αποχώρησης των γυναικών που εργάζονταν (νωρίτερα από τους άνδρες εργαζόμενους).

4.2 Ως προς τις ώρες εργασίας (διάρκεια-ένταση απασχόλησης)

Στους Πίνακες 5 και 6 αποτυπώνονται οι ώρες απασχόλησης ανδρών και γυναικών καθώς και οι σχετικές ώρες (των γυναικών σε σύγκριση με τους άνδρες στον ιδιωτικό τομέα) κατά φύλο και

⁷ Ο ορισμός “γυναίκες με παιδιά” αναφέρεται σε γυναίκες που έχουν απλώς τεκνοποιήσει, και όχι μόνο σε αυτές που συζούν με τα παιδιά τους, που είναι ο συνηθισμένος ορισμός. Στις ηλικίες άνω των 50 ετών, η επιλογή του πρώτου αντί του δεύτερου ορισμού έχει σημαντικές επιπτώσεις στα ευρήματα.

Διάγραμμα 8: Γυναίκες 50-60 ετών σε ευρωπαϊκές χώρες: συμμετοχή στην αγορά εργασίας ως ποσοστό % της ανδρικής συμμετοχής

Πηγή: Υπολογισμοί των συγγραφέων από στοιχεία SHARE, πρώτο "κύμα", 2004.

Πίνακας 5: Μέσες εβδομαδιαίες ώρες εργασίας ατόμων μεταξύ 50 και 60 ετών κατά φύλο, τομέα απασχόλησης και ύπαρξη ή μη παιδιών

	Άνδρες		Γυναίκες		Μητέρες		Χωρίς παιδιά	
	Ιδιωτικός τομέας	Δημόσιος τομέας	Ιδιωτικός τομέας	Δημόσιος τομέας	Ιδιωτικός τομέας	Δημόσιος τομέας	Ιδιωτικός τομέας	Δημόσιος τομέας
Σουηδία	38,7	39,5	34,6	35,9	34,5	36,0	35,4	34,0
Δανία	38,3	36,8	33,8	32,7	33,9	32,9	32,9	30,3
Ολλανδία	35,9	34,8	23,3	25,0	22,6	23,7	31,4	32,1
Γερμανία	37,8	37,7	29,0	29,2	28,5	29,0	32,4	30,8
Βέλγιο	36,5	35,4	28,0	27,3	27,3	27,2	33,8	28,2
Γαλλία	37,1	33,4	31,6	31,0	31,6	31,1	31,5	31,3
Ελβετία	40,0	39,5	30,4	30,7	30,9	30,0	28,4	35,1
Αυστρία	39,1	39,0	31,7	31,7	31,0	30,7	35,5	37,6
Ιταλία	37,7	34,2	33,1	30,7	32,5	30,5	39,0	31,8
Ισπανία	39,0	39,6	33,4	35,8	33,1	35,5	34,8	37,5
Ελλάδα	38,9	35,5	38,2	30,2	37,9	30,1	39,7	31,4

Πηγή: SHARE.

Πίνακας 6: Ποσοστό % απόκλισης των μέσων εβδομαδιαίων ωρών εργασίας από εκείνες των ανδρών στον ιδιωτικό τομέα, 2004

Άτομα 50-60 ετών	Άνδρες	Γυναίκες		Μητέρες		Γυναίκες χωρίς παιδιά	
	Δημόσιος τομέας	Ιδιωτικός τομέας	Δημόσιος τομέας	Ιδιωτικός τομέας	Δημόσιος τομέας	Ιδιωτικός τομέας	Δημόσιος τομέας
Σουηδία	+2	-11	-7	-11	-7	-9	88
Δανία	-4	-12	-15	-11	-14	86	79
Ολλανδία	-3	-35	-30	-37	-34	87	89
Γερμανία	0	-23	-23	-25	-23	86	82
Βέλγιο	-3	-23	-15	-25	-25	93	77
Γαλλία	-10	-15	-17	-15	-16	85	84
Ελβετία	-1	-24	-13	-23	-25	71	88
Αυστρία	0	-19	-19	-21	-21	91	96
Ιταλία	-9	-12	-19	-14	-19	104	84
Ισπανία	+2	-14	-8	-15	-9	89	96
Ελλάδα	-9	-2	-12	-3	-23	102	81

Πηγή: SHARE.

οικογενειακή κατάσταση και κατά τομέα (δημόσιο-ιδιωτικό). Στον ιδιωτικό τομέα οι άνδρες εργάζονται περισσότερες (από 4 έως 12) ώρες από τις γυναίκες — με αξιοσημείωτα μικρή διαφορά μόνο στην Ελλάδα, 0,7 ώρες — και το ίδιο φαίνεται να ισχύει και στο δημόσιο τομέα (από 2 έως 9 ώρες). Η εικόνα ως προς τις σχετικές ώρες εργασίας των γυναικών (δηλ. σε σύγκριση με τις ώρες που εργάζονται οι άνδρες στον ιδιωτικό τομέα) δείχνει ότι στην Ελλάδα οι γυναίκες που εργάζονται στον ιδιωτικό τομέα αφιερώνουν στην εργασία τους περίπου τις ίδιες ώρες με τους άνδρες στον ιδιωτικό τομέα, περισσότερες από τους άνδρες στο δημόσιο τομέα και περισσότερες από τις γυναίκες στο δημόσιο τομέα. Η διαφορά ωρών εργασίας μεταξύ των γυναικών του δημοσίου τομέα και εκείνων του ιδιωτικού τομέα στην Ελλάδα είναι η μεγαλύτερη (περίπου 20 εκατοστιαίες μονάδες) και αφορά όλες τις γυναίκες, ανεξάρτητα από το αν είναι μητέρες ή όχι.

4.3 Αποδοχές (απόλυτες και συγκριτικές)

Από τη σύγκριση των μέσων μηνιαίων αποδοχών στον ιδιωτικό τομέα με εκείνες στο δημόσιο τομέα (βλ. Πίνακες 7 και 8), προκύπτει ότι σχεδόν σε όλες τις χώρες οι εν λόγω αποδοχές είναι υψηλότερες στο δημόσιο τομέα. Η εν λόγω διαφορά για την Ελλάδα είναι από τις μεγαλύτερες για τους άνδρες και μακράν η μεγαλύτερη για τις γυναίκες-μητέρες (όχι για τις άλλες). Σε συνδυασμό με το ότι είναι λιγότερες οι ώρες απασχόλησης στο δημόσιο τομέα, το γεγονός ότι είναι καλύτερες οι αποδοχές των μητέρων στο δημόσιο τομέα στην Ελλάδα εξηγεί την ελκυστικότητα του Δημοσίου και την “προτίμηση στην πράξη” για απασχόληση σε αυτό, όπως αποτυπώνεται στις τάσεις της απασχόλησης.

Η εικόνα της ασυμμετρίας μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου τομέα γίνεται εναργέστερη όταν λαμβάνονται υπόψη και οι τάσεις εξόδου από την εργασία. Η πρώτη έξοδος — κυρίως στο δημόσιο τομέα — δημιουργεί ακόμη μεγαλύτερες ανισότητες μεταξύ των γυναικών.

Η ιδιομορφία της ελληνικής αγοράς εργασίας με την πρόωμη έξοδο των γυναικών από την απασχόληση (βλ. Πίνακα 9) εξηγείται από το ρόλο του δημοσίου τομέα (απασχολεί περί το 30% του

Πίνακας 7: Μέσες μηνιαίες αποδοχές (σε ευρώ) κατά τομέα, φύλο και ύπαρξη ή μη παιδιών

Άτομα 50-60 ετών	Άνδρες		Γυναίκες		Μητέρες		Γυναίκες χωρίς παιδιά	
	Ιδιωτικός τομέας	Δημόσιος τομέας	Ιδιωτικός τομέας	Δημόσιος τομέας	Ιδιωτικός τομέας	Δημόσιος τομέας	Ιδιωτικός τομέας	Δημόσιος τομέας
Σουηδία	2.975	2.932	2.119	2.153	2.114	2.162	2.126	1.968
Δανία	3.963	4.331	2.917	2.859	2.901	2.852	3.047	2.935
Ολλανδία	2.981	3.116	1.529	1.876	1.468	1.757	2.325	2.597
Γερμανία	2.849	3.497	1.698	2.472	1.661	2.506	1.921	2.170
Βέλγιο	2.594	2.315	1.589	1.739	1.491	1.748	2.406	1.634
Γαλλία	2.475	2.568	1.516	1.824	1.501	1.829	1.706	1.773
Ελβετία	3.860	4.257	2.299	2.916	2.307	2.860	2.266	3.225
Αυστρία	2.164	2.395	1.599	1.688	1.534	1.637	1.873	1.940
Ιταλία	1.946	1.972	1.025	1.825	1.006	1.802	1.200	1.929
Ισπανία	1.484	1.889	909	1.432	935	1.369	787	1.865
Ελλάδα	1.317	1.618	957	1.372	976	1.401	875	1.162

Πηγή: SHARE.

Πίνακας 8: Μέσες μηνιαίες αποδοχές ατόμων 50-60 ετών ως ποσοστό % των μέσων αποδοχών των ανδρών στον ιδιωτικό τομέα, 2004

	Άνδρες	Γυναίκες		Μητέρες		Γυναίκες χωρίς παιδιά	
	Δημόσιος τομέας	Ιδιωτικός τομέας	Δημόσιος τομέας	Ιδιωτικός τομέας	Δημόσιος τομέας	Ιδιωτικός τομέας	Δημόσιος τομέας
Σουηδία	99	71	72	71	73	71	66
Δανία	109	74	72	73	72	77	74
Ολλανδία	105	51	63	49	59	78	87
Γερμανία	123	60	87	58	88	67	76
Βέλγιο	89	61	67	57	67	93	63
Γαλλία	104	61	74	61	74	69	72
Ελβετία	110	60	76	60	74	59	84
Αυστρία	111	74	78	71	76	87	90
Ιταλία	101	53	94	52	93	62	99
Ισπανία	127	61	96	63	92	53	126
Ελλάδα	123	73	104	74	106	66	88

Πηγή: SHARE.

συνόλου των μισθωτών), οι γυναίκες εργαζόμενες στον οποίο συνταξιοδοτούνται νωρίτερα. Αυτό αποτυπώνεται στον Πίνακα 10. Το συμπέρασμα που προκύπτει αβίαστα είναι ότι το ισχύον συνταξιοδοτικό σύστημα επιτείνει τις —ήδη σημαντικές— διαφορές μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα ως προς τις συνθήκες απασχόλησης, σε βάρος του δεύτερου. Όπως φαίνεται από τα στοι-

Πίνακας 9: Κατάσταση απασχόλησης σε διαφορετικές ηλικίες, κατά ομάδα χωρών,¹ 2004

	Άνδρες				Γυναίκες			
	Βόρεια Ευρώπη	Κεντρική Ευρώπη	Νότια Ευρώπη	Ελλάδα	Βόρεια Ευρώπη	Κεντρική Ευρώπη	Νότια Ευρώπη	Ελλάδα
(% πληθυσμού που απασχολείται) ²								
Στην ηλικία των:								
50	95,8	93,1	98,8	93,5	87,6	85,4	90,3	82,8
55	85,0	86,5	71,4	85,7	84,1	83,5	66,5	54,4
60	61,3	49,5	31,2	66,2	68,5	48,2	28,3	34,9
65	10,3	12,8	20,3	19,0	11,2	2,8	8,0	3,7
70	0,7	0,0	0,1	1,1	0,1	2,1	0,0	0,0
(% πληθυσμού με ίδια σύνταξη) ³								
Στην ηλικία των:								
50	0,5	0,4	0,5	6,5	4,8	3,0	3,1	17,2
55	9,1	6,8	26,7	14,3	8,2	6,3	18,9	40,7
60	34,3	32,8	57,1	33,9	29,4	39,9	63,2	57,3
65	89,7	81,2	76,3	77,9	88,8	96,5	91,1	89,0
70	99,3	100,0	99,8	98,9	99,9	97,9	100,0	100,0
Ηλικία (έτη) κατά την οποία το % των ατόμων της ηλικιακής κλάσης έχει αποχωρήσει από την αγορά εργασίας								
Το 25%	55	54	53	54	53	53	52	51
Το 50%	60	60	61	59	58	59	59	56
Το 75%	66	65	66	65	64	65	64	64

1 Βόρεια Ευρώπη: Δανία, Ολλανδία, Σουηδία, Κεντρική Ευρώπη: Αυστρία, Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Ελβετία, Νότια Ευρώπη: Ελλάδα, Ιταλία, Ισπανία.

2 Ορίζεται ως ο λόγος του αριθμού των απασχολούμενων προς τον αριθμό των ατόμων που έχουν συνταξιοδοτηθεί ή είναι άνεργα.

3 Ορίζεται ως ο λόγος του αριθμού των ατόμων που έχουν συνταξιοδοτηθεί προς το εργατικό δυναμικό.

Πηγή: Λυμπεράκη κ.ά. (2009) σελ. 258, με βάση στοιχεία SHARE.

Πίνακας 10: Ποσοστό % πληθυσμού ηλικίας 50-70 ετών που παραμένει στην απασχόληση, κατά φύλο, ταμείο ασφάλισης και ηλικιακή ομάδα, Ελλάδα, 2004

Ηλικία	Άνδρες			Γυναίκες		
	ΙΚΑ	ΟΑΕΕ ή ΟΓΑ	Δημόσιο ή άλλο	ΙΚΑ	ΟΑΕΕ ή ΟΓΑ	Δημόσιο ή άλλο
50-54	91,9	98,9	88,5	76,0	94,4	70,2
55-59	72,5	96,9	62,4	50,4	81,4	53,0
60-64	27,8	74,1	35,7	20,3	66,9	26,6
65-70	5,3	12,9	11,0	1,3	2,1	0,0

Πηγή: Λυμπεράκη κ.ά. (2009), σελ. 261, με βάση στοιχεία SHARE.

χεία παρακάτω, οι γυναίκες εισπράττουν συστηματικά μικρότερες συντάξεις από τους άνδρες. Η ανισότητα αυτή είναι μεγαλύτερη από εκείνη που χαρακτηρίζει τα εισοδήματα από εργασία (όσο οι άνθρωποι εργάζονται) και εμφανίζεται εντονότερη στα μεσαία κλιμάκια (λίγα έτη ασφάλισης).⁸

⁸ Τήνιος (2009), σελ. 269. Αν οι άνδρες και οι γυναίκες είχαν ίσα εισοδήματα και ίσες εισφορές, η κατανομή των συντάξεων του Πίνακα 11 θα έπρεπε να είναι ταυτόσημη για τα δύο φύλα. Διαφορές θα δημιουργούνταν μόνο από (α) συνταξιοδότηση γυναικών με λιγότερα έτη ασφάλισης – εκεί όπου οι συντάξεις είναι ανταποδοτικές, (β) μικρότερη εκπροσώπηση γυναικών στην επικουρική ασφάλιση, (γ) είσπραξη περισσότερων συνταξιοδοτικών προσαυξήσεων (οικογενειακά επιδόματα και προσαυξήσεις για εξαρτώμενα μέλη).

Πίνακας 11: Σύγκριση κατανομής σύνταξης γήρατος κατά φύλο και ταμείο ασφάλισης

(Ευρώ μηνιαίως)

Κατανομή μηνιαίας σύνταξης γήρατος	Άνδρες				Γυναίκες			
	ΙΚΑ	ΟΓΑ ή ΟΑΕΕ	Δημόσιο ή άλλο	Σύνολο	ΙΚΑ	ΟΓΑ ή ΟΑΕΕ	Δημόσιο ή άλλο	Σύνολο
25%	520	259	833	440	428	230	600	259
50%	700	310	1100	680	510	259	800	343
75%	1000	583	1400	1100	620	300	1000	550
Μέσος όρος	858	465	1170	824	628	328	856	487
Ως ποσοστό του συνόλου (%)	102,9	45,6	161,8	100,0	148,7	75,5	233,2	100,0
Ποσό σύνταξης γυναικών ως ποσοστό % σύνταξης ανδρών								
25%	82,3	88,8	72,0	58,9				
50%	72,9	83,5	72,7	50,4				
75%	62,0	51,5	71,4	50,0				
Μέσος όρος	73,2	70,5	73,2	59,1				

Πηγή: Λυμπεράκη κ.ά. (2009), σελ. 269, με βάση στοιχεία SHARE.

Στον Πίνακα 11 εξετάζεται η κατανομή των συντάξεων κατά φύλο. Σημειώνεται ότι στις συντάξεις των γυναικών περιλαμβάνονται μόνο συντάξεις από ίδια εργασία, δηλαδή εξαιρούνται συντάξεις χηρείας. Στο πρώτο τμήμα του Πίνακα 11 εξετάζεται το ύψος των συντάξεων ανδρών και γυναικών στο σύνολο και κατά ασφαλιστικό ταμείο. Στο δεύτερο τμήμα εξετάζεται το σχετικό ύψος των συντάξεων, δηλ. πόσο υπολείπονται οι συντάξεις των γυναικών από αυτές των ανδρών.

Συνολικά οι συντάξεις των γυναικών είναι αισθητά χαμηλότερες από αυτές των ανδρών. Ο μέσος όρος των γυναικείων συντάξεων είναι λιγότερο από 60% αυτών των ανδρών (€487 έναντι €824). Αν εξεταστεί το ύψος της σύνταξης του τυπικού άνδρα και της τυπικής γυναίκας, η σχέση είναι δυσμενέστερη (50%). Όμως, η κατάσταση μέσα σε κάθε ασφαλιστικό ταμείο είναι λιγότερο άνιση (σχέσεις γυναικών/ανδρών 70-80%), πράγμα που σημαίνει ότι η αισθητή συνολική υστέρηση των συντάξεων των γυναικών έναντι εκείνων των ανδρών οφείλεται στη συγκέντρωση γυναικών στα λιγότερο γενναιόδωρα ταμεία. Τέλος, αξιοσημείωτη είναι η μεγαλύτερη διασπορά των συντάξεων των γυναικών από ό,τι των ανδρών: φαίνεται ότι υπάρχει ένα τμήμα των γυναικών-εργαζομένων οι οποίες έχουν εντονότερη συμμετοχή στην αγορά εργασίας από τις υπόλοιπες – προφανώς πρόκειται για εκείνες ακριβώς που καθυστερούν να ασκήσουν το θεμελιωμένο δικαίωμά τους για συνταξιοδότηση.

5 Συμπεράσματα

Στο άρθρο αυτό παρουσιάστηκε η “μεγάλη εικόνα” της απασχόλησης των γυναικών στην Ελλάδα κατά τις τελευταίες τρεις δεκαετίες. Στο διάστημα αυτό σημειώθηκε ταχεία άνοδος της απασχόλησης των γυναικών, η οποία σχετίζεται με την είσοδο νέων γενεών στην αγορά εργασίας. Η διαδικασία αυτή όμως δεν έγινε με τρόπο αυτόματο και οι ρυθμοί των αλλαγών δεν ήταν οι ίδιοι σε ολόκληρο το διάστημα που εξετάστηκε. Φαίνεται ότι στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 η μητρότητα έγινε μικρότερο εμπόδιο για την είσοδο στην αγορά εργασίας. Η ερμηνεία που προκρίθηκε εδώ υπογραμμίζει τον ευεργετικό ρόλο της εισόδου μεταναστριών στη χώρα όσον αφορά την προσφορά υπηρεσιών φροντίδας για παιδιά και ηλικιωμένους. Εντοπίστηκαν επίσης σημεία “κόπωσης” μετά το 2005 όσον αφορά τη συμμετοχή των γυναικών στην

απασχόληση, η οποία δείχνει να φθάνει σε ένα “πλατύσκαλο” και οι ρυθμοί αύξησής της να επιβραδύνονται αισθητά.

Αν ισχύει η προηγούμενη ερμηνεία μας και αν όντως η προσφορά των μεταναστριών δεν συνεχίσει να αυξάνεται ή μειωθεί, τότε η διαπίστωση ότι η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών συντελέστηκε κυρίως στο Δημόσιο δημιουργεί εύλογες ανησυχίες για την εξέλιξη της απασχόλησης των γυναικών στο μέλλον. Επειδή η απορρόφηση γυναικών σημειώθηκε πρωτίστως στο δημόσιο τομέα, ενδέχεται ο τομέας αυτός να λειτουργήσει στο μέλλον σαν βασικός ανασχετικός παράγοντας για τη συνέχιση της αύξησης της απασχόλησης των γυναικών. Όπως υποστηρίχθηκε παραπάνω, η εφαρμογή πολιτικών ισότητας με τη μορφή “*Νομικιστικού Φορμαλισμού*” βελτίωσε την προστασία των εργαζόμενων γυναικών στο Δημόσιο, αλλά, καθώς δεν εφαρμόστηκε ικανοποιητικά στον ιδιωτικό τομέα, τελικά συνέβαλε στη δημιουργία μιας αγοράς εργασίας πολλών ταχυτήτων. Δεν είναι επομένως παράδοξο που οι περισσότερες γυναίκες επιζητούν να προσληφθούν στο Δημόσιο, καθώς στον ιδιωτικό τομέα είναι περιορισμένες οι δυνατότητες συμφιλίωσης των οικογενειακών υποχρεώσεων με την εργασία. Η επιβράδυνση της ανόδου της συμμετοχής των γυναικών στην απασχόληση οφείλεται από το 2005 και μετά στην αδυναμία του Δημοσίου να απορροφήσει εργατικό δυναμικό.

Παράλληλα, για τις γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας παρατηρείται πρόωμη έξοδος από την αγορά εργασίας – κυρίως στο Δημόσιο. Το συνταξιοδοτικό σύστημα διευρύνει κατά πολύ το σωρευτικό χάσμα αποδοχών γυναικών/ανδρών και αυτό επιτείνει τις ανισορροπίες μεταξύ των τομέων (ιδιωτικού-δημόσιου). Έτσι, η ελκυστικότητα του Δημοσίου ως τομέα απασχόλησης ενισχύεται ακόμη περισσότερο και οι έμμεσες αρνητικές επιπτώσεις για την απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα εντείνονται.

Τα παραπάνω δημιουργούν την εντύπωση ότι υπάρχει κίνδυνος μελλοντικής εκτόπισης (crowding out) της γυναικείας απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα. Καθώς οι υποδομές παροχής κοινωνικών υπηρεσιών υποχρηματοδοτούνται, το κόστος της πολιτικής για την ισότητα μεταφέρεται στους εργοδότες, με κίνδυνο την περιθωριοποίηση των γυναικών από πλευράς ζήτησης εργασίας. Επιπλέον, δεδομένης της πιθανής ανάσχεσης της απασχόλησης γενικά εξ αιτίας της τρέχουσας δημοσιονομικής κρίσης στην Ελλάδα, μπορεί εύλογα να προβλεφθεί ότι το πρόβλημα της ανεργίας θα ενταθεί περισσότερο για τις γυναίκες.

Η ελκυστικότητα της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα προσελκύει τις περισσότερες καταρτισμένες γυναίκες. Έτσι, όσες κατευθύνονται στον ιδιωτικό τομέα έχουν αφενός χαμηλότερο μισθό επιφύλαξης και αφετέρου είναι γυναίκες που είτε δεν βρήκαν απασχόληση στο δημόσιο τομέα είτε αναμένουν το διορισμό τους. Μέσα σε περιβάλλον εμπεδωμένης εν γένει προκατάληψης σε βάρος της πρόσληψης γυναικών, η προσέλκυση των υψηλής εκπαίδευσης γυναικών από το δημόσιο τομέα και η διαθεσιμότητα λιγότερο εκπαιδευμένων γυναικών για τον ιδιωτικό τομέα συμβάλλουν στην επιβεβαίωση των αιτιάσεων για χαμηλή παραγωγικότητα των γυναικών και οδηγούν τελικά σε χαμηλότερη απορρόφηση γυναικών στον ιδιωτικό τομέα. Άρα, το φαινόμενο εκτόπισης (crowding out) εξηγείται τόσο από την πλευρά της προσφοράς (το Δημόσιο προσελκύει τις πιο καταρτισμένες νέες γυναίκες) όσο και από την πλευρά της ζήτησης (υποβαθμίζοντας το μέσο επίπεδο δεξιοτήτων που προσδοκούν οι εργοδότες στον ιδιωτικό τομέα). Δεδομένου μάλιστα ότι οι ιδιώτες εργοδότες ήδη επιβαρύνονται με το κόστος άσκησης κοινωνικής πολιτικής σε συνδυασμό με τα άμεσα αποτελέσματα του φαινομένου εκτόπισης της γυναικείας απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα, συνάγεται ότι στο μέλλον θα υπάρχει τάση για μικρότερη και χαμηλότερης εξειδίκευσης απασχόληση των γυναικών στον εν λόγω τομέα.

Η παρατήρηση αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία στις συνθήκες της παρούσας οικονομικής κρίσης, καθώς οι διαφαινόμενες διεργασίες οικονομικής προσαρμογής θα οδηγήσουν σε ανατροπή της

σχέσης μεταξύ των δύο τομέων με ενίσχυση της θέσης του ιδιωτικού τομέα σε βάρος του Δημοσίου. Με βάση τη διαπίστωση ότι ο δημόσιος τομέας αποτελεί τον *par excellence* εργοδότη των γυναικών, εύλογα προβλέπεται ότι η αποδυνάμωση της απορροφητικότητας αυτού του πόλου απασχόλησης θα έχει συγκριτικά μεγαλύτερη αρνητική επίπτωση στην απασχόληση των γυναικών παρά σε εκείνη των ανδρών.

Υπάρχει, λοιπόν, απόθεμα εργασίας των γυναικών στην Ελλάδα; Η απάντηση είναι: ναι, υπάρχει και παρουσιάζει διαχρονικές αλλαγές αλλά και αυξομειώσεις στη διάρκεια του κύκλου ζωής. Στις “ενδιάμεσες ηλικίες” το απόθεμα δημιουργείται αφενός λόγω της δυσκολίας να συμφιλωθεί η εργασία με τις οικογενειακές υποχρεώσεις (για τις γυναίκες που δεν κατορθώνουν να προσληφθούν στο δημόσιο τομέα) και αφετέρου εξαιτίας της απροθυμίας των ιδιωτών εργοδοτών να προσλάβουν γυναίκες λόγω του αυξημένου κόστους. Το εν λόγω απόθεμα συντηρείται και διευρύνεται με την πάροδο του χρόνου, επειδή το σωρευτικό χάσμα αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών μέχρι την ηλικία των 45 ετών (το οποίο μάλιστα διευρύνεται για ηλικίες άνω των 50 ετών λόγω της πρώιμης συνταξιοδότησης πολλών γυναικών) αποτελεί αντικίνητρο για την προσφορά εργασίας εκ μέρους των γυναικών.

Ο Τήνιος (2010) διατυπώνει έναν απλό συλλογισμό: Πόσο θα άλλαζε η κατάσταση αν – ως δια μαγείας – οι Έλληνες και οι Ελληνίδες συμπεριφέρονταν στην αγορά εργασίας όπως ακριβώς σε άλλες κοινωνίες που έχουν ήδη αξιοποιήσει το δικό τους αναπτυξιακό απόθεμα; Τι θα γινόταν αν το ποσοστό συμμετοχής των Ελληνίδων γινόταν ξαφνικά όσο των Γερμανίδων και (εναλλακτικά) όσο των Δανέζων; Για τους υπολογισμούς χρησιμοποιήθηκαν τα κατά φύλο ποσοστά συμμετοχής των κατοίκων των δύο αυτών χωρών στην αγορά εργασίας τα οποία εφαρμόστηκαν επί του αριθμού εργαζομένων στην Ελλάδα, χωρίς ωστόσο να μεταβληθεί ο αριθμός των συνταξιούχων σε σχέση με αυτόν του σημερινού συστήματος. Μια άμεση μετάβαση σε “γερμανικές” συμπεριφορές θα προσέθετε 600 χιλιάδες εργαζομένους στην ελληνική παραγωγή, δηλ. θα υπήρχε αύξηση κατά 13%, η οποία θα αφορούσε ως επί το πλείστον γυναίκες. Ο αριθμός ισοδυναμεί με το ήμισυ περίπου του αριθμού των μεταναστών της περιόδου 1992-2000 ή με τον αριθμό των ασφαλισμένων στο ΤΕΒΕ. Η δεύτερη υπόθεση εργασίας του Τήνιου (2010) είναι η εξομοίωση της Ελλάδος με τη Δανία ως προς το βαθμό συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας (η Δανία διαθέτει το υψηλότερο επίπεδο της εν λόγω συμμετοχής μεταξύ των χωρών της ΕΕ-15). Τότε προστίθενται 920 χιλιάδες εργαζόμενοι – 20% του εργαζόμενου πληθυσμού.⁹

Το απόθεμα εργασίας των γυναικών υπάρχει επειδή πολλές γυναίκες δεν εργάζονται. Όμως, επειδή η συμμετοχή στην απασχόληση ακολουθεί αυξητική πορεία διαχρονικά, συνάγεται ότι το “συνολικό” απόθεμα εργασίας των γυναικών έχει περιοριστεί κάπως. Ωστόσο, το απόθεμα δεν δημιουργείται μόνο επειδή κάποιες γυναίκες δεν εργάζονται καθόλου. Οφείλεται και στον τρόπο και τον χρόνο της εργασίας όσων γυναικών εργάζονται. Αυτές που εργάζονται ακολουθούν δύο επαγγελματικές διαδρομές: είτε στο δημόσιο είτε στον ιδιωτικό τομέα. Οι δύο διαδρομές παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές ως προς τις ώρες εργασίας, τις αποδοχές και την ηλικία συνταξιοδότησης. Σχεδόν οι μισές από τις πρόσθετες εργαζόμενες γυναίκες του 2006 (σε σύγκριση με το 1985) απορροφήθηκαν από το δημόσιο τομέα. Σημαίνει αυτό άραγε ότι ο δημόσιος τομέας συνέβαλε αποφασιστικά στον περιορισμό του αποθέματος εργασίας των γυναικών;

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι “και ναι, και όχι”. Ναι, επειδή ο δημόσιος τομέας προσέλαβε μεγάλο αριθμό γυναικών εξαιτίας των ευνοϊκότερων συνθηκών, των λιγότερων ωρών εργα-

⁹ Είναι ενδιαφέρον ότι η απόσταση μεταξύ της αμιγώς “ελληνικής” προβολής στο μέλλον και της υποθετικής προβολής διευρύνεται με την πάροδο του χρόνου, καθώς οι ομάδες μεγαλύτερων σε ηλικία ατόμων αποκτούν μεγαλύτερο βάρος. Η διαφορά για το 2030 είναι 10 εκατ. μονάδες και για το 2050 15 εκατ. μονάδες.

σίας και των καλύτερων αμοιβών. Όχι, για δύο λόγους. Πρώτον, η πολιτική για την ισότητα στην απασχόληση που εφαρμόστηκε παρέβλεψε τις παρενέργειες που είχε για τις εργαζόμενες γυναίκες η μερική μόνο εφαρμογή της “ονομαστικής ισότητας” και της κοινωνικής πολιτικής (και μάλιστα με κόστος για τον εργοδότη). Αυτές οι παρενέργειες ενίσχυσαν την κατάρτιση της αγοράς εργασίας με διαφορετικές – και πολύ λιγότερες – ευκαιρίες απασχόλησης για τις “άλλες γυναίκες” (εκτός των εργαζομένων στο δημόσιο τομέα). Και, δεύτερον, επειδή η εν λόγω πολιτική ενθάρρυνε την πρόωρη συνταξιοδότηση των γυναικών διακόπτοντας πολλές σταδιοδρομίες και αυξάνοντας εκ νέου το απόθεμα εργασίας των γυναικών σε ηλικία μετά τα 50.

Εν κατακλείδι, εάν δεν επαναξιολογηθεί η εικόνα της αγοράς εργασίας κατά τρόπο ώστε να λαμβάνεται υπόψη η διάσταση του φύλου, υπάρχει κίνδυνος να δημιουργηθεί σύγχυση μεταξύ προνομίων (για κάποιες γυναίκες) και παγίδων (για τις υπόλοιπες). Για να μην εκτοπίσουν οι πρώτες τις δεύτερες, χρειάζεται να επαναστοχαστούμε γύρω από τον ρόλο της πολιτικής για την ενεργοποίηση του αποθέματος εργασίας των γυναικών. Και να προστεθούν στην εικόνα: *πρώτον*, οι *ξεχασμένες και άφωνες* γυναίκες που εργάζονται στον ιδιωτικό τομέα, *δεύτερον*, οι γυναίκες του “ιδιωτικού χώρου” (που δεν πέρασαν ακόμη το κατώφλι της αγοράς εργασίας), και, *τρίτον*, οι άλλες εργαζόμενες γυναίκες, που ισορροπούν επίφοβα στο στενό περιθώριο που επιτρέπει η περιορισμένη ευελιξία της αγοράς εργασίας. Οι τρεις αυτές κατηγορίες γυναικών εκτοπίζονται στον ασφυκτικό χώρο όπου τις έχουν αιχμαλωτίσει τα προνόμια των εργαζομένων στο δημόσιο τομέα και οι δυσκαμψίες που αυτά προκαλούν.

Βιβλιογραφία

Α. Ελληνική

Λυμπεράκη, Α., Π. Τήνιος και Α. Φιλαλήθης (επιμ., 2009) *Ζωή 50+: Υγεία, Γήρανση και Συνταξιοδότηση στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Εκδόσεις Κριτική: Αθήνα.

Νικολίτσα, Δ. (2006), “Συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας: εξελίξεις και προσδιοριστικοί παράγοντες”, *Τράπεζα της Ελλάδος, Οικονομικό Δελτίο*, 26, 7-35.

Τήνιος, Π. (2009), “Το καλειδοσκόπιο των συντάξεων: Πηγές και διάρθρωση του εισοδήματος των ατόμων ηλικίας άνω των 50 ετών”, στο Λυμπεράκη κ.ά. (επιμ.) *Ζωή 50+, (2009)*, 237-75, Εκδόσεις Κριτική: Αθήνα.

Τήνιος, Π. (2010), *Ασφαλιστικό: Μια μέθοδος ανάγνωσης*, Εκδόσεις Κριτική: Αθήνα.

Β. Ξενόγλωσσον

Borjas, G. (2010), *Labor Economics*, 5th edition, McGraw Hill: Boston.

Boeri, T. and J. Van Ours (2008), *The Economics of Imperfect Labour Markets*, Princeton University Press: Princeton.

Crittenden, A. (2001), *The Price of Motherhood: Why the Most Important Job in the World is Still the Least Valued*, New York: Henry Holt and Company.

Daouli I., M. Demousis and N. Giannakopoulos (2004), “Participation of Greek married women in full-time paid employment”, *South Eastern Europe Journal of Economics*, 2 (2), 19-33.

Davies, H. and H. Joshi (1994), “The Foregone Earnings of Europe’s Mothers,” στο O. Eckert, (επιμ.) *Standards of Living and Families: Observation and Analysis*, 101-34. Paris: INED John Libbey Eurotext.

Davies, H. and H. Joshi (1999), “Measuring the Cost of Children: Estimates for Britain”, paper presented at the annual meeting of the International Association for Feminist Economics, Ottawa.

Davies, H., H. Joshi and R. Peronaci (2000), “Foregone Income and Motherhood: What Do Recent British Data Tell Us?” *Population Studies* 54 (3), 293-305.

EPC Economic Policy Committee (2009), Ageing Report: Economic and Budgetary Projections for the EU 27 States (2008-2060), *European Economy*, 2/2009.

European Commission (2008), “Equality between Women and Men – 2008”, report from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, COM(2008) 10 final.

Esping-Andersen, G. (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity.

Ferrera, M. (1996), “The Southern Model of Welfare in Social Europe”, *Journal of European Social Policy*, 6(1), 17-37.

Joshi, H. and H. Davies (1992), “Daycare in Europe and Mother’s Foregone Earnings”, *International Labour Review* 131 (6), 561-79.

Kaldor, N. (1961), “Capital accumulation and economic growth” στο Lutz, F.A. and D.C. Hague (επιμ.) *The theory of capital*, 177-222, Macmillan: London.

Kanellopoulos, K. and K. Mavromaras (2002), “Male-female labour participation and wage differentials in Greece”, *Labour*, 16 (4), 771-80.

Lyberaki, A. (2009), “Legal Form and Economic Substance: A feminist critique of legal formalism in Greece”, Paper presented at the IAFPE 2009 Conference, Simmons College, Boston. Μεταγενέστερη εκδοχή δημοσιεύθηκε με τίτλο “The record of gender policies in Greece 1980-2010: Legal form and economic substance”, The Hellenic Observatory, LSE, *GreeSE Paper*, 36, June 2010.

Lyberaki, A. (2010), “Deae ex Machina”: migrant women, care work and women’s employment in Greece”, *Feminist Economics*. An earlier version appears as *Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*, *GreeSE Paper* No 20, London School of Economics.

Meghir, C., Y. Ioannides and C. Pissarides (1989), “Female participation and male unemployment duration in Greece”, *European Economic Review*, 33 (3), 395-406.

Sigle-Rushton, W. and J. Waldfogel (2007), “Motherhood and women’s earnings in Anglo-American, Continental European, and Nordic Countries”, *Feminist Economics*, 13 (2), 55-91.

Διερεύνηση της σχέσης μεγέθους επιχείρησης και μισθών στην Ελλάδα

Νικόλαος Γιαννακόπουλος, Ιωάννης Λαλιώτης,
Ιωάννα Νταούλη και Μιχάλης Ντεμούσης*

1 Εισαγωγή

Το μέγεθος της επιχειρηματικής μονάδας στην οποία απασχολείται ένας εργαζόμενος έχει αναγνωριστεί στη διεθνή βιβλιογραφία ως ένας σημαντικός παράγοντας προσδιορισμού του μισθού του. Μάλιστα, η διερεύνηση των μισθολογικών διαφορών μεταξύ εργαζομένων σε επιχειρήσεις διαφορετικού μεγέθους έχει εξελιχθεί σε μια ιδιαίτερα διαφωτιστική αναζήτηση με σημαντική συμβολή στην κατανόηση της αλληλεπίδρασης μεταξύ εργαζομένων και επιχειρήσεων. Σε ένα τυπικό ανταγωνιστικό περιβάλλον, οι εργαζόμενοι αμείβονται βάσει της αξίας του οριακού προϊόντος της εργασίας τους και ως εκ τούτου δεν θα έπρεπε να παρατηρούνται μισθολογικές διαφορές μεταξύ —κατά τα άλλα— ισοδύναμων εργαζομένων που απασχολούνται σε επιχειρήσεις διαφορετικού μεγέθους. Παρά ταύτα, φαίνεται να υπάρχει πληθώρα ενδείξεων που υποδεικνύουν ότι εργαζόμενοι σε μεγάλες επιχειρήσεις τείνουν να λαμβάνουν υψηλότερους μισθούς (Mellow, 1982, Blanchflower, 1986, Brown and Medoff, 1989, Gerlach and Schmidt, 1990, Schmidt and Zimmermann, 1991, Idson and Feaster, 1990, Idson and Oi, 1999, Troske, 1999). Στην πολύ σημαντική μελέτη τους, οι Brown and Medoff (1989) πρότειναν διάφορες ερμηνείες για τη θετική σχέση μισθών και μεγέθους επιχειρήσεων. Ακολούθησαν αρκετές συστηματικές και αναλυτικές προσπάθειες για να εντοπιστούν γενικότερα αποδεκτές εξηγήσεις αυτού του φαινομένου (Abowd et al., 1999, Winter-Ebmer and Zweinmuller, 1999, Troske 1999, Bayard and Troske, 1999, Lallemand et al., 2005, Barth and Dale-Olsen, 2005, Lallemand et al., 2007). Παρά την πρόοδο που επιτεύχθηκε μέχρι τώρα, παραμένει ανερμήνευτο ένα μη αμελητέο τμήμα του παρατηρούμενου μισθολογικού πλεονεκτήματος που συνοδεύει την απασχόληση σε μεγάλες επιχειρήσεις.

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να συμβάλει στη σχετική ακαδημαϊκή έρευνα διερευνώντας τη σχέση μεγέθους επιχειρήσεων και μισθών στην Ελλάδα με χρήση ενοποιημένων στοιχείων για εργαζομένους και εργοδότες. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί την ελληνική οικονομία από τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές είναι το μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων (Kumar et al., 2001, Burtless, 2002). Το χαρακτηριστικό αυτό προκύπτει με ευκρίνεια και από τα στοιχεία που παρατίθενται στον Πίνακα 1, τα οποία αναφέρονται στο μέγεθος της απασχόλησης στις επιχειρήσεις (συμπεριλαμβανομένων των αυτοαπασχολούμενων και των οικογενειακών επιχειρήσεων) που είναι εγγεγραμμένες στο Μητρώο Επιχειρήσεων. Από τα στοιχεία του πίνακα προκύπτει ότι πάνω από το 98% του συνόλου των επιχειρήσεων απασχολούν λιγότερους από 9 εργαζομένους η καθεμία. Αυτή η υπερσυγκέντρωση των ελληνικών επιχειρήσεων στα δύο χαμηλότερα μεγέθη απασχόλησης περιορίζει αναμφίβολα το βαθμό αξιοποίησης πιθανών οικονομιών κλίμακας (π.χ.

* Όλοι οι συγγραφείς εργάζονται στο Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, email: micdem@upatras.gr. Ευχαριστίες εκφράζονται στους Ε. Λουρή, Θ. Λιανό, Π. Τσακλόγλου, Δ. Νικολίτσα και τους συμμετασχόντες στην ημερίδα της Τράπεζας της Ελλάδος (ΤτΕ): “Η ελληνική αγορά εργασίας: χαρακτηριστικά, εξελίξεις και προκλήσεις”, Δευτέρα 22.3.2010, για τα πολύτιμα σχόλια και παρατηρήσεις τους. Τυχόν λάθη και παραλείψεις βαρύνουν αποκλειστικά τους συγγραφείς. Η μελέτη απηχεί τις απόψεις των συγγραφέων και όχι κατ’ ανάγκη της ΤτΕ.

Πίνακας 1: Κατανομή του μεγέθους των επιχειρήσεων στην Ελλάδα με βάση τον αριθμό των εργαζομένων που απασχολούν, 2002

Κατηγορία μεγέθους	Αριθμός επιχειρήσεων	Ποσοστό (%)	Ποσοστό (%) (μέγεθος ≥ 10)
0-4	844.917	96,09	-
5-9	17.713	2,01	-
10-19	8.588	0,98	51,5
20-29	2.908	0,33	17,4
30-49	2.335	0,27	14,0
50-99	1.534	0,17	9,2
≥100	1.323	0,15	7,9
Σύνολο	879.318	100,00	100,00

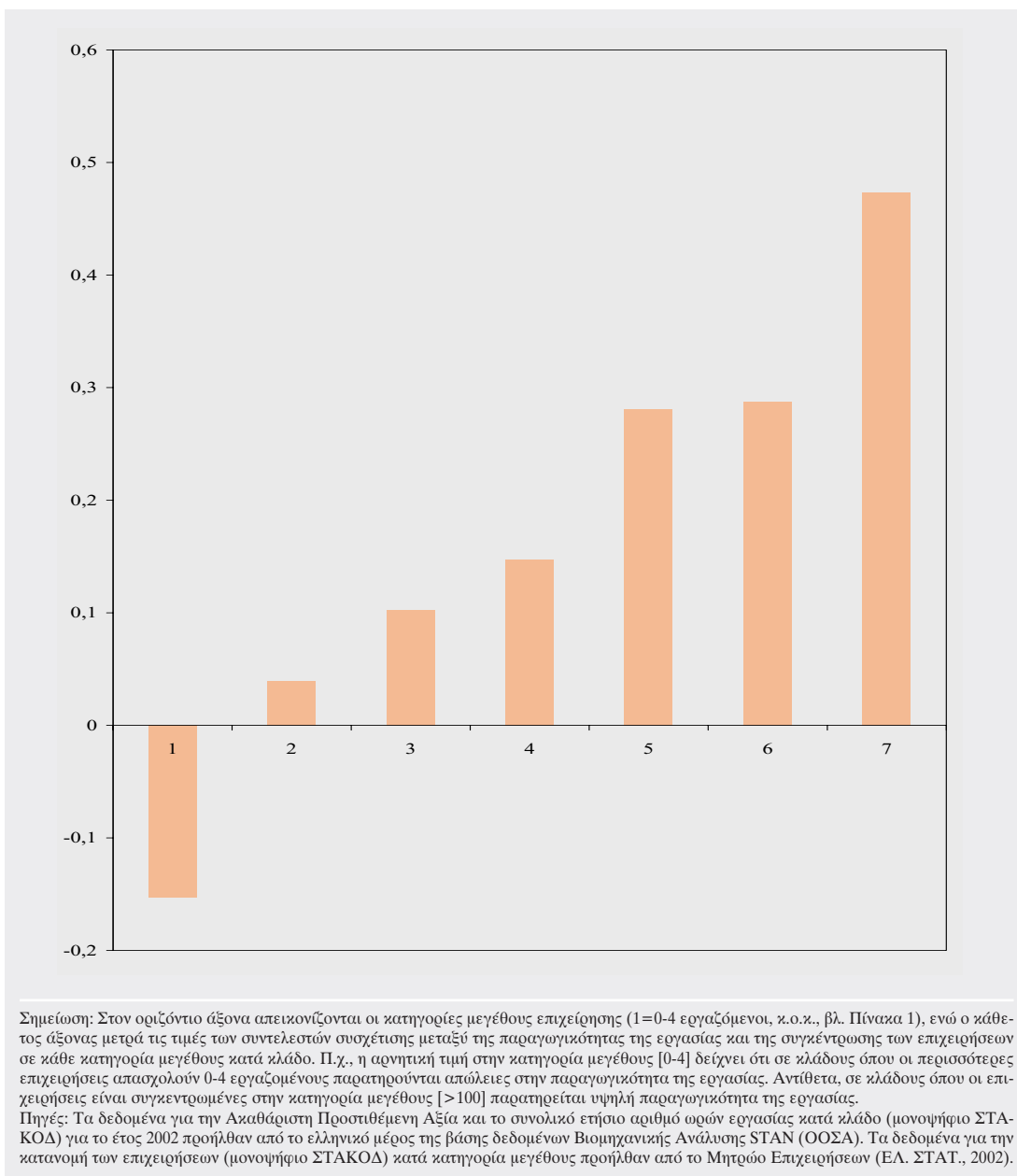
Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ. ΣΤΑΤ.), *Μητρώο Επιχειρήσεων 2002*.

οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις προσλαμβάνουν πιο εξειδικευμένους υπαλλήλους, έχουν ευκολότερη πρόσβαση σε χρηματοδότηση, ενώ επενδύουν περισσότερο σε δραστηριότητες έρευνας και ανάπτυξης – R&D – και προγράμματα επιμόρφωσης).

Ας σημειωθεί ότι η κατανομή των μισθωτών εργαζομένων (συμπεριλαμβανομένων όλων των κατηγοριών εργοδοτών εκτός της γενικής κυβέρνησης) με βάση το μέγεθος της επιχείρησης παρουσιάζει διαφορετική εικόνα από αυτή του Πίνακα 1. Πιο συγκεκριμένα, με βάση σταθμισμένα στοιχεία (για περίπου 1.750.000 εργαζομένους) από την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (β' τρίμηνο του 2002) για την κατανομή των εργαζομένων ηλικίας 18-64 ετών κατά μέγεθος καταστήματος προκύπτει ότι περίπου το 51% των εργαζομένων απασχολείται σε καταστήματα με μέγεθος προσωπικού κάτω των 10 ατόμων, το 17% σε καταστήματα μεγέθους μεταξύ 10-19 εργαζομένων, το 13% σε καταστήματα μεγέθους 20-49 εργαζομένων και τέλος το υπόλοιπο 19% σε καταστήματα με 50 εργαζομένους και άνω. Συνεπώς, παρότι το 98% των καταστημάτων/επιχειρήσεων απασχολούν λιγότερους από 10 εργαζομένους η καθεμία, το υπόλοιπο 2% των επιχειρήσεων με μέγεθος προσωπικού άνω των 10 ατόμων φαίνεται να απασχολεί περίπου το 50% των μισθωτών της αγοράς οικονομίας (περίπου 850.000 εργαζομένους). Επιπρόσθετα, η επίδραση της εν λόγω κατανομής του μεγέθους των επιχειρήσεων στην παραγωγικότητα της εργασίας απεικονίζεται ανάγλυφα στο Διάγραμμα 1. Σ' αυτό το πλαίσιο, χρησιμοποιώντας δεδομένα από την Έρευνα Διάρθρωσης και Κατανομής Αμοιβών του έτους 2002 (εφεξής ΕΔΚΑ02), η Nicolitsas (2007) έδειξε, με έναν πιο τυπικό και διερευνητικό τρόπο, ότι στον τομέα της μεταποίησης η παραγωγικότητα της εργασίας σε επιχειρήσεις με περισσότερους από 20 εργαζομένους είναι κατά 4% υψηλότερη από αυτήν σε επιχειρήσεις με περισσότερους από 10 εργαζομένους.

Στην παρούσα μελέτη διερευνάται η σχέση μισθού-μεγέθους επιχείρησης με τη χρήση ενοποιημένων στοιχείων για εργαζομένους-εργοδότες από την ΕΔΚΑ02, διερεύνηση που υιοθετεί τη μεθοδολογική προσέγγιση του Troske (1999). Πρέπει να σημειωθεί ότι η παρούσα εργασία αποτελεί την πρώτη προσπάθεια συστηματικής διερεύνησης της σχέσης μεγέθους επιχείρησης και μισθών στον ιδιωτικό τομέα της ελληνικής οικονομίας. Επιπλέον, εισάγονται και αξιολογούνται επιπρόσθετες μεταβλητές, με βάση την υπόθεση ότι σχετίζονται με το μέγεθος των επιχειρήσεων και καθορίζουν τους μισθούς. Μεταξύ των μεταβλητών αυτών είναι η διασπορά των μισθών στο εσωτερικό της επιχείρησης, η συνδικαλιστική πυκνότητα και μια ομάδα δεικτών που αναφέρονται στις συνθήκες εργασίας (π.χ. δείκτης ατυχημάτων).

Διάγραμμα 1: Συντελεστές συσχέτισης μεταξύ παραγωγικότητας της εργασίας και συγκέντρωσης των επιχειρήσεων σε κάθε κατηγορία μεγέθους κατά κλάδο

Ειδικότερα, διερευνώνται οι παρακάτω υποθέσεις αναφορικά με το αν το μισθολογικό πλεονέκτημα των εργαζομένων σε μεγάλες επιχειρήσεις οφείλεται στο ότι: (α) οι πιο ειδικευμένοι εργαζόμενοι τείνουν να εργάζονται μαζί και ως εκ τούτου περισσότερο παραγωγικά στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις (Kremer and Maskin, 1996, Troske, 1999, Barth and Dale-Olsen, 2005), (β) οι μεγάλες επιχειρήσεις μοιράζονται μέρος των κερδών τους με τους εργαζομένους, κέρδη που οφείλονται στην αυξημένη δύναμη που κατέχουν στην αγορά εντός της οποίας δραστηριοποιούνται (Mellow, 1982, Stewart, 1990, Troske, 1999), (γ) κεφάλαιο και εργασία είναι συμπληρωματικοί παραγωγικοί συντελεστές και οι μεγάλες επιχειρήσεις είναι υψηλότερης έντασης κεφαλαίου (Hamermesh, 1993, Reilly, 1995, Troske, 1999), (δ) οι μεγάλες επιχειρήσεις διοικούνται από ικανότερα στελέχη, που

με τη σειρά τους προσλαμβάνουν καλύτερης ποιότητας εργατικό δυναμικό (Lucas, 1978, Troske, 1999), (ε) ο καλύτερος συνδυασμός εργαζομένων που επιτυγχάνεται στις μεγάλες επιχειρήσεις συνεπάγεται μικρότερο κόστος επιτήρησής τους (Brown and Medoff, 1989, Albaek et al., 1998, Troske, 1999, Lallemand et al., 2007), (στ) οι συλλογικές διαπραγματεύσεις σε επίπεδο επιχείρησης οδηγούν σε υψηλότερους μισθούς από αυτούς που προκύπτουν από διαπραγματεύσεις σε ανώτερο επίπεδο συνδικαλιστικής εκπροσώπησης (Plasman et al., 2007, Lallemand et al., 2007), (η) σε μεγάλες επιχειρήσεις χορηγούνται αποζημιώσεις για δυσμενείς συνθήκες εργασίας ή/και μορφές πληρωμών βάσει κινήτρων (Brown and Medoff, 1989, Albaek et al., 1998, Lallemand et al., 2007), (θ) η διασπορά μισθών εντός της επιχείρησης είναι μεγαλύτερη στις μεγάλες επιχειρήσεις λόγω μεγαλύτερης ετερογένειας του εργατικού τους δυναμικού (Davis and Haltiwanger, 1996) ή λόγω της ύπαρξης εσωτερικών αγορών εργασίας (internal labour markets, Lazear and Rosen, 1981), (ι) στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις είναι συχνότερη η ύπαρξη και εντονότερη η δραστηριοποίηση εργατικών σωματείων (Mellow, 1982, Albaek et al., 1998), και (κ) συγκεκριμένα λειτουργικά χαρακτηριστικά της επιχείρησης (λειτουργία πολλών καταστημάτων ή εξαγωγική δραστηριότητα) πιθανώς σχετίζονται με το μέγεθος της επιχείρησης (Wagner, 1995, Schank et al., 2007).

Η δομή της μελέτης είναι η ακόλουθη: στο Τμήμα 2 παρουσιάζονται οι πηγές των στατιστικών δεδομένων, οι ορισμοί των βασικών μεταβλητών, οι σχετικές περιγραφικές στατιστικές καθώς και μια προκαταρκτική ανάλυση της σχέσης μισθού-μέγεθους επιχείρησης. Το Τμήμα 3 περιέχει το οικονομετρικό υπόδειγμα και παρουσιάζει τη διαδικασία εμπειρικής εκτίμησης. Στο Τμήμα 4 παρουσιάζονται και αναλύονται τα αποτελέσματα της οικονομετρικής ανάλυσης για διαδοχικά εναλλακτικά οικονομετρικά υποδείγματα. Η μελέτη ολοκληρώνεται με το Τμήμα 5, το οποίο περιέχει σύνοψη των βασικών ευρημάτων και προτάσεις για περαιτέρω έρευνα.

2 Δεδομένα

Στη διεθνή βιβλιογραφία έχει επανειλημμένα επιβεβαιωθεί η καταλληλότητα των ενοποιημένων δεδομένων για εργαζομένους-εργοδότες για την αποτελεσματική εξέταση της σχέσης μισθού-μέγεθους επιχείρησης. Για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης θα χρησιμοποιηθεί η ΕΔΚΑ02,¹ που περιέχει αναλυτικές πληροφορίες για τα χαρακτηριστικά των εργαζομένων και των εργοδοτών τους. Πιο συγκεκριμένα, η ΕΔΚΑ02 περιέχει λεπτομερείς πληροφορίες για τις αμοιβές και την εργασία 49.153 εργαζομένων σε 5.281 καταστήματα με προσωπικό άνω των 10 ατόμων. Ο σχεδιασμός της ΕΔΚΑ02 επιτρέπει την ανάλυση των μισθών σε επίπεδο επιχείρησης και, συγχρόνως, τον έλεγχο για αρκετά χαρακτηριστικά των εργαζομένων και της επιχείρησης. Πιο συγκεκριμένα, η βάση δεδομένων περιέχει πληροφορίες για (α) χαρακτηριστικά της επιχείρησης (όπως π.χ. κλάδος οικονομικής δραστηριότητας, περιφέρεια εγκατάστασης, αριθμός τοπικών μονάδων, αριθμός εργαζομένων, τύπος συλλογικής σύμβασης εργασίας, ιδιοκτησιακό καθεστώς, κύρια γεωγραφική αγορά οικονομικής δραστηριότητας) και (β) χαρακτηριστικά των εργαζομένων (ηλικία, φύλο, επάγγελμα, τύπος σύμβασης εργασίας, εθνικότητα, προϋπηρεσία, εκπαίδευση, αμοιβές, ώρες εργασίας ανά μήνα και εβδομάδες εργασίας ανά έτος). Το δείγμα που επιλέχθηκε αποτελείται από εργαζομένους στο μη αγροτικό, ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, ηλικίας μεταξύ 18 και 64 ετών, για τους οποίους υπήρχε πλήρης πληροφόρηση τόσο σε επίπεδο ατόμου όσο και σε επίπεδο επιχείρησης. Περιγραφικά στατιστικά στοιχεία για εργαζομένους και εργοδότες για όλο το δείγμα και κατά μέγεθος επιχείρησης παρουσιάζονται στον Πίνακα 2.

Το μέσο ωρομίσθιο και η τυπική του απόκλιση αυξάνονται καθώς αυξάνεται το μέγεθος της επιχείρησης (βλ. Πίνακα 2). Επιπλέον, οι εργαζόμενοι σε μεγαλύτερες επιχειρήσεις έχουν κατά

¹ Η ΕΔΚΑ διενεργήθηκε επίσης για τα έτη 1995 και 2006. Ωστόσο, η πρώτη από τις εν λόγω έρευνες είναι σχετικώς παλαιά και η δεύτερη δεν περιέχει —απροσδόκητα— τον απαραίτητο όγκο πληροφοριών που απαιτούνται στην παρούσα εργασία.

Πίνακας 2: Περιγραφικά στατιστικά στοιχεία για ολόκληρο το δείγμα και κατά κατηγορία μεγέθους επιχείρησης βάσει του αριθμού των εργαζομένων της¹

	Συνολικά	[10-19]	[20-49]	[50-99]	[100-249]	[250-499]	[500-999]	[≥ 1000]
Ακαθάριστο ωρομίσθιο (ευρώ)	8,045	6,081	6,898	7,727	8,187	8,733	9,048	10,299
Τυπική απόκλιση ακαθάριστου ωρομίσθιου	5,085	3,451	4,198	4,715	5,167	5,167	5,399	6,035
Ηλικία εργαζομένου	36,734	35,283	36,496	36,533	36,776	37,974	37,148	37,530
Έτη εκπαίδευσης	11,595	11,008	11,293	11,643	11,696	11,451	11,570	12,403
Προϋπηρεσία στην επιχείρηση (έτη)	6,605	4,204	5,020	5,661	6,056	8,049	7,251	10,539
Γυναίκα (0/1)	0,402	0,405	0,400	0,386	0,399	0,380	0,395	0,430
Αλλοδαπός (0/1)	0,057	0,121	0,087	0,049	0,037	0,037	0,022	0,017
Εργάτης (0/1, ISCO 71-93)	0,402	0,436	0,456	0,402	0,416	0,468	0,428	0,257
Δείκτης ατυχημάτων	9,802	9,368	9,927	10,173	10,127	12,278	10,776	7,720
Πληρωμή υπερωριών (0/1)	0,159	0,029	0,067	0,117	0,145	0,250	0,262	0,318
Εργασία με βάρδιες, Σαβ/κα, νυκτερινή (0/1)	0,142	0,061	0,080	0,115	0,181	0,184	0,238	0,200
Πριμ παραγωγικότητας (0/1)	0,143	0,034	0,062	0,108	0,141	0,164	0,111	0,357
Πριμ κερδών (0/1)	0,022	0,003	0,002	0,001	0,007	0,005	0,016	0,103
Πληρωμές σε είδος (0/1)	0,066	0,009	0,021	0,025	0,047	0,074	0,027	0,225
Σύμβαση αόριστου χρόνου (0/1)	0,907	0,911	0,928	0,892	0,893	0,903	0,910	0,904
Σύμβαση ορισμένου χρόνου (0/1)	0,089	0,087	0,069	0,101	0,097	0,088	0,089	0,095
Ασκούμενος – μαθητευόμενος (0/1)	0,004	0,002	0,002	0,007	0,010	0,008	0,001	0,002
Εποπτική θέση (0/1)	0,122	0,067	0,102	0,120	0,129	0,125	0,133	0,180
Επιχειρησιακή ΣΣΕ (0/1)	0,096	0,100	0,092	0,097	0,122	0,113	0,070	0,079
Περισσότερα από ένα καταστήματα (0/1)	0,560	0,224	0,322	0,447	0,575	0,732	0,904	0,931
Παγκόσμιος εξαγωγέας (0/1)	0,153	0,079	0,117	0,137	0,228	0,245	0,302	0,084
Εξορύξεις - λατομεία (0/1)	0,007	0,004	0,017	0,004	0,007	0,021	0,000	0,000
Μεταποίηση (0/1)	0,337	0,279	0,335	0,349	0,391	0,504	0,455	0,192
Ηλεκτρισμός, ενέργεια (0/1)	0,001	0,001	0,001	0,001	0,003	0,000	0,000	0,000
Κατασκευές (0/1)	0,056	0,055	0,060	0,073	0,047	0,051	0,138	0,010
Εμπόριο (0/1)	0,263	0,346	0,281	0,250	0,254	0,184	0,165	0,274
Ξενοδοχεία – εστιατόρια (0/1)	0,116	0,189	0,156	0,113	0,128	0,080	0,110	0,025
Μεταφορές – επικοινωνίες (0/1)	0,079	0,054	0,059	0,085	0,045	0,048	0,018	0,190
Χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες (0/1)	0,061	0,002	0,006	0,014	0,018	0,013	0,029	0,284
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας (0/1)	0,080	0,071	0,084	0,113	0,107	0,099	0,083	0,025
Αριθμός εργαζομένων	40.393	5.626	7.753	5.069	5.990	3.896	2.908	9.151
Αριθμός επιχειρήσεων	2.667	536	857	434	557	171	64	48

¹ Η ΕΔΚΑ02 περιλαμβάνει επιχειρήσεις με περισσότερους από 9 εργαζομένους. Τα αποτελέσματα είναι σταθμισμένα με συντελεστή στάθμισης που παρέχεται από την ΕΛ. ΣΤΑΤ.

Πηγή: ΕΛ. ΣΤΑΤ., Έρευνα Διάρθρωσης και Κατανομής Αμοιβών 2002 (ΕΔΚΑ02).

μέσο όρο υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, μεγαλύτερη προϋπηρεσία και μεγαλύτερη ηλικία, ενώ είναι πιθανότερο να είναι άνδρες και ελληνικής εθνικότητας. Σημαντικές διαφορές μεταξύ μικρών και μεγάλων επιχειρήσεων παρατηρούνται και ως προς τις μεθόδους αμοιβής (αποζημιώσεις, πριμ παραγωγικότητας, πριμ κερδών, πληρωμές σε είδος). Ακόμη, οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις που λειτουργούν με περισσότερα από ένα καταστήματα εποπτεύουν πιο εντατικά το προσωπικό τους. Η κατανομή στους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας, για όλο το δείγμα, δείχνει ότι η πλειοψηφία των επιχειρήσεων δραστηριοποιείται στη μεταποίηση (33,7%), στο εμπόριο (26,3%) και στα ξενοδοχεία-εστιατόρια (11,6%). Η κατανομή αυτή παραμένει σχεδόν αναλλοίωτη για επιχειρήσεις που απασχολούν έως 499 εργαζομένους. Οι επιχειρήσεις με 500-999 εργαζομένους είναι συγκεντρωμένες στη μεταποίηση (45,5%), το εμπόριο (16,5%) και τις κατασκευές (13,8%), ενώ οι πολύ μεγάλες επιχειρήσεις (άνω των 1.000 εργαζομένων) είναι συγκεντρωμένες κυρίως στους κλάδους των χρηματοοικονομικών υπηρεσιών (28,4%), του εμπορίου (27,4%) της μεταποίησης (19,2%) και των μεταφορών-επικοινωνιών (19%).

3 Οικονομετρική εξειδίκευση και εμπειρικά αποτελέσματα

Η διαδικασία της οικονομετρικής εκτίμησης περιλαμβάνει εκτίμηση ενός αριθμού διευρυμένων μινσεριανών συναρτήσεων αμοιβών, όπου εισάγονται ως ανεξάρτητες μεταβλητές ποικίλα παρατηρούμενα χαρακτηριστικά των εργαζομένων και των εργοδοτών τους. Πιο συγκεκριμένα, οι εκτιμημένες συναρτήσεις είναι της ακόλουθης μορφής:

$$\ln w_i = \alpha + S_i \beta + H_{ik} \gamma_k + Z_{im} \delta_m + C_{in} \lambda_n + u_i \quad (1)$$

όπου είναι ο φυσικός λογάριθμος του ωρομισθίου για τον εργαζόμενο i , S είναι ο λογάριθμος της μέσης τιμής του διαστήματος των επτά κατηγοριών μεγέθους επιχείρησης,² H είναι ένα διάνυσμα k ατομικών χαρακτηριστικών (ηλικία, έτη εκπαίδευσης, προϋπηρεσία, φύλο, εθνικότητα), Z είναι ένα διάνυσμα m χαρακτηριστικών της επιχείρησης, C είναι ένα διάνυσμα που περιέχει ψευδομεταβλητές ελέγχου για το επάγγελμα, τον κλάδο και την περιοχή εγκατάστασης, ενώ το u είναι ένας κανονικά κατανομημένος διαταρακτικός όρος.

Η παράμετρος ενδιαφέροντος είναι το β , που αντιστοιχεί στην ελαστικότητα του ωρομισθίου ως προς το μέγεθος της επιχείρησης. Το βασικό υπόδειγμα περιλαμβάνει (εκτός από το μέγεθος) μεταβλητές που συμπεριλαμβάνονται στα διανύσματα H και C . Θετικές τιμές της εκτιμημένης παραμέτρου υποδηλώνουν ότι αύξηση του μεγέθους της επιχείρησης κατά μία μονάδα θα οδηγήσει σε αύξηση του ωρομισθίου κατά β . Προκειμένου να ελεγχθεί η εγκυρότητα και ισχύς των προαναφερθεισών θεωρητικών προσεγγίσεων σχετικά με την ύπαρξη μισθολογικών διαφορών εξαιτίας του μεγέθους της επιχείρησης, εισάγονται διαδοχικά (“βήμα-βήμα”) διάφορες μεταβλητές ελέγχου.

Με βάση τον Troske (1999), αρχικά εκτιμάται η εξίσωση (1) για το σύνολο του δείγματος, όπου τίθεται $\gamma=0$ και $\delta=0$. Η στήλη [1] του Πίνακα 3 δείχνει ότι, χωρίς έλεγχο για τα χαρακτηριστικά των εργαζομένων ή των εργοδοτών, υπάρχει μια σημαντική επίπτωση του μεγέθους της επιχείρησης στο ωρομίσθιο (αύξηση του μεγέθους της επιχείρησης κατά 1% οδηγεί σε άνοδο του μέσου ωρομισθίου κατά 6,7%). Αν συμπεριληφθούν μεταβλητές ατομικών χαρακτηριστικών, η επίπτωση του μεγέθους μειώνεται κατά 30% περίπου, αλλά παραμένει μεγάλη (αύξηση του μεγέθους της επιχείρησης κατά 1% οδηγεί σε άνοδο του μέσου ωρομισθίου κατά 4,8%) και στατιστικά σημα-

² Υποστηρικτική βιβλιογραφία για τη συγκεκριμένη μέθοδο υπολογισμού της ελαστικότητας μισθού-μεγέθους παρέχεται από τους Alback et al., 1998. Επιπλέον, επειδή η ΕΔΚΑ02 δεν περιείχε ορισμένες χρήσιμες ατομικές πληροφορίες, δεν είναι δυνατόν να ελεγχθεί αν η κατανομή των εργαζομένων σε επιχειρήσεις διαφορετικού μεγέθους δεν είναι τυχαία, όπως έγινε σε άλλες μελέτες (Idson and Feaster, 1990, Main and Reilly, 1993, Brunello and Colussi, 1998).

Πίνακας 3: Παλινδρομήσεις με ατομικά στοιχεία λογαρίθμου ωρομισθίων για το σύνολο του δείγματος, βασικό υπόδειγμα ανθρώπινου κεφαλαίου¹

	Χαρακτηριστικά της επιχείρησης [1]	Χαρακτηριστικά του ατόμου και της επιχείρησης [2]
Σταθερός όρος	1,410 (0,011)***	0,286 (0,037)***
Μέγεθος επιχείρησης (ln)	0,067 (0,002) ***	0,048 (0,0002)***
Ηλικία	-	0,041 (0,002)***
Ηλικία ² /100	-	-0,037 (0,002)***
Έτη εκπαίδευσης	-	0,025 (0,001)***
Προϋπηρεσία	-	0,016 (0,001)***
Προϋπηρεσία ² /100	-	-0,006 (0,003)***
Γυναίκα	-	-0,163 (0,005)***
Αλλοδαπός	-	-0,066 (0,012)***
Έλεγχος F (περιφέρεια)	62,41***	76,64***
Έλεγχος F (επάγγελμα)	734,67***	250,37***
Έλεγχος F (κλάδος)	90,34***	54,71***
R ²	0,305	0,469
Παρατηρήσεις	40.064	40.064

1 Αξιόπιστα τυπικά σφάλματα εντός παρενθέσεων. Όλες οι παλινδρομήσεις περιλαμβάνουν ψευδομεταβλητές περιφέρειας, επαγγέλματος και κλάδου. Οι αστερίσκοι ***, ** και * δηλώνουν στατιστική σημαντικότητα σε επίπεδο 1%, 5% και 10%, αντίστοιχα. Τα αποτελέσματα είναι σταθμισμένα με συντελεστή στάθμισης που παρέχεται από την ΕΛ. ΣΤΑΤ.

Πηγή: ΕΛ. ΣΤΑΤ., Έρευνα Διάρθρωσης και Κατανομής Αμοιβών 2002 (ΕΔΚΑ02).

ντική (στήλη [2] του Πίνακα 3). Επιπλέον, οι υπόλοιποι εκτιμημένοι συντελεστές έχουν το αναμενόμενο πρόσημο και είναι στατιστικά σημαντικοί σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 1%. Για παράδειγμα, η σχέση μεταξύ ετών εκπαίδευσης και ωρομισθίου είναι θετική και στατιστικά σημαντική, υποδηλώνοντας ότι ένα επιπλέον έτος εκπαίδευσης αυξάνει το μέσο ωρομίσθιο κατά 2,5%. Η εκτίμηση αυτή είναι ιδιαίτερα χαμηλή σε σύγκριση με εκτιμήσεις που βασίζονται σε προγενέστερες βάσεις δεδομένων (Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών για το 1999) για το σύνολο της ελληνικής οικονομίας (8,3% και 11,7% για άνδρες και γυναίκες, αντίστοιχα) και παρουσιάζονται στην μελέτη των Tsakloglou and Cholezas (2005). Σημειώνεται ότι η απόκλιση αυτή μπορεί να οφείλεται σε πολλούς παράγοντες, όπως η χρήση διαφορετικών βάσεων δεδομένων για διαφορετικές χρονικές περιόδους, η διαφορετική πληθυσμιακή κάλυψη (το δείγμα εργαζομένων της ΕΚΔΑ προέρχεται μόνο από τον ιδιωτικό τομέα της ελληνικής οικονομίας και μάλιστα από επιχειρήσεις με μέγεθος απασχόλησης πάνω από 10 άτομα) και η διαφορετική μέτρηση της μεταβλητής των ετών εκπαίδευσης. Η περαιτέρω διερεύνηση αυτού του ζητήματος υπερβαίνει τους σκοπούς της παρούσας ανάλυσης.

4 Έλεγχος υποθέσεων για το μισθολογικό πλεονέκτημα

Για να ελεγχθεί η υπόθεση ότι οι εργαζόμενοι στις μεγάλες επιχειρήσεις έχουν περισσότερες δεξιότητες, στο βασικό υπόδειγμα (όπως αυτό παρουσιάζεται στη στήλη [2] του Πίνακα 3) συμπεριελή-

Πίνακας 4: Παλινδρομήσεις με ατομικά στοιχεία λογαρίθμου ωρομισθίων για το σύνολο του δείγματος, με έλεγχο για χαρακτηριστικά της επιχείρησης

	Δεξιότητες εργατικού δυναμικού [1]	Δύναμη αγοράς [2]	Λόγος Κ/Λ [3]	Επιχειρησι- ακές ΣΣΕ [4]	Λειτουργικά χαρακτηρι- στικά [5]	Όροι εργασίας [6]	Ενδο- επιχειρη- σιακή διασπορά μισθών [7]
Σταθερός όρος	0,239 (0,037)***	0,268 (0,037)***	0,282 (0,036)***	0,280 (0,037)***	0,288 (0,037)***	0,353 (0,037)***	0,162 (0,037)***
Μέγεθος επιχείρησης (ln)	0,046 (0,002)***	0,045 (0,002)***	0,046 (0,002)***	0,047 (0,002)***	0,047 (0,002)***	0,029 (0,002)***	0,029 (0,002)***
Μέση εμπειρία	0,004 (0,001)***	-	-	-	-	-	-
Ποσοστό πτυχιούχων	0,467 (0,022)***	-	-	-	-	-	-
Ποσοστό εξειδικευμένων	0,070 (0,012)***	-	-	-	-	-	-
Δείκτης Herfindahl	-	0,186 (0,018)***	-	-	-	-	-
Λόγος Κ/Λ	-	-	0,149 (0,031)**	-	-	-	-
Επιχειρησιακές ΣΣΕ	-	-	-	0,090 (0,008)***	-	-	-
Πολλά καταστήματα	-	-	-	-	-0,016 (0,006)***	-	-
Παγκόσμιος εξαγωγέας	-	-	-	-	0,071 (0,007)**	-	-
Δείκτης ατυχημάτων	-	-	-	-	-	0,002 (0,001)***	-
Πληρωμές υπερωριών	-	-	-	-	-	0,099 (0,013)***	-
Ειδικές πληρωμές	-	-	-	-	-	0,044 (0,010)***	-
Πριμ παραγωγικότητας	-	-	-	-	-	0,170 (0,010)***	-
Πριμ κερδών	-	-	-	-	-	-0,181 (0,018)***	-
Πληρωμές σε είδος	-	-	-	-	-	0,031 (0,010)***	-
Συμβόλαιο ορισμένου χρόνου	-	-	-	-	-	0,161 (0,014)***	-
Ασκούμενος- εκπαιδευόμενος	-	-	-	-	-	-0,034 (0,042)	-
Ενδοεπιχειρησιακ ή διασπορά μισθών	-	-	-	-	-	-	0,341 (0,010)***
R ²	0,486	0,472	0,470	0,472	0,472	0,485	0,513
Παρατηρήσεις	40.064	40.064	40.064	40.064	40.064	40.064	40.064

1 Αξιοπίστα τυπικά σφάλματα εντός παρενθέσεων. Όλες οι παλινδρομήσεις περιλαμβάνουν ψευδομεταβλητές περιφέρειας, επαγγέλματος και κλάδου. Οι αστερίσκοι ***, ** και * δηλώνουν στατιστική σημαντικότητα σε επίπεδο 1%, 5% και 10% αντίστοιχα. Τα αποτελέσματα είναι σταθμισμένα με συντελεστή στάθμισης που παρέχεται από την ΕΛ. ΣΤΑΤ. Όλες οι εξειδικεύσεις περιλαμβάνουν επιπλέον τις μεταβλητές του βασικού υποδείγματος ανθρώπινου κεφαλαίου (στήλη [2] του Πίνακα 3).

Πηγή: ΕΛ. ΣΤΑΤ., Έρευνα Διάρθρωσης και Κατανομής Αμοιβών 2002 (ΕΔΚΑ02).

φθισαν (βλ. Πίνακα 4) οι ακόλουθες μεταβλητές για τις δεξιότητες των εργαζομένων: ο μέσος αριθμός των ετών εμπειρίας όλων των εργαζομένων σε κάθε επιχείρηση (“Μέση εμπειρία”), το ποσοστό των εργαζομένων ανά επιχείρηση που είναι κάτοχοι ενός τουλάχιστον πτυχίου ανώτατης εκπαίδευσης (“Ποσοστό πτυχιούχων”) και το ποσοστό των εργαζομένων ανά επιχείρηση που είναι επιστήμονες, μηχανικοί ή τεχνολόγοι (“Ποσοστό εξειδικευμένων”). Οι θετικοί και στατιστικά σημαντικοί εκτιμημένοι συντελεστές της στήλης [1] του Πίνακα 4 επιβεβαιώνουν ότι οι πιο επιδέξιοι εργαζόμενοι τείνουν να εργάζονται μαζί σε μεγαλύτερες επιχειρήσεις, λαμβάνοντας υψηλότερες

αμοιβές. Παρόλα αυτά, ο εκτιμημένος συντελεστής του μεγέθους μειώθηκε μόνο κατά 2,13%. Το εύρημα αυτό έρχεται σε αντίθεση με αυτά των Troske (1999) και Barth and Dale-Olsen (2005) και επομένως η συγκέντρωση περισσότερο εξειδικευμένων εργαζομένων στην ίδια επιχείρηση δεν φαίνεται να αποτελεί επαρκή αιτιολογία της ύπαρξης μισθολογικών διαφορών λόγω του μεγέθους της επιχείρησης, αν και αποτελεί σημαντικό προσδιοριστικό παράγοντα της διάρθρωσης των αμοιβών.

Στη συνέχεια, εξετάζεται η υπόθεση ότι οι επιχειρήσεις που λειτουργούν σε αγορές με υψηλή συγκέντρωση μοιράζονται μέρος των κερδών τους με τους εργαζομένους. Με βάση τους Weiss (1966), Mellow (1982), Stewart (1990) και Troske (1999), εισάγεται ένας δείκτης συγκέντρωσης Herfindahl³ στο βασικό υπόδειγμα, με σκοπό να ελεγχθεί αν η ισχύς της αγοράς επηρεάζει την επίπτωση του μεγέθους της επιχείρησης στο ωρομίσθιο. Όπως φαίνεται στη στήλη [2] του Πίνακα 4, η επίπτωση του μεγέθους της επιχείρησης στους μισθούς δεν μεταβάλλεται ουσιαστικά και επομένως, παρότι η ισχύς της αγοράς ασκεί σημαντική επίδραση στο μισθό, αυτή δεν φαίνεται να συσχετίζεται με το μέγεθος της επιχείρησης.

Για να ελεγχθεί η σχέση συμπληρωματικότητας κεφαλαίου-εργασίας στην παραγωγική διαδικασία και το ότι οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις είναι υψηλότερης έντασης κεφαλαίου, εισάγεται στο βασικό υπόδειγμα ο λόγος κεφαλαίου-εργασίας (K/L).⁴ Τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στη στήλη [3] του Πίνακα 4 φανερώνουν ότι οι εργαζόμενοι σε κλάδους με μεγαλύτερη ένταση κεφαλαίου λαμβάνουν υψηλότερους μισθούς. Όμως, είναι φανερό ότι η υπόθεση αυτή ερμηνεύει ελάχιστα τις μισθολογικές διαφορές που οφείλονται στο μέγεθος της επιχείρησης. Σε παρόμοιο συμπέρασμα κατέληξε και ο Troske (1999).

Η επόμενη υπόθεση αφορά το επίπεδο των συλλογικών διαπραγματεύσεων. Υποστηρίζεται — με επαρκή τεκμηρίωση — ότι οι εργαζόμενοι που καλύπτονται από συμβάσεις σε επίπεδο επιχείρησης λαμβάνουν, *ceteris paribus*, υψηλότερες αμοιβές από εκείνους που εντάσσονται σε συλλογικές συμβάσεις που συμφωνούνται σε ανώτερο επίπεδο εκπροσώπησης εργαζομένων. Επομένως, η βασική υπόθεση εδώ είναι ότι οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις υπογράφουν πιο συχνά συλλογικές συμβάσεις με τους εργαζομένους που απασχολούν. Ανάλογα με ό,τι αναφέρεται στους Lallemand et al. (2007), η στήλη [4] του Πίνακα 4 δείχνει ότι οι επιχειρησιακές συλλογικές συμβάσεις εργασίας δεν επηρεάζουν την εκτιμημένη ελαστικότητα μισθού-μεγέθους. Παρόλα αυτά, επιβεβαιώνεται η εκτίμηση ότι οι εργαζόμενοι που καλύπτονται από επιχειρησιακές συλλογικές συμβάσεις αμείβονται καλύτερα (Rycx, 2003, Plasman et al., 2007, Lallemand et al., 2007).

Στη συνέχεια εξετάζεται αν οι μισθοί επηρεάζονται από συγκεκριμένα λειτουργικά χαρακτηριστικά της επιχείρησης που συσχετίζονται με το μέγεθός της. Ειδικότερα, εισάγονται στο βασικό υπόδειγμα δύο ψευδομεταβλητές για το αν η επιχείρηση είναι εξαγωγέας σε παγκόσμιο επίπεδο και αν λειτουργεί με περισσότερα από ένα υποκαταστήματα — παρόμοιες προσπάθειες έχουν γίνει από τους Wagner (1995) και Schank et al. (2007). Παρότι οι εργαζόμενοι σε εξαγωγικές επιχειρήσεις απολαμβάνουν μεγαλύτερους μισθούς, αυτά τα λειτουργικά χαρακτηριστικά δεν προσφέρονται για την ερμηνεία του παρατηρούμενου μισθολογικού πλεονεκτήματος των εργαζομένων σε μεγαλύτερες επιχειρήσεις.

Μια συνήθης υπόθεση εργασίας είναι ότι οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις αποζημιώνουν συστηματικά τους εργαζομένους που απασχολούν για την ύπαρξη “δυσμενών” συνθηκών εργασίας ή/και

³ Επειδή στην ΕΔΚΑ02 δεν υπάρχουν χρηματοοικονομικά στοιχεία για τις επιχειρήσεις, υπολογίστηκε ο δείκτης Herfindahl κατά διψήφιο κωδικό ΣΤΑΚΟΔ, με στοιχεία από το Μητρώο Επιχειρήσεων της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής, με βάση την αξία των πωλήσεων κατά πενταψήφιο κωδικό ΣΤΑΚΟΔ. Οι τιμές αυτές εισήχθησαν στην ΕΔΚΑ02 με βάση τους διψήφιους κωδικούς ΣΤΑΚΟΔ.

⁴ Τα δεδομένα για το ακαθάριστο απόθεμα κεφαλαίου και τον αριθμό των εργαζομένων προέρχονται από την Ελληνική Στατιστική Αρχή και αναφέρονται σε διψήφιο κωδικό ΣΤΑΚΟΔ.

τους αποζημιώνουν με βάση ένα σύστημα κινήτρων. Έτσι, στο βασικό υπόδειγμα εισάγονται επεξηγηματικές μεταβλητές που αφορούν το ποσοστό των εργαζομένων ανά επιχείρηση που λαμβάνουν (α) υπερωριακές αμοιβές, (β) διάφορες μορφές ειδικών αμοιβών, (γ) προμ παραγωγικότητας, (δ) προμ κερδών και (ε) πληρωμές σε είδος. Επίσης συμπεριλαμβάνεται το ποσοστό των εργαζομένων ανά επιχείρηση που είτε εργάζονται (στ) με συμβόλαιο ορισμένου χρόνου είτε (ζ) είναι εκπαιδευόμενοι. Αυτές οι δύο τελευταίες μεταβλητές αποτελούν χαρακτηριστικό της επιχείρησης, με αποτέλεσμα να έχουν μια σταθερή επίδραση στους εργαζομένους (fixed effect) ανεξάρτητα από τα χαρακτηριστικά των τελευταίων. Τα αποτελέσματα αυτής της εκδοχής του βασικού υποδείγματος εμφανίζονται στη στήλη [6] του Πίνακα 4. Παρατηρείται ότι η εκτίμηση του συντελεστή του μεγέθους εμφανίζεται τώρα δραματικά μειωμένη, κατά 38% περίπου. Το εύρημα αυτό βρίσκεται σε συμφωνία με αυτά που αναφέρουν οι Lallemand et al. (2007) για τη Δανία, την Ιταλία και την Ισπανία. Επομένως, φαίνεται ότι οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις εφαρμόζουν εναλλακτικά σχήματα αμοιβών που ερμηνεύουν ένα σημαντικό τμήμα του μισθολογικού πλεονεκτήματος.

Στη συνέχεια ελέγχεται η υπόθεση ότι υπάρχει μεγαλύτερη διασπορά μισθών στις μεγάλες επιχειρήσεις είτε λόγω της μεγαλύτερης ετερογένειας του εργατικού τους δυναμικού (Davis and Haltiwanger, 1996) είτε λόγω της ύπαρξης εσωτερικών (εντός της επιχείρησης) αγορών εργασίας (Lazear and Rosen, 1981). Σ' αυτή την εκδοχή του βασικού υποδείγματος περιλαμβάνεται μια μέτρηση της ενδοεπιχειρησιακής διασποράς μισθών, που υπολογίστηκε με την αφαίρεση του μέσου (λογαριθμημένου) ωρομισθίου όσων ανήκουν στο πρώτο τεταρτημόριο της ενδοεπιχειρησιακής κατανομής των μισθών από το μέσο (λογαριθμημένο) ωρομισθίο όσων ανήκουν στο τέταρτο τεταρτημόριο της κατανομής. Και εδώ η ενδοεπιχειρησιακή διασπορά μισθών ερμηνεύει περίπου το 38% της παρατηρούμενης μισθολογικής διαφοράς (στήλη [7] του Πίνακα 4), μαρτυρώντας ότι οι μισθοί έχουν όντως μεγαλύτερη διασπορά στις μεγάλες επιχειρήσεις. Η αυξημένη επεξηγηματική δύναμη αυτής της υπόθεσης συνάδει με το προηγούμενο εύρημα, δηλαδή ότι οι αμοιβές στις μεγάλες επιχειρήσεις βασίζονται περισσότερο σε σχήματα κινήτρων και επομένως η διασπορά μισθών, οι αποζημιώσεις, οι θεωρίες περί αποδοτικών μισθών και οι εσωτερικές αγορές εργασίας (internal labour markets) προβάλλουν ως πειστικές ερμηνείες του μισθολογικού πλεονεκτήματος. Ας σημειωθεί ότι οι εκτιμήσεις των μεταβλητών ελέγχου παραμένουν σταθερές (μέγεθος εκτίμησης και τυπικού σφάλματος) σε καθεμία από τις επιμέρους εξειδικεύσεις που εκτιμήθηκαν. Για παράδειγμα, η εκτίμηση της απόδοσης της εκπαίδευσης κυμαίνεται από 2,2% έως και 2,5% (η συγκεκριμένη εκτίμηση στον Πίνακα 3 ήταν 2,5%).

Επίσης, εκτιμήθηκε ένα υπόδειγμα στο οποίο συμπεριελήφθησαν όλες οι ερμηνευτικές μεταβλητές και βρέθηκε ότι η εκτίμηση της ελαστικότητας του ωρομισθίου ως προς το μέγεθος της επιχείρησης μειώθηκε στο 1,4%, ενώ η εκτίμηση του τυπικού σφάλματος παρέμεινε στα ίδια επίπεδα (0,002).⁵ Σε ό,τι αφορά τις ερμηνευτικές μεταβλητές, το μέγεθος της εκτίμησης αλλά και η τιμή του τυπικού σφάλματος, για καθεμία χωριστά, παρέμειναν περίπου τα ίδια για την πλειονότητα των μεταβλητών εκτός από τις μεταβλητές του ποσοστού εξειδικευμένων στην επιχείρηση και του λόγου κεφαλαίου προς εργασία (K/L), για τις οποίες ο συντελεστής βρέθηκε να μη διαφέρει στατιστικά από το μηδέν. Ωστόσο, ο στόχος της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση των αυτόνομων επιδράσεων των επιμέρους μεταβλητών στο συντελεστή του μεγέθους της επιχείρησης στη συνάρτηση εκτίμησης του προσδιορισμού του ωρομισθίου. Βέβαια, το παραπάνω εύρημα υποδηλώνει ότι το μισθολογικό πλεονέκτημα είναι εν μέρει αποτέλεσμα της ενδοεπιχειρησιακής ετερογένειας αναφορικά με τους όρους εργασίας και τη διασπορά του ωρομισθίου.

⁵ Τα αποτελέσματα των σχετικών εκτιμήσεων δεν παρουσιάζονται στο παρόν κείμενο (υπό τη μορφή πίνακα) αλλά είναι αμέσως διαθέσιμα από τους συγγραφείς.

Πίνακας 5: Παλινδρομήσεις με ατομικά στοιχεία λογαρίθμου ωρομισθίων, για μη διοικητικούς, μη κατέχοντες εποπτική θέση και εργαζομένους σε κλάδους με παρουσία εργατικών σωματείων¹

	Μη διοικητικά στελέχη		Εργαζόμενοι χωρίς εποπτική θέση		Εργαζόμενοι σε κλάδους με παρουσία εργατικών σωματείων	
	[1]		[2]		[3]	
	Μόνο μέγεθος [α]	Μέγεθος συν διοικητικές ικανότητες [β]	Μόνο μέγεθος [α]	Μέγεθος συν ποσοστό εποπτών [β]	Μόνο μέγεθος [α]	Μέγεθος συν πυκνότητα σωματείων κατά κλάδο [β]
Σταθερός όρος	0,405 (0,037)***	0,414 (0,037)***	0,483 (0,038)***	0,478 (0,038)***	0,258 (0,041)***	0,232 (0,041)***
Μέγεθος επιχείρησης (ln)	0,048 (0,002)***	0,047 (0,002)***	0,043 (0,002)***	0,043 (0,002)***	0,045 (0,002)***	0,044 (0,002)***
Μέση εμπειρία διοικητικών στελεχών	-	0,008 (0,002)***	-	-	-	-
Ποσοστό διοικητικών στελεχών με τουλάχιστον ένα πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης	-	0,515 (0,080)***	-	-	-	-
Ποσοστό εποπτών	-	-	-	0,217 (0,034)**	-	-
Πυκνότητα σωματείου	-	-	-	-	-	0,193 (0,019)***
R ²	0,392	0,397	0,370	0,371	0,477	0,477
Παρατηρήσεις	35.126		32.886		32.083	

1 Αξιοπίστα τυπικά σφάλματα εντός παρενθέσεων. Όλες οι παλινδρομήσεις περιλαμβάνουν ψευδομεταβλητές περιφέρειας, επαγγέλματος και κλάδου. Οι αστερίσκοι ***, ** και * δηλώνουν στατιστική σημαντικότητα σε επίπεδο 1%, 5% και 10% αντίστοιχα. Τα αποτελέσματα είναι σταθμισμένα με συντελεστή στάθμισης που παρέχεται από την ΕΛ. ΣΤΑΤ. Όλες οι εξειδικεύσεις περιλαμβάνουν επιπλέον τις μεταβλητές του βασικού υποδείγματος ανθρώπινου κεφαλαίου (στήλη [2] του Πίνακα 3).

Πηγή: ΕΛ. ΣΤΑΤ., Έρευνα Διάρθρωσης και Κατανομής Αμοιβών 2002 (ΕΔΚΑ02).

Για να εξεταστεί η υπόθεση, που προτάθηκε από τον Lucas (1978) και ελέγχθηκε από τον Troske (1999), ότι οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις διοικούνται από ικανότερα στελέχη που με τη σειρά τους προσλαμβάνουν καλύτερης ποιότητας εργαζομένους, το δείγμα περιορίστηκε στους εργαζομένους που δεν κατέχουν κάποια διοικητική θέση.⁶ Με άλλα λόγια, ελέγχεται η υπόθεση ότι οι μη διοικητικοί υπάλληλοι των μεγάλων επιχειρήσεων απολαμβάνουν ένα μισθολογικό πλεονέκτημα επειδή διοικούνται από ικανότερα στελέχη. Έτσι, εισάγονται στο βασικό υπόδειγμα οι ακόλουθες μεταβλητές: (α) η μέση εμπειρία όλων των διοικητικών στελεχών κάθε επιχείρησης και (β) το ποσοστό των διοικητικών στελεχών κατά επιχείρηση που είναι κάτοχοι ενός τουλάχιστον πανεπιστημιακού τίτλου. Τα αποτελέσματα, που παρουσιάζονται στις στήλες [1α] και [1β] του Πίνακα 5, φανερώουν ότι τα ικανότερα στελέχη πράγματι προσλαμβάνουν καλύτερης ποιότητας εργαζομένους, αλλά το γεγονός αυτό δεν μπορεί να εξηγήσει την ύπαρξη μισθολογικών διαφορών οφειλόμενων στο μέγεθος των επιχειρηματικών μονάδων.

Στη συνέχεια ελέγχεται η υπόθεση ότι οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις προσφέρουν υψηλότερους μισθούς για να μειώσουν το κόστος εποπτείας και ελέγχου των εργαζομένων που απασχολούν. Με βάση τους Reilly (1995) και Troske (1999), εισάγεται στο βασικό υπόδειγμα μια μεταβλητή που αναφέρεται στο ποσοστό των εργαζομένων κατά επιχείρηση που κατέχει κάποια εποπτική θέση.⁷ Έτσι, το δείγμα τώρα περιορίζεται στους εργαζομένους που δεν κατέχουν κάποια επο-

⁶ Όπως και στον Troske (1999), στην παρούσα μελέτη ορίζονται ως μη διοικητικά στελέχη οι εργαζόμενοι που δεν αναφέρονται ως διοικητές ή επιστήμονες, ακόμη και αν κατέχουν κάποια εποπτική θέση εντός της επιχείρησης.

⁷ Μη εποπτική θέση θεωρείται ότι κατέχουν όσοι δεν είναι διοικητικά στελέχη ή επιστήμονες και όσοι δεν ασκούν κάποια μορφή εποπτείας εντός της επιχείρησης.

πτική θέση. Τα αποτελέσματα στις στήλες [2α] και [2β] του Πίνακα 5 δείχνουν ότι η εν λόγω μεταβλητή επηρεάζει μεν τους μισθούς των κατεχόντων μη εποπτικές θέσεις, αλλά η ένταση της εποπτείας στο εσωτερικό της επιχείρησης δεν φαίνεται να συσχετίζεται με το μέγεθος της επιχείρησης. Σε παρόμοιο συμπέρασμα κατέληξε και ο Reilly (1995).

Τέλος, ελέγχεται αν η κλαδική πυκνότητα των εργατικών σωματείων⁸ μπορεί να συμβάλει στην ερμηνεία της παρατηρούμενης μισθολογικής διαφοράς υπέρ των εργαζομένων σε μεγαλύτερες επιχειρήσεις. Η υπόθεση αυτή βασίζεται στη μελέτη των Lallemand et al. (2007), που αναφέρουν —χρησιμοποιώντας δεδομένα για πέντε ευρωπαϊκές χώρες— μια σημαντική συσχέτιση μεταξύ της πυκνότητας των εργατικών σωματείων και της οφειλόμενης στο μέγεθος μισθολογικής διαφοράς. Όμως, όπως προκύπτει από τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στις στήλες [3α] και [3β] του Πίνακα 5, η πυκνότητα των εργατικών σωματείων δεν φαίνεται να αποτελεί μέρος της εξήγησης στην ελληνική περίπτωση. Ας σημειωθεί ότι οι εκτιμήσεις των μεταβλητών ελέγχου παραμένουν σταθερές (μέγεθος εκτίμησης και τυπικού σφάλματος) σε καθεμία από τις επιμέρους εξειδικεύσεις που εκτιμήθηκαν. Για παράδειγμα, η εκτίμηση της απόδοσης της εκπαίδευσης στη στήλη [1α] του Πίνακα 5 είναι 2,1% (η τιμή του τυπικού σφάλματος είναι 0,001) και παραμένει αμετάβλητη στη στήλη [1β] του ίδιου πίνακα (η τιμή του τυπικού σφάλματος είναι 0,001). Το ίδιο παρατηρείται και στις στήλες [2α] και [2β] και [3α] και [3β]. Ως εκ τούτου, το ποσοστό απόδοσης της εκπαίδευσης δεν φαίνεται να είναι ευαίσθητο στις εναλλακτικές εμπειρικές εξειδικεύσεις των υποδειγμάτων.

5 Συμπεράσματα

Στόχος της παρούσας εργασίας ήταν η διερεύνηση της σχέσης μεγέθους επιχείρησης και μισθών στην ελληνική οικονομία και αγορά εργασίας. Για τις ανάγκες της διερεύνησης χρησιμοποιήθηκαν (α) μια ενοποιημένη βάση δεδομένων για εργαζομένους-εργοδότες (ΕΔΚΑ02), που περιέχει επαρκείς ατομικές πληροφορίες για τους εργαζομένους και τους εργοδότες τους, (β) ένας αριθμός εναλλακτικών μινσεριανών εξειδικεύσεων της διάρθρωσης των μισθών, σε ατομικό επίπεδο. Τα αποτελέσματα της οικονομετρικής ανάλυσης φανερώνουν ότι και στην ελληνική οικονομία υφίσταται ένα στατιστικά σημαντικό μισθολογικό πλεονέκτημα υπέρ των εργαζομένων σε μεγαλύτερες επιχειρήσεις. Το μέγεθος αυτού του πλεονεκτήματος, όπως προκύπτει από μια τυπική μινσεριανή συνάρτηση ωρομισθίου (0,048), είναι συγκρίσιμο με αυτά που αναφέρονται στη σχετική διεθνή βιβλιογραφία για άλλες ευρωπαϊκές και μη οικονομίες. Για την εξήγησή του ελέγχθηκε εμπειρικά πλειάδα παραδοσιακών θεωρητικών προσεγγίσεων και επιπλέον διερευνήθηκαν ευθέως δύο πρόσθετες υποθέσεις όσον αφορά την ενδοεπιχειρησιακή διασπορά των μισθών και την πυκνότητα των εργατικών σωματείων.

Τα αποτελέσματα της εμπειρικής διερεύνησης δείχνουν ότι το παρατηρούμενο μισθολογικό πλεονέκτημα μπορεί να εξηγηθεί ικανοποιητικά με προσεγγίσεις που εντάσσονται στο ευρύτερο αναλυτικό πλαίσιο του νεοκλασικού παραδείγματος (neoclassical paradigm), όπως π.χ. η προσέγγιση του ανθρώπινου κεφαλαίου, των ανταποδοτικών αμοιβών, των αποτελεσματικών μισθών και των εσωτερικών αγορών εργασίας. Ειδικότερα, σύμφωνα με τα αποτελέσματα οι συνθήκες εργασίας και η ενδοεπιχειρησιακή διασπορά των μισθών φαίνεται να αποτελούν τις πιο σημαντικές μεταβλητές στην ερμηνεία του μισθολογικού πλεονεκτήματος. Επίσης, η ταυτόχρονη συμπερίληψη όλων των μεταβλητών στο υπόδειγμα έχει ως αποτέλεσμα τη σημαντική μείωση της εκτίμησης του μισθολογικού πλεονεκτήματος από 4,8% σε 1,4%. Το εύρημα αυτό υποδηλώνει ότι το

⁸ Λόγω της έλλειψης στοιχείων στην ΕΔΚΑ02 σχετικά με τη συμμετοχή του εργαζομένου σε συνδικαλιστικό σωματείο, η μεταβλητή για την πυκνότητα των σωματείων υπολογίστηκε χρησιμοποιώντας στοιχεία (από το 30ό Πανελλαδικό Συνέδριο της ΓΣΕΕ, 2001) για το συνολικό αριθμό των μελών των εργατικών συνδικάτων σε κάθε κλάδο (διψήφιο κωδικό ΣΤΑΚΟΔ). Η πυκνότητα των εργατικών σωματείων υπολογίστηκε ως ο λόγος των συνδικαλισμένων προς το συνολικό αριθμό εργαζομένων κάθε κλάδου.

μισθολογικό πλεονέκτημα είναι αποτέλεσμα της ενδοεπιχειρησιακής ετερογένειας αναφορικά με τις συνθήκες εργασίας και τη διασπορά του ωρομισθίου. Ωστόσο, σημαντικό τμήμα του παραπάνω μισθολογικού πλεονεκτήματος παραμένει ανερμηνευτο, αφού το ωρομίσθιο που λαμβάνουν οι εργαζόμενοι εξακολουθεί να είναι αύξουσα συνάρτηση του μεγέθους της επιχείρησης στην οποία απασχολούνται. Η μελλοντική έρευνα γύρω από τη σχέση μισθού και μεγέθους επιχείρησης θα πρέπει να εξετάσει το θέμα της ενδεχόμενης αυτοεπιλογής εκ μέρους των εργαζομένων, ότι δηλαδή η κατανομή των εργαζομένων σε επιχειρήσεις διαφορετικού μεγέθους δεν είναι τυχαία. Επίσης, θα πρέπει κάποτε να διερευνηθούν οι προσδιοριστικοί παράγοντες της παρατηρούμενης κατανομής του μεγέθους των ελληνικών επιχειρήσεων. Το τελευταίο θα μπορούσε να αποδειχθεί ιδιαίτερα χρήσιμο λόγω της μεγάλης διαφοράς της παραγωγικότητας των εργαζομένων σε μικρές έναντι των εργαζομένων σε μεγάλες επιχειρήσεις.

Βιβλιογραφία

- Abowd, J.M., F. Kramarz and D.N. Margolis (1999), “High Wage Workers and High Wage Firms”, *Econometrica*, 67(2), 251-333.
- Albaek, K., M. Arai, R. Asplund, E. Barth and E. Madsen (1998), “Measuring Wage Effects of Plant Size”, *Labour Economics*, 5, 425-48.
- Barth, E. and H. Dale-Olsen (2005), “Employer Size or Skill-Group Size Effect on Wages?”, IZA Discussion Paper No. 1888, Institute for the Study of Labor (IZA).
- Bayard, K. and K.R. Troske (1999), “Examining the Employer-Size Wage Premium in the Manufacturing, Retail Trade, and Service Industries Using Employer-Employee Matched Data”, *American Economic Review*, 89(2), 99-103.
- Blanchflower, D. (1986), “Wages and Concentration in British Manufacturing”, *Applied Economics*, 18, 1025-38.
- Brown, C. and J. Medoff (1989), “The Employer Size-Wage Effect”, *Journal of Political Economy*, 97(5), 1027-59.
- Brunello, G. and A. Colussi (1998), “The Employer Size-Wage Effect: Evidence from Italy”, *Labour Economics*, 5, 217-30.
- Burtless, G. (2002), “The Greek labour market”, στο R.C. Bryant, N.C. Garganas and G.S. Tavlas (επιμ.) *Greece's economic performance and prospects*, Bank of Greece and The Brookings Institution, Athens.
- Davis, J.D. and J. Haltiwanger (1996), “Employer Size and the Wage Structure in U.S. Manufacturing”, *Annales d' Economie et de Statistique*, 41/42, 324-67.
- Gerlach, K. and E.K. Schmidt (1990), “Firm Size and Wages”, *Labour*, 4(2), 27-49.
- Hamermesh, D.S.(1993), *Labor Demand*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Idson, T.L. and D.J. Feaster (1990), “A Selectivity Model of Employer-Size Wage Differentials”, *Journal of Labour Economics*, 8(1), 99-122.
- Idson, T.L. and W.Y. Oi (1999), “Firm Size and Wages”, στο O. Ashenfelter and D. Card (επιμ.) *Handbook of Labor Economics*, 3(2), 2165-214. Amsterdam: Elsevier.
- Kremer, M. and E. Maskin (1996), “Wage Inequality and Segregation by Skill”, NBER Working Paper Series, Working Paper 5718, National Bureau of Economic Research.
- Kumar, K.B, R.G. Rajan and L. Zingales (2001), “What Determines Firm Size?”, CRSP Working Paper 496; and USC Finance and Business Economics Working Paper 01-1.
- Lallemand, T., R. Plasman and F. Rycx (2005), “Why do Large Firms Pay Higher Wages? Evidence from Matched Worker-Firm Data”, *International Journal of Manpower*, 26(7/8), 705-23.

Lallemand, T., R. Plasman and F. Rycx (2007), "The Establishment-Size Wage Premium: Evidence from European Countries", *Empirica*, 34, 427-51.

Lazear, E.P. and S. Rosen (1981), "Rank-Order Tournaments as Optimum Labour Contracts", *Journal of Political Economy*, 89(5), 841-64.

Lucas, R.E. Jr. (1978), "On the Size Distribution of Business Firms", *Bell Journal of Economics*, 9(2), 508-23.

Main, B.G.M. and B. Reilly (1993), "The Employer Size-Wage Gap: Evidence from Britain", *Economica*, 60 (238), 125-42.

Mellow, W. (1982), "Employer Size and Wages", *Review of Economics and Statistics*, 64(3), 495-501.

Nicolitsas, D. (2007), "Growth, Jobs and Structural Reforms in Greece", στο R. Tilly, P.J., J. Welfens and M. Heise (επιμ.) *50 Years of EU Economic Dynamics Integration, Financial Markets and Innovations*, Springer Berlin Heidelberg.

Plasman, R., M. Rusinek and F. Rycx (2007), "Wages and the Bargaining Regime under Multi-level Bargaining: Belgium, Denmark and Spain", *European Journal of Industrial Relations*, 13(2), 161-80.

Reilly, K.T. (1995), "Human Capital and Information: The Employer Size-Wage Effect", *Journal of Human Resources*, 30(1), 1-18.

Rycx, F. (2003), "Industry Wage Differentials and the Bargaining Regime in a Corporatist Country", *International Journal of Manpower*, 24, 347-66.

Schank, T., C. Schnabel and J. Wagner (2007), "Do Exporters Really Pay Higher Wages? First Evidence from German Linked Employer-Employee Data", *Journal of International Economics*, 72, 52-74.

Schmidt, C.M. and K.F. Zimmermann (1991), "Work Characteristics, Firm Size and Wages", *Review of Economics and Statistics*, 73(4), 705-10.

Stewart, M.B. (1990), "Union Wage Differentials, Product Market Influences and the Division of Rents", *Economic Journal*, 100, 1122-37.

Troske, K.R. (1999), "Evidence on the Employer Size-Wage Premium from Worker-Establishment Matched Data", *Review of Economics and Statistics*, 81(1), 15-26.

Tsakloglou, P. and I. Cholezas (2005), "Education and Inequality in Greece", IZA Discussion Paper, 1582, Institute for the Study of Labor (IZA).

Wagner, J. (1995), "Exports, Firm Size and Firm Dynamics", *Small Business Economics*, 7, 29-39.

Weiss, L.W. (1966), "Concentration and Labor Earnings", *American Economic Review*, 56 (1/2), 96-117.

Winter-Ebmer, R. and J. Zweinmuller (1999), “Firm-Size Wage Differentials in Switzerland: Evidence from Job-Changers”, *American Economic Review*, 89(2), 89-93.

